

# За Державність

Матеріали до Історії  
Війська Українського



Збірник II

## ХРЕСТИ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Інформуємо українське вояцтво, що Воєнно-Історичний Інститут у Торонті має запас Хрестів Симона Петлюри. Ті побратими, що їм було призначено Хреста Симона Петлюри, але по якійсь причині його затрачено, можуть набути в Інституті. Ціна великого Хреста — 6 дол., малого — 5 дол., за два разом з пересилкою — 10 дол.

## ЮВІЛЕЙНІ МАРКИ

Інститут має до продажу ювілейні марки в 4-х кольорах на відзначення Листопадового рейду 1921 р. та геройської смерті 359 лицарів, розстріляних під Базаром. Ціна: за 4 аркуші (100 штук) 1 дол., для філателістів стрічечка з 4-х марок — 10 центів.

## СПРАВА ТЕСТАМЕНТІВ

Часто доводиться читати в пресі, що наші люди, головню старшого віку, вмираючи, не залишають жодного заповіту (тестаменту) і по смерті їхній, важко запрацьований гріш переходить в чужі руки. Отже, звертаємось до всіх наших старших самітніх громадян, а в першу чергу до колишніх побратимів зброї, щоб вони завчасу впорядкували свої фінансові справи. При цьому просимо не забувати у заповіті призначити відповідну суму і на Український Воєнно-Історичний Інститут у Торонті, Онт., Канада.

З великою приємністю ділимося вісткою про те, що наш побратим, сотник Іван Косець започаткував акцію, записавши на різні українські цілі 1,149.37 дол., а третину з цієї суми на Український Воєнно-Історичний Інститут. Честь йому і подяка велика.

*Дирекція Інституту*

## ПРО ЖИТТЄПИСИ

При Воєнно-Історичному Інституті в Торонті започатковується збірку життєписів українського вояцтва. Подаючи цю інформацію, закликаємо пп. старшин, підстаршин і козацтво надсилати життєписи і фотознімки до них на адресу Інституту.

# ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ



---

Високоповажаний Пане Добродію,

Дорогий Патріоте!

Дирекція Українського Воєнно-Історичного Інституту в Торонто, Канада має шану переслати Вам 11-го збірника „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ”.

Це спогади наших військовиків, учасників збройної боротьби за ВОЛЮ й ДЕРЖАВНІСТЬ УКРАЇНИ.

Просимо прийняти його і нам вислати за нього 7.00 доларів. Будемо Вам безмірно вдячні.

З подякою і щирим вояцьким привітом

**Михайло Садовський**  
Директор Інституту

**Дмитро Суходольський, сотник**  
Секретар Інституту

---

# FOR INDEPENDENCE

HISTORICAL MATERIALS OF THE UKRAINIAN ARMY

VOLUME XI.

TORONTO

1966

---

UKRAINIAN WAR HISTORICAL INSTITUTE

DK  
508.8  
U332  
зб. 11  
р. 3

# ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОГО

ЗБІРНИК XI.



ТОРОНТО

1966

ВИДАЄ УКРАЇНСЬКИЙ ВОЄННО - ІСТОРИЧНИЙ ІНСТИТУТ

Редактор генерал М. САДОВСЬКИЙ

Літературно-мовний редактор: поручник інж. К. ТУРКАЛО

Обкладинка артиста-малювача, проф. Петра Холодного (старшого)

Заставки графіка полк. М. Битинського



Йосип МАНДЗЕНКО  
Генерал-Хорунжий Армії УНР



## СІРОЖУПАНИКИ

### ТАБІР ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНСЬКИХ СТАРШИН В ЙОЗЕФШТАДТІ, АВСТРО-УГОРЩИНА

Ще в 1916 році в деяких загально-російських таборах полонених Астро-Угорщини почали закладатись таємні українські гуртки під плащиком „малоросійських труп” або „малоросійських хорів”. Ці гуртки хоч і „малоросійские”, проте їх завзято поборювали офіцери москалі. Ці „малоросійские” гуртки, однак, свою національно-освідомчу роботу серед полонених українців зробили.

В офіцерському таборі в Гарті біля Амштетену, розрахованому на 600 офіцерів, в їдальній залі силами полонених була збудована велика сцена, при матеріальній допомозі велмикультурного оберста, коменданта табору. На цій то сцені почалися виступи хорів, оркестри й театральних гуртків, російського та українського. Наш український театральний гурток офіцери-москалі вперто називали „малоросійським”. На чолі гуртка стояв прапорщик Станіславський, адвокат з Харкова. За працею гуртка пильно слідували москалі, боячись, щоб там не завелась якась „мазепинська крамола”; не зважаючи на „шпіонаж” Москалів, Станіславський під час театральних проб провадив лекції українознавства.

Пізніше цей гурток, майже цілий, переїхав до українського табору в Йозефштадті.

Перебуваючи в Гарті, нам пощастило нав’язати контакт з Союзом Визволення України в Відні, і після того отримувати журнал „Вісник”.

Наша пошта розкладалась в їдальні на столах, кожному там, де він сидів під час обіду. За кожним столом сиділо по 16 чоловіка. За моїм столом сиділо двох „малоросів”, решта москалі, між якими було два корнети столичних полків. Один із тих корнетів називався Мясоедов (племінник полковника Мясоедова, якого російський уряд повісив



за зраду). Цей чоловік був просякнутий глибокою ненавистю до всього українського, і коли побачив у мене на столі Вісника С.В.У., мало його грець не взяв. Він рвучко підійшов до мене й запитав:

— Скажіть, поручнику, від кого то ви хочете визволятись?

— Не я один хочу визволятись, але цілий український нарід хоче позбутись московської опіки, — відповів я.

— Так ви хочете відділитись від Росії? — питав далі Мясоєдов, а губи в нього тряслися від гамованої люті.

— Так, це щире прагнення українського народу.

— В такому разі ви „ізмєнник“! — крикнув з піною в роті корнет.

— Обережніше на поворотах, пане корнете . . . Поки ще я буду „ізмєнником“, то вашого дядька вже за „ізмєну“ повісили.

Корнет перестав володіти собою й хотів з кулаками кинутись на мене, але офіцери нас розвели.

Таких випадків, тільки з різними відтінками, було багато. В одному таборі (не пригадую тепер, в якому саме) повісили на рушнику прапорщика Гладкого, але старшини українці вчасно його відчепили.

Ходити на ранішні перевірки й обіди до їдальні було небезпечно; на 600 офіцерів табору тільки нас восьмеро отримували Вісника, і цій вісімці не було життя. Коли наш режисер Станіславський приготував до вистави „Суєту“ Тобілевича, нас попередили, щоб ми не грали, бо москалі закидають нас камінням. Не зважаючи на шовіністичне наставлення москвинів, наша група все ж таки побільшувалась і перед самим від'їздом до Йозефштадту в ній було вже коло 30-ть чоловіка. У день від'їзду ми сподівались ворожих маніфестацій.

Останній обід у Гарті був дуже прикрий: нас обступили москалі й нахабно заглядали нам до рота, намагаючись будьчим спровокувати. На обіді нас було багато менше: видно під пресією москалів, слабодухі відкололись від „ізмєнників“. А коли прибули на двірець, то з нашої групи залишилося щось коло 17 чоловіка.

Перед тим, іще в січні 1916 р. Союз Визволення України хотів українізувати старшинський табір у Йозефштадті, і туди з цією метою приїжджав п. Мелєневський Маркіян і конспіративно балакав із сотником Ярошевським та хор. Букшованим Миколою але українізувати цей табір зразу не повелось через реакційність штаб-старшин (їх було 14 чоловіка). Пізніше там склався невеликий гурток українців, а членами його були: полковник Перлик Іван, капітан Ганджа Петро, прапорщики: Букшований Микола, Сич, Вакуленко та Малевич. Гурток існував таємно та всіма можливими засобами старався освідомлювати інших.

У Терезієнштадському таборі український гурток, під офіційною назвою „кружок членів малорусской бібліотеки“, zorganizувався ще 1915 р., і ще тоді мав більше, як 20 членів. Заходами цього гуртка був

утворений „Малорусській драматическій кружок”. Найенергійнішими діячами Терезієнштадтського гуртка були прапорщики: Курило, Прохода В., Зубчук, Гавриленко В., Костенко й інші.

У старшинському таборі Браунау над Інном від 1915 р. існував таємний український гурток; у ньому працювали поручник Драченко Гарасим, підпор. Прокопенко й прапорщик Перепада.

У таборі Мархтрєнк українців об'єднували штабс-капітан Ткаченко, поручник Горшківський і прапорщики Захарченко, Сергієвський і Михальчук.

У таборі Кляйн-Мюнхен над згуртованням українців-старшин працювали прапорщики Федорівський і Авраменко.

У Гартському таборі біля Амштетену, про який я вже згадував, у січні 1916 р. склався гурток українців для студіювання українознавства під проводом прапорщика Станіславського. Цей гурток перетворився потім в „Малорусскую трупу” театру „Капторіум Арс Лібера”. Головними діячами цього табору були: Станіславський, Авраменко, Мандзенко Й., Фесенко, Товстоніг, Мельниченко та інші.

Старшинський табір Мюлінг біля Вайсельбургу був одним із суто московських таборів, де російський комендант відразу помітив українську організацію й ужив усіх заходів, щоб знищити її. У цьому таборі зорганізувався спочатку невеликий гурток старшин українців: Немеловський, Ващенко Михайло, Петчинський, Шелєдешов, Пилипенко і інші. Пізніше, по Берестейському мирі, цей гурток помітно поширився й до нього з часом увійшли де-які найзавзятіші „малороси”, які пізніше були в дивізії дуже добрими старшинами.

Недалеко від Мюлінгу був другий табір Візельбург, де перебували старшини: Левицький, Бутович Микола, Євтух, Сувчинський, Омельченко та інші.

Усі українці, як звичайно, в усіх таборах, опинилися на сторінках „чорної книги”.

У таборі Райхєнберг освідомлював українців прапорщик Шпановський, у таборі Брюкс — капітан Паньківський, поручник Кіт і прапорщик Лебєдинський.

Наслідки праці цих гуртків були досить помітні — число членів їх поступово збільшувалося. Спочатку старшини-москалі дуже вороже ставилися до організаторів цих гуртків (вони в числі 7-10 чоловіка становили тісний таємний гурток), і вони, як „мазєпінці” й „самостійники”, значились на „чорній дошці”, а потім на них махнули рукою, як на людей цілком зіпсованих, що їм намічалось місце на Сахаліні. Загостреної форми набула боротьба між невеликим українським і численним московським табором після березневої революції 1917 року, коли українці відкрито почали говорити про самостійність України.

Щоб українізаційна робота в полоні дала реальніші наслідки, треба було українізувати один із загально-старшинських таборів.

У квітні 1917 р. український гурток табору Терезієнштадт, при допомозі Союзу Визволення України, почав домагатися від Австрійського військового міністерства, щоб їм було дозволено або перенестися до козацького табору Фрайштадту, або українізувати один із старшинських таборів. У військовому міністерстві вирішили табір Йозефштадт зробити українським і перевести туди старшин-українців з інших таборів, а старшин-москалів, або тих, що не бажали мати нічого спільного з українцями, вивезли звідтіля. Тільки в червні 1917 р. прибула до Йозефштадту перша група (12 старшин) українців із Терезієнштадту.

У таборі Йозефштадту український гурток, щось із 15 свідомих українських старшин, тоді ще був таємний, а решта старшин (близько 100 чоловіка) були москалі й несвідомі українці.

Як тільки прибули Терезієнштадтці, тоді вже відкрито був заснований український гурток старшин Йозефштадтського табору. Він Надрукував у „Віснику Союзу Визволення України” заклик до всіх старшин-українців, що перебували в різних таборах, щоб вони просили перевезти їх до Йозефштадту. Як прибували нові партії українців до Йозефштадту, то старшин-москалів вивозили до інших таборів, бо в таборі могли міститися не більше, як 120 чоловіка.

У липні 1917 р. пощастило майже всіх москалів замінити на українців. Найбільше й найсвідоміших українців дав Терезієнштадт (друга група з Терезієнштадту мала щось із 20 старшин).

Багато українців приїхало малосвідомих, що навіть не знали української мови. Багато довелося покласти енергії та сил невеличкому Культурно-Освітньому гурткові, що склався з ініціаторів українського гуртка, щоб їх освідомити. У кінці липня 1917 р. він був ліквідований, а натомість стала „Громада полонених старшин-українців табору Йозефштадт.

Треба було з більшої частини змосковщених старшин підготувати кадри українських старшин національно свідомих. Тоді ж і виникла думка організувати з полонених військову частину. Щоб зреалізувати цю думку, почалася підготовча праця.

Головними діячами в таборі Йозефштадті були: полковник Іван Перлик, капітан Петро Ганджа, поручник Байко, підпоручник Йосип Манцзенко, прапорщики — Сич, Микола Букшований, Василь Прохода, Курило, Скарженівський і інші.

З великим запалом працював цей гурток: читали лекції з українознавства на найрізноманітніші теми, видавали тижневик „Наш Голос”, заклали українську бібліотеку, що в грудні 1917 р. мала близько 1500 томів, і взагалі весь час провадилася робота в сутонаціональному дусі.

Не в усіх таборах полонених російських старшин було відомо про існування Йозефштадтського українського табору. Приміром у таборі Візельбург довідалися про це тільки від одного раненого старшини,

полоненого з одної з українізованих уже російських частин, що встиг побувати в таборі Йозефштадт. Наочний доказ існування українських частин (старшина мав жовто-блакитні наплечники) дуже вплинув на поширення українського гуртка.

Українським комендантом табору Йозефштадт був полковник Іван Перлик, георгієвський кавалер, якому за його хоробрість австрійці залишили в полоні шаблю, колишній командир Кишинівського друго-чергового полку. З початком українського руху І. Перлик поставився до справи дуже ґрунтовно, казав дати йому якнайбільше матеріялу з українознавства, замкнувся на кілька днів у кімнаті, а коли вийшов, то був уже добре національно обізнаним українцем. Досить високий, схожий з лиця на старого козака, говорив доброю, м'якою українською мовою. Людина досить лагідної вдачі, пізніше був командиром Сірої дивізії, а ще пізніше загинув героїською смертю — замордований більшовиками в Полтаві.

Після відозви Центральної Ради про організацію з полонених-українських військових частин, у де-кого в Йозефштадті були сумніви — чи можна довіряти австрійцям. Проте 90 старшин зголосилося в розпорядження австрійського уряду для організації українських частин; решта тимчасом стрималася.

Австрійський уряд поки-що потребував тільки 50. Кому їхати — тягнули жеребки.

Іхали вони, але не знали куди, і що власне з ними зроблять. Тільки коли приїхали до Володимира-Волинського, довідались де вони є і що з ними має бути.

У таборі насамперед треба було впорядкувати українську мову та вивчити або пригадати історію України та історію української літератури. Першими лекторами українознавства були: прапорщики — Сич, Прохода, Букшований, Скарженівський та Зубчук. Російську бібліотеку, яка залишилася від російських штабовців, довелося закрити на час опанування української поправної мови.

З доповідями на різні теми виступали: полк. Перлик, кап. Ганджа, пор. Байко, прапорщики — Букшований, Прохода, Сич та інші. Тематика викладів була приблизно така: проблематика України, Україна етнографічна, часи гетьманів Хмельницького, Дорошенка та Мазепи, московський чинник в історії України, Польсько-Литовська держава та роля в ній українського козацтва, Січ Запорізька, державна українська мова в Литві, полковник Богун тощо.

Усі доповіді й театральні імпрези відбувалися в таборівій світлиці, яка була дуже гарно прибрана та удекорована рушниками, портретами наших діячів, серед яких на видному місці висів портрет Шевченка. На великій таблиці, яка висіла біля дверей щоденно вивішувались відомості з німецької преси, у перекладі українською мовою. Під цими відомостями можна було бачити різні таборіві оголошення.

Світлиця-центр таборового життя. Вона ніколи не була порожня; там завжди можна було застати старшин: чи то за писанням, чи за читанням, чи в різних диспутах на українські теми; розмови провадилися в поміркованому, притишеному тоні, щоб не перешкаджати товаришам читати.

Тим часом гурток старшин зібрав, що міг, і вислав свою „вдовину лепту” — 120 корон на Український Національний Фонд.

„Полонені офіцери українці до Української Центральної Ради.

Вельми-шановні добродії! Повідомляємо Вас, що першого липня ц. р. Український гурток табору Йозефштадт зложив на Український Національний Фонд добровільні датки в сумі 120 корон, які разом з привітом передано Українській Центральній Раді через товариша, що від'їхав в Україну. Зміст привіту такий: „Українському Народові й Українській Центральній Раді.

Рідна Українська Земле! Рідний Український Народє!

Сини Твої на чужині в тяжкій неволі пильно стежать за Твоєю долею, болять Твоїми болями й радіють Твоїми радощами. Одірвані від Рідного Краю, вони відчувають непереможну тугу з приводу того, що не можуть разом із Тобою зараз стати до творчої праці. Але вони горді за своїх борців, які так високо піднесли прапор Вільної України і вже твердо стоять на сторожі наших прав. Хвальна Українська Центральна Радо! Представнице великого многострадального Українського Народу! З далекої чужини засилаємо Тобі наш щирий привіт! Стій твердо на сторожі прав нашого народу, займай на всіх полях широку займанщину, — підмога йде! Велика армія полонених українців незабаром повернеться додому, дасть великі кадри робітників і буде боронити нашу волю! Прийми ж і від нас в Український Національний Фонд нашу вдовину лепту — 120 корон і будь певна, що, повернувшись до дому, складемо великі матеріяльні і духові жертви на вівтар нашого Рідного Краю. 1 липня 1917 р.

Український Гурток табору Йозефштадт у Чехах.

Голова Ради Гуртка — капітан П. Ганджа, заступник голови Дмитро Скарженівський, бібліотекар Яків Сич, скарбник Микола Букшований, писар Василь Прохода.

Загальні збори Гуртка на засіданні 17 липня ц. р. ухвалили: просити Редакцію Вісника Союзу Визволення України надрукувати зміст привіту Українському Народові й Українській Центральній Раді для відома всім землякам полоненим. Голова Ради Гуртка капітан Петро Ганджа, писар Василь Прохода.

(Вісник С.В.У. ч. 164, Відень 19 серпня 1917 року.)

В міру того, як почали прибувати старшини-українці до табору в Йозефштадті, почали творитись і різні культурно-освітні організації.

Був організований добрий хор (понад 30 чоловіка), організатором

хору був прапорщик Сергій Калитенко, йому допомагав його брат підпоручник Микола Калитенко.

Був зорганізований театр. Організаторами театру були: штабс-кап. Ткаченко, штабс-кап. Яковлів, підпоручник Йосип Мандзенко, прапорщик Авраменко, а далі склад театру доповнювали: поручник Байко, підпоручник Черненко (жіночі ролі), прапорщик Воюцький (жіночі ролі), прапорщик Сич (жіночі — старих), прапорщики: Михайло Ващенко, Кость Курило, Хмара, Зубчук та інші. Виставляли: „На громадській роботі” — Грінченка, „Назар Стодоля” — Шевченка, „Пошились у дурні” — Кропивницького, „Мартин Боруля” — Тобілевича, „Бондарівна” — Тобілевича та інші. Цей театр пізніше поширився на теренах Володимира-Волинського, у Сірій дивізії, коли до нього влилися нові сили, які прибули з Фрайштадту: однорічники Павло Дубрівний, Іван Птиця, Ю. Балицький та інші.

Крім того була заснована „Просвіта”, видавали тижневик „Наш Голос” та засновано земляцтво (здається) полтавське.

Життя в таборі було імпульсивне, диспутам не було кінця, національний настрій був високий, „всі пнялись до України”, як говорив жартом прапорщик Букшований Микола; кожний старався приготувати себе до майбутньої праці на Українських Землях. Цей настрій досяг апогею, коли стало відомо про заклик Центральної Ради щодо формування дивізії. (Лише де-хто не вірив, як було згадано вище, у можливість творення національного війська, — добачалась австрійська інтрига.)

\*\*  
\*

З Києва надходять сумні вісті про трагічні події з Богданівцями. Старшинство глибоко обурене й вражене злочинним московським нападом; на бурхливих загальних зборах ухвалено вислати до Києва телеграму з протестом проти розстрілу Богданівців.

„Редакція Вісника Союзу Визволення України.

На загальних зборах громади офіцерів табору 12 цього серпня було ухвалено післати в Київ телеграму такого змісту: „Українській Центральній Раді. Громада полонених офіцерів-українців табору Йозефштадт у Чехах, довідавшись про сумні події 8 серпня у Києві, висловлює з приводу злочинного нападу на козаків-богданівців своє глибоке обурення й жаль та шанує пам'ять славних оборонців Рідного Краю, що полягли від рук темних сил.

12 серпня 1917 року. 72 підписи.

Голова Управи табору Скарженовський.”

Ласкаво просимо шановну Редакцію надрукувати текст цієї телеграми у „Віснику”. З пошаною голова управи табору хорунжий Дмитро Скарженовський, писар Федот Вакуленко.”

(Вісник С.В.У. ч. 171, Відень 7 жовтня 1917 р.)

Беручи під увагу, що в багатьох таборах полонених не знають про існування українського табору в Йозефштадті, а як і знають то не орієнтуються в його напрямних, управа табору постановила видати заклик до полонених офіцерів-українців.

До полонених офіцерів-українців.

Офіцери-Українці!

„Встане Україна  
І розвіє тьму неволі  
Світ правди засвітить  
І помоляться на волі  
Невольничі діти.”

Ці слова нашого національного пророка Тараса Шевченка здійснилися. Народ повстав і лірвав кайдани, в яких його більше, ніж 250 літ тримали московські царі. Старий невольничий лад знищено. Треба будувати новий.

Усі, хто бажає кращого життя, хто бажає волі й правди, хто не хоче залишатися й надалі рабом, хто нарешті почуває себе людиною в правдивому значенні цього слова, — повинен взятися до роботи.

Дуже тяжка річ, знищивши старе, будувати нове. Багато для нашого рідного краю треба робітників — свідомих українців. Більша частина нашої інтелігенції змосковщилася, а нарід наш у панській неволі зубожів, став темним, забитим.

Тільки в цьому році пробудився наш нарід зі сну і могутньою хвилею по всій Українській Землі пролунало гасло: „Хай живе Вільна Україна!”

Це гасло запалило погаслий вогонь у грудях вірних синів України, вони зразу приступили до боротьби та праці.

Маємо вже автономію й своїх міністрів, вони докладають усіх сил, щоб втримати здобуті права й вільності, добиваються нових — і ми бачимо, що їх праця з надзвичайною швидкістю буде нове життя.

Але їм треба помішників, народові треба замість старих царських чиновників, що деморалізували українську людність, дати щось нове, своє, краще, національне. Потрібні великі кадри інтелігентних робітників.

Такими робітниками можуть бути свідомі Українці, і свідомі не тільки назвою, а й духом. Той, хто не знає своєї мови, історії, літератури, звичаїв свого народу, ставиться до них байдуже, не має права називатися українцем, то буде якийсь недошкребок культури. Такому не місце в сім'ї вольній, новій.

Коли вони раніше були панами над поневоленим народом та прислуговувалися перед „власть імущими”, то тепер будуть пасти задніх. Ніяка протекція тепер не дасть їм змоги зайняти тепленьку посаду. Минулося те, що було, й не повернеться.

Всі уряди мають бути виборні. Це хай пам'ятають ті, хто дивиться на життя з боку практичного, матеріального.

Отже доволі спати! Треба тут у полоні підготувати себе до праці серед свого народу, бо, повернувшись додому, будемо мати багато роботи. Там ніколи буде вчитися, а тут ми маємо вільний час і повинні його використати.

На наші неодноразові прохання перевести нас до українського табору Міністерство Війни постановило нарешті офіцерську стацію в Йозефштадті (у Чехах) зробити українською. У цій справі прийшов нам до помічі Союз Визволення України, якого ми, полонені офіцери-українці, уважаємо за провідника в культурно-національній і просвітній праці серед наших земляків.

Наша мета стати свідомими громадянами Вільної України. Ми хочемо змити з себе геть той намул русифікації, яким так щедро обдарувала нас московська школа.

Ми вивчаємо українську мову, історію, письменство, географію, улаштовуємо виклади з різних галузей українознавства, обговорюємо події в Україні та в Росії, а також інші теми сучасного життя, улаштовуємо публічні сходи, віча, дискусії, літературні вечорниці, вистави, концерти для розваги й ознайомлення з нашими національно політичними й побутовими піснями.

У нас вже є українська велика бібліотека, театральні костюми, сцена, ноти. Зорганізувалися культурно-просвітний і театральний гуртки.

Офіційно життя у нас, як українського табору, почалося 12 серпня цього року.

Отже хто почуває себе сином України, хто не ворог свого народу, хто хоче стати свідомим громадянином, запрошуємо до нас. Подавайте рапорти, щоб Вас перевели до Йозефштадту.

Ті, що не можуть з якихнебудь причин переїхати до нас, хай закладають у себе в таборах українські гуртки, українські бібліотеки, виписують українські часописи й ширять національну свідомість поміж земляками.

Хай кожний пам'ятає слова, сказані в часі українського селянського з'їзду: „Нема вже Малоросії . . . відіхала Малоросія: є Україна”.

Ганебна назва „малорос”, яку надали нам царі, повинна зникнути.

Прокиньтесь, порвіть кайдани, які наложила московська урядова культура на ваші душі, ваш розум.

Вдихніть в себе трохи вільного повітр'я. Не цурайтесь вільного рідного слова, — воно має творчий дух! З рабів воно робить вільних громадян.

Дізнайтеся нарешті, хто ви, яких батьків і чії сини.

Гуртуйтеся, працюйте!



Просимо тих офіцерів, що одержують Вісник С.В.У. оголосити прилюдно цей заклик перед всіма земляками.

Йозефштадт, 27 серпня 1917 р.

Офіцери-українці табору Йозефштадт (у Чехах).

Голова Управи табору М. Калитенко; члени: Микола Харченко, Панас Гончаренко, Кость Курило, Петро Мерлик, Дмитро Скарженівський; писар Микола Байко. (Вісник Союзу Визволення України ч. 174. Відень, 28 жовтня 1917 р.)

Президія Управи полонених офіцерів-українців табору Йозефштадт (у Чехах) висилає також до Української Центральної Ради листа такого змісту: „Високохвальна Українська Центральна Радо! Ми, українці полонені офіцерського табору Йозефштадт у Чехах, дізналися з часопису „Діло” з дня 5 грудня н. ст. 1917 р., що однодушністю Українського Народу, працею й твердою волею Української Центральної Ради тепер Україна проголошена Народною Республікою. Таким чином створився акт величезного значення. Відтепер політичне, національне, культурне й економічне життя піде своїм природним шляхом, відповідно до вдачі нашого народу. Після свідомих і несвідомих утисків, перешкод, глузувань та кайданів усякого роду, духового каліцтва від денационалізації, різних форм визискування, тепер наступив час нової доби, коли наш народ піде широким кроком по дорозі до правди, добра й щастя в дружбі та злагоді з іншими націями. Слава всім тим живим і мертвим синам України, котрі, не згубивши демократичних засад славетної минувшини вільної і кріпкої духом козащини, виносили на своїх плечах усю тяжку боротьбу й працю над закладкою стояків Української Народної Республіки.

Ми, українці-бранці, перебуваючи на чужині, у неволі, з радістю вітаємо наших братів, що збили кайдани неволі з нашої України. Праця їх була й буде не тільки внеском в духову й матеріальну скарбницю України, але й вкладкою на користь вселюдського поступу.

Користаючись довгою культурною роботою попередників, Ви, Рада й Секретаріят, розумною, твердою і непохитною рукою утворили маяк, що ядро світить тепер усім поневоленим націям, і компас, за яким привели народний корабель серед бур, скель і туманів до мети, яка визначає нову добу в історії Європи.

Хай же день заснування Української Народної Республіки серед руїн і крові всесвітньої війни та революції буде нашим світлим загальним святом! Слава Українському Народові і його представниці Українській Центральній Раді!

1917 р. дня 12 грудня. Президія Управи: Голова полковник Іван Перлик заст. голови прапорщик Я. Сич, писар М. Букшований. (Вісник політики, літератури й життя, ч. 1-2 (184), Відень, 11 січня 1918 р.)

В той час прибули до табору проф. д-р Степан Смаль-Стоцький з сот. Коссаком у мазепинці. Барвними, бадьорими словами оповідав проф. Смаль-Стоцький про рух в Україні, що на всіх вплинуло незвичайно підбадьорливо.

Крім культурно-освітньої праці, старшини мали ще розвагу на своїх невеличких городах, над Ельбою-Лабою, де могли плекати різну городину, яка була дуже підсобна при скромних харчах, які видавав табір.

Вихід на городи й до міста був пов'язаний з виданням так зв. „реверсу”. Кожний старшина мав про собі реверс, друкований командою на картці, іншими словами кажучи, було це слово честі, що під час опущення табору не робитиметься шкоди майну Австро-Угорської імперії, а також не робитиметься спроб утечі з табору. Реверси видавалися на вартівні й відбиралися після повороту з міста, чи з городів; після того полонений старшина мав вільну руку. За час перебування в таборі слова честі ніхто не зламав.

У міжчасі полонені старшини-українці табору Йозефштадт звернулися до Австро-Угорської команди табору з такою заявою: „З хвилику проголошення України Незалежною Державою ми вважаємо себе горожанами цієї держави й офіцерами Української Національної Армії. Ми, офіцери українці, просимо команду табору поробити заходи перед компетентними властями, щоб у порозумінні з Правительством УНР нас офіційально призначено приналежними до Українського Війська. „(Вісник політики, літератури й життя” ч. 7, 16 лютого 1918 р. Відень).

У таборі перебували, крім вищезгаданих, ще такі старшини: пор. Бутович (пізніше ад'ютант штабу дивізії), пор. Стахівський (к-р кулемет сотні), корнет Ільїн, пор. Ушкал, прапорщик Захарченко (к-р сотні), папорщик Задорожний (к-р кулемет. сотні), прапорщик Плавич (вик. обов'язки к-ра 4 полку — тимчасово), прапорщик Кость Курило (ад'ютант 1-го полку), підпор. Йосип Мандзенко, пізніше, після Курила, ад'ютант 1-го полку), прапорщик Микола Харченко (забитий під Коростенем у сутичці на багнети з большевиками на очах своєї нареченої, яка випадково була при ешелоні), прапорщик Бородавка, прапорщик Мельниченко та багато інших, майбутніх сірожупаників, яких прізвищ уже не пам'ятаю.

Аж ось настав довгожданий час і старшини йозефштадці почали групами від'їжджати: де-які до Фрайштадту (укр. табір полонених козаків), щоб там перебрати вже сформований курінь, де-які просто до Володимира-Волинського, де почалося формування 1-ої Козацько-Стрілецької дивізії.

Перед залишенням табору Йозефштадт полонені офіцери-українці звернулися з таким листом до Союзу Визволення України у Відні:

„До Хвальної Президії Союзу Визволення України.

Високоповажані Добродії! Любов до Рідного Краю й Народу згуртувала була нас, тут, на чужині в одне гніздо-громаду, йозефштадтський табір у Чехах. Недовгий, порівнюючи, час це українське гніздо жило, але багато пережило, коли злетілися розполохані птахи-діти катованої України й почали його зивати. Багато хвилювань і кипіння зазнало життя цієї громади й дуже яскраво та корисно причинилося до витворення суто українського національно-політичного світогляду, до гуртування в рідну сім'ю та будівництва власної хати. Життя наше в громаді цього табору стане, ми віримо, корисним досвідом для нашої майбутньої праці на Рідній Землі.

Надійшли останні дні спільного життя нашої загартованої громади.

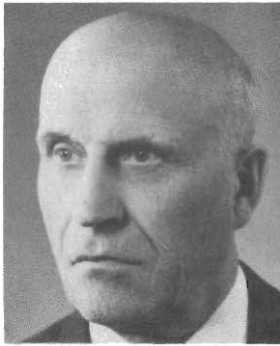
Дочекались ми свого свята, якого й не сподівалися. Добра воля наша й наше бажання виражає нас до рядів вірних синів нашої палаючої Батьківщини, до національного війська Української Народної Республіки. Гордість і щастя переповнює наші душі, що доля судила нам стати-бути ще активними оборонцями Рідного Краю в час такої, справді, божевільної ворохобні, яка охопила майже всю нашу широку Україну.

Час теорій для нашої громади скінчився, надбіг час практики й ми охоче йдемо на цю працю. Свідомість високого обов'язку перед Рідним Краєм і Народом, бажання захистити його від непроханих зайдів-чужинців, міцне бажання всіма силами, всією своєю істотою боронити й зміцнити державність нашої дорогої України принадно манить нас туди, де збираються українці-бранці, що зголошуються до українського війська, до дисциплінованих відділів, щиро й радо відгукаючися на заклик своїх провідників і на голос своєї совісти, свого громадського обов'язку перед землею, политою кров'ю славних прабатьків. Ми сподіваємося й щиро віримо, що наші козаки-бранці, всі як один відгукнуться у ряди цієї добровільної, молоді по формованню, але старої духом і споминами армії. Ми волимо й віримо, що кожен з нас бажає служити Батьківщині й тим справді народолюбним змаганням, які були і тепер становлять основну підвалину діяльності наших великих провідників і діячів, яким навіть у нинішній час, час волі, довелося зазнати стільки страждань та страхіть.

Отже настав радісний поворот і всі живі душею сини України без вагання встають і поквалтно прямують до східньої провідної зірки. З веселим щebetанням, цілими гуртами летять птахи до рідного, теплого краю. Летять і туди і з нашого гнізда. Вже стали й стають наші товариші промадяни в ряді оборонців вільної Батьківщини. Виражаючи до національного війська третій гурток своїх громадян ми, громада українців йозефштадтського табору, з нагоди нашої розлуки з Вами, тут за кордоном, високо шануючи велетенську, безмежно цінну Вашу



Симон ПЕТЛЮРА, Головний Отаман Війська і Фльоти Української Народньої Республіки, приймає дефіляду війська в Кам'янці Подільському в 1920 р. За Головним Отаманом стоїть міністер уряду УНР, професор Іван ОГІЄНКО, нині митрополит Української Греко-Православної Церкви в Канаді.



1. о. Володимир РАБІЙ, б. юнак Старшинської Школи УГА. 2. Д-р Юліян РАБІЙ, поручник УСС і УГА, пізніше сотник УНР. 3. Д-р Михайло РАБІЙ, четар УСС і УНР. 4. Інж. Микола ФЕЩЕНКО-ЧОПІВСЬКИЙ, старшина Армії УНР. 5. Степан ВОЛИНЕЦЬ, хорунжий УСС. 6. Інж. Роман КАРПІНСЬКИЙ, вістун УГА. 7. Петро ЯРМАК, поручник 6-ї Січової Стрільцької Дивізії Армії УНР. 8. Петро КАНДИСКАЛІВ, поручник. 9. Віктор КОСТЕЦЬКИЙ, хорунжий Гарматного Дивізіону Алмазова Армії УНР.

працю задля Рідного Краю, — підносимо наше щире і глибоке „дякуємо” за те, що Вашим піклуванням, змаганнями й допомогою ми здобули можливість ще тут у полоні згуртуватися і пожити національно-духовим життям.

Не знаходимо слів і висловів, якими можна було б скласти нашу Вам подяку за всі турботи, які Ви мали зі справою утворення і організації нашого табору. Віримо, що діставшись до Батьківщини, ми швидко скинемо нервовість бранців і в своїй праці виявимо добрі й здорові наслідки життя в Українській Громаді йозефштадтського табору. Ця робота, чи то збройна для зламання анархії та запровадження порядку в наші ймолодїй державі, чи то культурно-просвітна для піднесення самосвідомости й добробуту нашого народу, — буде головною й найбільшою нашою подякою за Ваші труди. Скоро прийде вже розум на землю, тиша й сонце вже незабаром змінять нинішній грім та блискавку.

Сподіваємося скоро побачитися у себе вдома. До скорого побачення на нашій, своїй землі.

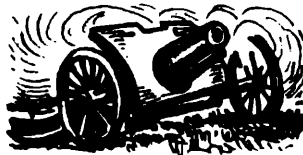
Громада українців-офіцерів, військових бранців йозефштадтського табору. Йозефштадт, Чехія, дня 8 березня 1918 р.

Голова табору Микола Букшований, писар Єпіфаній Загородній.  
(„Вісник політики, літератури й життя.” Ч. 12 (195), 24 марта 1913 року, Відень).

Табір полонених Йозефштадт залишився поза нами, ми стали вільними громадянами України та вояками Армії Української Народної Республіки.

Використано матеріали:

- „Вісник Союзу Визволення України”,
- фрагмент з „Спомини сірожупанника” М. Бутовича,
- фрагмент з „Записки до історії Сірих” підполк. В. Проходи.





Микола БУТОВИЧ  
Сотник Армії УНР

## ФОРМУВАННЯ СІРОЇ ДИВІЗІЇ У ВОЛОДИМИРІ-ВОЛИНСЬКОМУ

На початку лютого 1918 року Українська Центральна Рада склала з Урядом Австро-Угорщини угоду щодо формування дивізії з полонених українців. Тоді в Австрії було два табори українських полонених: старшинський у Йозефштадті і стрілецький у Фрайштадті. Ці два табори й дали основу для майбутньої дивізії, бо через них перейшли майже всі, хто до дивізії зголошувався.

Завдання цієї статті описати формування дивізії в самому Володимирі Волинському. Мало воно кілька етапів. Перший — це приїзд до Володимира Волинського першої групи з 30 старшин із старшинського табору в Йозефштадті. У процесі формування доводилося спостерігати одночасно паралельну акцію перешкод з боку поляків, а пізніше білих і червоних росіян.

Уже на самому початку іще в Йозефштадті, коли прийшла пропозиція старшинам українцям зголошуватися до формування української військової частини, то зрадагована вона була досить підозріло, приблизно так: „Австрійське Військове Міністерство пропонує українським старшинам табору в Йосефові віддати себе до розпорядимости Міністерства для добра України”... Певну частину старшин така редакція пропозиції знеохотила зголошуватися до „розпорядимости міністерства”, але потрібних 60 старшин таки знайшлося, і вони виїхали двома групами по 30 чоловіка. У другій половині лютого, мабуть 25 дня, перша група, не знаючи, куди її направляють, після затяжної подорожі прибула до Володимира Волинського, що перебував тоді в запллі австрійського фронту. У дорозі група дістала в Кракові довірочну інформацію від галичанина — австрійського старшини — залізничника, що повільний рух групи в дорозі відбувається в наслідок польського саботажу.

Дивно було також, що група тільки по приїзді на місце постою довідалася, де вона опинилася; її зустріли кілька австрійських старшин на чолі з гавтманом Добржанським — поляком, що мав нею заопікуватися й помагати формувати українську частину. Правда, при Добржанському було кілька молодших старшин українців-галичан, які

намагалися зробити все можливе, щоб допомогти справі формування. Власне від поляка Добжанського група й довідалася, що вона має створити українську військову формуацію з російських полонених якихось прифронтових робітничих команд.

Ця початкова фаза формування була дуже прикра і на добре не заповідалася. Формуватися ця частина мала в колишніх касарнях козацького Донського полку, що мав постій у Вол. Волинському за царських часів. Тепер ці касарні виглядали жалюгідно й потребували негайно направи. Віддаль від міста 2 кілометри й непролазне болото між будинками. Ні печей, ні палива, повибивані вікна, — воєнна „мерзость запустіння”...

Проте група, яку очолював підполковник Іван Перлик, рук не опустила, а з ентузіазмом взялася до праці. Поприбирала, скільки могла, в одній з касарень та вичистила власноручно манеж. Спершу малося на меті зформувати курінь. І справді, за яких два дні пригнано нещасних обідранців із прифронтових робітничих команд. Виявилося, що це були переважно москалі, які нічого про Україну не знали й знати не хотіли, тим то, розуміється, довелося відіслати їх туди, звідки вони прийшли.

Така сама процедура повторювалася кілька разів. Очевидно, і тут був польський саботаж, бож кожного разу підполковник Перлик домагався полонених українського походження, а присилали якусь збиранину. Та все ж серед цих обідранців знайшлося якесь число й українців, і вони й утворили той перший зав'язок майбутньої дивізії в самому Вол. Волинському.

Незабаром стало відомо, що має прибути до Вол. Волинського головна основа — Товариство „СІЧ” із Фрайштадту, в якій було близько тисячі чоловіка, а за ними прибуватимуть і дальші доповнення теж через Фрайштадт. Стало легше дихати, зміцніла надія на реалізацію формування української частини.

Та щойно по приїзді 9-го березня до Володимира Вол. капітана австрійського генерального штабу Кв а т е р н и к а справа формування дістала фундамент і повний розмах. Кв а т е р н и к — середнього росту, із малою сивиною брюнет, хорват з походження, щирий австрійський патріот, був типовий австрійський генерал-штаблер. Він дотримувався всіх форм австрійського традиційного стилю, був певний себе й умів дійти чого хотів. Певно в цьому допомагали йому „плечі” в військовому міністерстві. Брат його був начальником штабу австрійської армії на італійському фронті, пізніше, за Павеліча, хорватським військовим міністром. Кв а т е р н и к працював довший час при російському відділі австрійської розвідки й добре орієнтувався як у російських, так і в українських справах. Він був якийсь час також начальником штабу Українських Січових Стрільців. З ним приїхав і сотник У.С.С.



Іван Косса́к, як його дорадник і ад'ютант. Кватерник не говорив по українському, зато не зле володів російською мовою, якою й звернувся до українських старшин в своїй першій промові. Провідною думкою її, як і всіх наступних промов, було: „Хочете України — буде Україна, — не хоче — не буде!” Звідси висновок: праця, праця, і ще раз праця, і над самим собою, і над стрільцями. Узявся й він до роботи завзято і з ентузіазмом. Видно було, що ця робота його й цікавила, і в ній він бачив, мабуть, свою майбутню кар'єру. Від нього старшини довідалися, що з полонених українського походження, які голоситимуться до українського війська, буде у Володимирі Вол. формуватися дивізія. Формування її буде поставлено солідно, а не так на швидку, як то роблять німці т. зв. „СИНЮ ДИВІЗІЮ”, формуючи її в Ковелі.

Дивізія матиме 4 піші полки 3-ох курінного складу, гарматний дивізіон, інженерну сотню, кінну сотню, валки, шпиталь та допоміжні майстерні, як шевська, збройна тощо, а також хлібопекарні.

На майбутнє всі добровольці з полонених, як старшини, так і козаки, прибуватимуть до дивізії з Фрайштадту, де переходитимуть відповідну селекцію й підготовку.

Відразу ж, як тільки прибув Кватерник, почався потрібний ремонт будинків, його провадили прислані австрійські технічні відділи. Незабаром касарні, подвір'я, палісадники, кущі, хідники змінилися до невпізнання. На головному будинку, де містився штаб дивізії, завішено великий синій шильд з плястичними золотими літерами, — „Перша Українська Стрілецько-Козацька Дивізія, а над шильдом три зуб. Над будинком маяв національний прапор.

Тим часом у Володимирі з прифронтових робітничих команд уже утворився перший курінь майбутньої дивізії. Одночасно з від'їздом до Володимира Вол. першої групи старшин із Йозефштадту виїхало звідти ж кілька старшин до Фрайштадту, щоб перебрати провід над заложеним уже у Фрайштадті курінем „Січі” зформованим з Т-ва „Січі” ім. гетьмана Петра Дорошенка. Це були: сотник (кадровий капітан) Петро Ганжа із старшинами (колишніми прапорщиками) Байком, Сергієвським, Михальчуком і Сичем.

6 березня 1918 року цей фрайштадтський курінь прибув після довшої подорожі до Володимира Вол. Його на двірці вітали підполковник Перлик, прапрщик Грабів та від галичан — поручник австрійської армії Ковалів. Цей новоприбулий курінь свідомого козацтва, що з піснею на устах, із своїм прапором промаршрутував через Володимир Вол., і приніс із собою правдиву основу майбутньої, свідомої своїх завдань, дисциплінованої високопатріотичної Сірої дивізії.

23 квітня 1918 р. прибув із Фрайштадту ще один курінь. Таким чином Перший полк три-курінного складу був готовий.

13 березня прибула з Йозефштадту до Володимира Вол. друга група старшин із 30-тих осіб.

Командантом майбутньої дивізії призначено було підполковника Івана Перлика. Кватерник склав негайно і штаб дивізії. Начальником штабу і фактичним організатором був він сам, а з українського боку призначив на паралельного начальника штабу сотника (колишнього капітана) Пилипенка, а на ад'ютантів або, як тоді називано, — значкових — старшин (підпоручника) Миколу Бутовича та (прапорщика) Горбика. При Кватернику лишився далі його ад'ютант і дорадник сотник Іван Коссак. На командира полку призначено (капітана) сот. Петра Ганжу.

Начальник дивізії підполковник Іван Перлик був непересічної вдачі людина. На перший погляд — людина лагідної вдачі, зовні мав вигляд українського степовика, з сірими очима й підстриженими вусами, як кремезний селянин від плуга. А насправді то був чоловік сильного характеру, упертий, завзятий і хоробрий. Мав високу військову освіту, скінчив академію генерального штабу. Не знати точно, з яких причин він залишив був військову службу в ранзі підполковника і працював на півдні України в кооперації. З вибухом першої світової війни був мобілізований і командував другочерговим полком. Під час одного з боїв попав у полон Австро-Угорський, але його хоробра поведінка під час бою так заімпонувала австрійцям, що йому було залишено його кавказьку шаблю, яку він тепер мав із собою. Знав Перлик добре психіку українського селянина й тому умів підійти до серця нашого козака. Умів до нього промовити. Звичайно ключем його промови, виголошеною доброю українською мовою, була „пшеничка”. Суть зазіхань москалів на Україну він зводив до простого і зрозумілого для кожного козака символу „пшенички”. — „Пшенички їм захогтілося, — от чого вони пхаються в Україну!”

Начальником штабу дивізії з українського боку, як уже згадувано, був колишній капітан, а тепер осаул — Пилипенко. Чернігівець, бльондин, атлетичної будови, ще молодий чоловік. Перед війною був ад'ютантом у штабі одного з кавказьких корпусів і мав певний досвід у штабовій роботі. Був це чоловік амбітний, енергійний і легко орієнтувався в різних ситуаціях. Хиба його була така, що не вмів прихилити до себе людей, а швидше робив собі ворогів, беручи всіх „згори”. „Згори” він брав і „австрійські порядки” та систему організації війська, яку хотів запроваджувати Кватерник.

Капітан Ганжа, який командував тепер полком, як досвідчений старшина, орієнтувався добре в своїй роботі. Він із захопленням працював, організуючи свій полк, і це захоплення та цілковиту відданість українській справі вмів передати й своїм старшинам та користувався популярністю й симпатією, як старшин, так і козаків полку.

Відразу ж з прибуттям Кватерника почали приїздити до Володимира Вол. й австрійські інструктори, потрібні при організації дивізії. Організаційно Кватерник орієнтувався на ехему організації австро-угорської армії, і тому ті інструктори були конче потрібні. Правда, на практиці робота пішла по лінії компромісу. Інструкторами були головчо старшини й підстаршини галичани, допоміжні при вишколі, а німці й чехи були інструкторами при організації рахунково-господарської справи.

Взаємини між наддніпрянцями й галичанами тоді були якнайліпші. Усіх об'єднувала спільна мета — відродження України.

З поміж галичан-старшин пригадуються такі прізвища: сотник Мирон Луцький, поручник Михайло Хроновят, сотник УСС Іван Косак, сотник Стельмах, сотник Слюсарчук, чотар Дубик, хорунжий Грицишин, військовий лікар Воронич та інші. Усіх щось із 30 старшин. З поміж старшин виділявся хорунжий УСС Михайло Гаврилко, — політичний емігрант із Полтавщини — відомий різбяр, що пізніше, за повстання проти гетьмана, відіграв помітну ролю.

Почалася жвава організаційна робота. Гасло Кватерника було: „Не революція, а солідна будова армії на міцних підвалинах”. Він як би перебрив на себе завдання українського генерального штабу й військового міністра. Були організовані комісії з мішаним українсько-австрійським складом для випрацювання статутів та інструкцій. Незабаром появилися друком: „Обов'язки та поведення козаків взагалі й особисті приписи для всіх посад”, „Вказівки для вишколення в стрільбі на стрільниці”, „Вказівки для виховання і вишколення будучої отаманної старшини й козаків українського війська”, „Інструкція для піднесення гігієни”, „Інструкція фельдшерів, рятівників і носильників”. Випрацювати ці інструкції допомогли статuti УСС-ів. Одночасно виробляли нові військові терміни й назви.

Комісія для вироблення уніформи незабаром подала свої проекти срібх жупанів з колосковими відзнаками пшениці. Шукалося при цьому компромісу між козацьким жупаном старих часів, віддаючи данину романтиці відродження України, та практичною модерною уніформою. Довгі жупани „Синьожупанників” відкинули, як непрактичні. Щодо колоскових відзнак, то не можна відмовити їм оригінальності, хоч можливо, не були вони такі практичні. Срібні клоски металеві — один, два, чи три були відзнаками для підстаршин. Золоті — для старшин. Отаманна старшина (як тоді називано штаб-старшину) мала на австрійський спосіб срібні підлоги під золотими колосками, а генерали такі самі підлоги, а на них золоті булави, теж — одну, дві чи три. Як бачимо, і тут був певний українсько-австро-угорський компроміс, бо відзнаки ці нашивалися на комірах. Були теж вироблені спеціальні нашивки за родами зброї, які пришивалися на лівих рука-

вах: кінська голова для кіннотчика, колесо для валковика, кулемет для кулеметчика і т. д.

Негайно дивізійний кравець виготовував зразок жупана, що його запроєтувала комісія, той кравець шив у Фрайштадті жупани для таборового театру, зразок жупана затверджено й післано до австрійських військових майстерень замовлення на 7 тисяч повної уніформи. Крім жупанів, був поданий проєкт кашкета для звичайного ношення й шапки з коротеньким пришитим шликом. Замовлені були й кокарди з тризубами та темляки. Не забув Квартерник навіть про відзнаки за стрільбу. Піхота мала дістати австрійські черевики з обмотками, кіннота й гарматчики — чоботи.

Квартерник хотів, щоб дивізія мала й свої сурмові сигнали. Дістав через сотника І. Коссака зі Львова потрібний музичний етнографічний матеріал і дав австрійському капельмейстрові чергові завдання виробити на підставі цього матеріалу потрібні сигнали. Тим часом український композитор Ярославенко (Вінцковський) з Перемишля, довідавшись про формування дивізії, прислав кілька маршів власної композиції.

Дбаючи про устаткування дивізії потрібним матеріалом, Квартерник вічно мав перешкоди й затримки. Дошукуючись причин через свої плечі у вищих штабах та у військовому міністерстві, він все знаходив те саме — польський саботаж. Казав: „У поляках маєте страшних ворогів!”

Дивізія, що формувалася, не була цілком відтята від України. Час від часу приїздили з Києва різні відпоручники уряду й, виступаючи перед зібраними в каре козаками, інформували про події на батьківщині. Уже 10 березня приїхали були до Володимира Вол. представники Центральної Ради: сотник Сиротенко та значковий військового міністерства Байлів. 12 березня прибув член Центральної Ради отаман Пількевич, а з ним член Центральної Ради Кость Мисевич, делегат від селянства з Проскурівщини. Вони теж докладно розповіли про події на Україні. 27 квітня загостив до Володимира полковник Шаліга-Марковський. Отаман Пількевич завітав був до Володимира ще раз проїздом до Відня.

Події в Україні розвивалися темпом. Незабаром відіжджала з сусіднього Ковеля „Синя Дивізія”, що її зформували німці з українських полонених у таборах Німеччини: Раштат, Зальцведель і Вецляр. Козацтво у Володимирі також нетерпеливилось, щоб вирушати в Україну, але покищо про те не могло бути й мови. Це не передбачалося в далеко йдучих плянах Квартерника.

12-го травня 1918 р. 1-ий Стрілецько-Вояцький полк розгорнувся в 1-шу Стрілецько-Козацьку дивізію в складі 4-ох полків піхоти, гарматного полку, інженерної сотні та кінного дивізіону. Піший полк мав 3 курені 4-ри сотенного складу й кулеметну сотню.

Начальником дивізії лишався й далі підполковник Перлик. Штаб теж лишався попереднього складу з тим, що до нього були долучені відповідні референти, паралельні — українські й австрійські. Командиром 1-го полку лишався далі сотник Ганжа, на командира 2-го полку було призначено полковника Тимошенка, 3-го полку сотника Яковлева, а пізніше підполковника Александровича, 4-го полку — сотника Ткаченка.

Багато довелося старшинам працювати, як над собою, так і над вихованням свідомого й дисциплінованого козака. Режим був суворий, напружена муштра цілий день: практичні вправи, теоретичні, або національно освідомлювальні години. Старшини перебували з козаками в касарнях майже цілий день. Певний відсоток колишніх полонених не витримували такого режиму, та й харчі на початках були недостатні. Тому стала була, хоч і невелика відсотково, але помітна дезерція. Автім полова відсіювалась від свідомого зерна.

Старшини провадили розмови з козаками на різnorodні теми. Часто доводилося торкатися й політичних питань, не вдаючись у політиканство.

У червні налагодилося постачання харчів з України. Кватерник слідкував не тільки за настроями й поведінкою козацтва. Окрему увагу приділяв він і старшинству нерідко входячи з старшинами в особистий контакт та видаючи „довірочні” накази для старшинства, де торкався питань старшинських обов'язків та поведінки. Знаючи, що певний процент старшинства був селянського походження й не мав нагоди ближче пізнати правил поведінки в товаристві, він у цих „довірочних” наказах давав вказівки й щодо цього. В загальному між старшинами політиканства не було, а коли траплялися такі випадки, Кватерник без вагання відсилав таких старшин назад до полону.

Бажанням його було стягти до дивізії якнайбільше колишніх кадрових старшин. Він боявся, що скоро по повероті в Україну некадрові залишать дивізію й повернуться до своїх попередніх професій, і тоді дивізія лишиться без своїх корінних старшин, що з нею зрослись і творили її кістяк. З Фрайштадту присилано списки старшин, що голосилися до дивізії. Переглядаючи їх, Кватерник насамперед підкреслював кадрових. Доводилося брати інформації про них від певних колишніх Йозефштадтців і, хоч частково, вносити корективи в ці списки. Не рідко можна було побачити тут прізвища осіб, українофобство яких було загально відоме. Натомість частина старшин певних українців, але некадрових, так до дивізії й не попали. Автім треба ствердити дивний факт, що революція й самий факт існування Української Народньої Республіки зробила в багатьох колишніх українофобів психічний переворот. Раз ступивши до дивізії, вони як ті Савли, що стали Павлами, залишилися вірними Україні до кінця.

Пізніше Кватерник зв'язався із своїми плянами на майбутнє щодо дивізії. Вважав, що старші річники слід відпустити додому, молодшим дати ступнево можливість побувати вдома, поповнити ряди кадрових старшин, одержавши їх з Києва, а потім поділити кадри дивізії на три і поставити їх у Луцьку, Ковелі та Володимирі. Це зона, що була по цей бік фронту і була ізольована від революційних розкладових впливів. До цих кадрів влити свіжий набір новобранців, не зіпсованих революцією в армії. Це була б мурована тридивізійна основа української армії. Не без того, що в цьому напрямі підсовував йому думки його прибічник — сотник У.С.С. Ів. Косак.

Можливо, що й австрійський уряд мав щодо цього якісь свої пляни, пов'язані, приміром, з ім'ям Василя Вишиваного. Але при пізнішому (через 20 років) побаченні з Кватерником, коли зайшла про це мова, він рішуче заперечив.

Тим часом дивізія кріпла та одночасно виявляла себе не тільки як муштрова одиниця, але й патріотично-культурна цілість, свідомо своїх завдань. Створився прекрасний хор під диригентурою хорунжого Калитенка та драматичний гурток ім. Івана Котляревського. Більшість членів його працювала ще у Фрайштадті. Був улаштований імпрезаційний вечір пам'яті Т. Шевченка для громадянства м. Володимира й околиць. Відбулося теж і кілька театральних вистав і концертів.

Між свідомим українським громадянством Володимира Вол. й дивізією був живий контакт. На жаль, воєнні події змусили великий відсоток прифронтової людности евакуюватись.

Заходами приділеного до дивізії польового священника, буковинця о. Голея, був відкритий славний Володимирський собор і в ньому відбувалися регулярні служби Божі для козацтва й людей з околиць. Пізніше духовну опіку над дивізією перебрав, прибувши з Києва, отець Іван Теодорович (теперішній митрополит православної церкви у С.Ш.А.). Ідейно близько до дивізії стояла праця української школи, що її організували для місцевої людности усусуси. Управителькою школи була молода панна Северина Сидорович із Галичини, а учительками були Ліщинська і пані Цецилія Гардецька (дівооче прізвище Волянська), тепер відома діячка в українському громадському житті в Філядельфії, а з місцевих була панна Люба Маслі. Усі вони були патріотки й високо ідейні працівниці над вихованням дітей місцевого населення. Відомий український діяч, редактор „Свободи”, д-р Лука Мишуга, що в тих часах був приділений до місцевої австрійської комендантури, був у постійному зв'язку з старшинами дивізії.

Відвідував дивізію також і капітан — професор Степан Смаль-Стоцький, що працював над національно-культурним вихованням полонених у фрайштадтському таборі. На час його приїзду велика зала

в головному будинку, де містився штаб дивізії, була вже прикрашена дивізійними артистами фаховими малярами, як от Юрій Балицький і ін. Довкола вікон і дверей та на стелі були зроблені кольорові розписи в характері українського орнаменту. На стінах висіло кілька олійних образів на історичні теми, а на чільному місці великий портрет Т. Шевченка.

Уже були побудовані в палісаді перед головним будинком спеціальні старшинські бараки-їдальні, теж відповідно удекоровані. Старшини дивізії мали теж право вступу до австрійського гарнізонного казина і взаємини з австрійськими старшинами були цілком товариські.

Від ранку до вечора на величезному майдані касарень відбувалися вправи. Українська пісня висіла в повітрі, особливо, коли частини поверталися з вправ до касарень. Національний гімн, що співали його після молитви кожного вечора, став у Володимирі Вол. знаним і популярним. Його співала вже й жидівська дітвора, що бавилася на вулицях у піску.

Велка подія була, коли прибула уніформа — сірі жупани, від яких дивізія дістала пізніше свою популярну назву серед людности „Сіро-жупанники” або „Сіра дивізія”. Приємно було тепер глянути на колону сірожупанників у поході. Щоденні вправи, сонце, чисте повітря, добрий харч — зробили своє. Не можна було впізнати вчорашніх полонених. Дивізія дістала назовні своє обличчя.

Були одержані теж рушниці, кулемети шаблі, гармати, кухні, австрійського взірця вози для валок, польові пекарні, польові шпитальні уладження. Гірше було з кіньми. По них, чомусь до Одеси, їздила спеціальна українсько-австрійська комісія (сотник Ядрило і гавптман Вобожіл з козаками), але повернулися ні з чим. Сказано було, що коней дістане дивізія в Україні. Дивізія вже мала близько 6 тисяч дуже доброго, здисциплінованого, національно свідомого, козацтва.

Тим часом події в Україні розгорталися. Стався гетьманський переворот. Не можна сказати, щоб уряд Української Народної Республіки дуже дбав про Сіру дивізію, але не шкодив. Він очевидно мав багато справ до полагодження. Переворот викликав велике настороження в дивізії. Треба було очікувати змін. Начальник штабу дивізії з українського боку — сот. Пилипенко (тоді його титулювано осаулом) поїхав до Києва зі звітом про дивізію. Він пояснював, що мета його подорожі підготувати переїзд в Україну, поінформувати, щоб гетьманський уряд не боявся дивізії, та щоб дивізію була перевезено, як не до Києва, то бодай до Одеси.

У наслідок перевороту було призначення командного складу дивізії, але осаул Пилипенко залишився на своєму становищі начальника штабу.

Одночасно з прибуттям нового командного складу прибула й спеціальна комісія, щоб перебрати дивізію від австро-угорського уряду, та була переведена присяга на вірність гетьманові.

Новим начальником дивізії призначено було генерала-хорунжого Сокиру-Яхонтова, колишнього інспектора Воронізького Кадетського Корпусу. На його помічника — полковника Пещанського. На командира 1-го полку призначено полковника Галятовського, 2-го полку — полковника Перлика, 3-го — полковника Троянова й 4-го — полковника ГУдиму. Приїхав також новий командир гарматного дивізіону — сотник Таранушенко, але чомусь через кілька днів від'їхав і більше не вертався.

Передача дивізії австро-угорським урядом українській комісії супроводилася великою парадом, на яку прибув і командувач австро-угорської 4 армії генерал Гойдінгер із своїм штабом.

Ген. Гойдінгер висловився дуже похвально про вигляд дивізії. Ціла парада була зфільмована. Після неї відбулася присяга на вірність гетьманові. Були окремі одиниці, що не погодилися присягати, але присяга таки відбулася, хоч багато з козаків не повторювало слів із присяги: „...і вірно служити ясновельможному панові гетьманові...” Назагал було спільне вирішення виконати свій обов'язок супроти України, незалежно, чи то буде республіканський, чи гетьманський уряд. По параді відбувся у великій дивізійній залі парадний обід, на якому був і командувач 4-ої австро-угорської армії із своїм штабом та старші старшини дивізії включно до курінних командантів.

Тепер, коли від тодішніх подій минуло 40 років і маємо вже велику літературу про них — нашу і чужинецьку, можемо ствердити, що до відомого польського саботажу при організації дивізії прилучилися тоді ще: російський та большевицький саботаж і шкідництво.

Головну керівну роль у тому відіграв помішник начальника українського генерального штабу полковник Какурін, що пізніше, по упадку гетьмана, був одним із головних організаторів большевицької академії генерального штабу. Річ ясна, що він грав вирішну роль у призначенні нового командного складу для дивізії. Незабаром нове начальство себе показало. Уже в своїй промові до зібраних підстаршин дивізії новий командант дивізії ген. Сокира-Яхонтів сказав: „Пам'ятайте, що риба від голови гние!” Цього гасла він тримався за цілий час свого короткого командування дивізією. Був у дивізії тільки сім днів, а решту часу пішли на подорожі до Відня, а з Відня до Києва, скрізь купував і перепродував жіночі панчохи. Його заступник полк. Пещанський колить у відвертій розмові в штабі згадав, що перед революцією Сокира-Яхонтів був просто Яхонтов, а сокиру причепив собі по революції, спекулюючи на українстві. Для того самого носив криву шаблю й довгі козацькі вуса, які навіть Кватерникові заїмпували. Був



революційно недбалий і неохайний: чоботи нечищені, без пояса, навіть на параді, а шаблю мав на допотопній скісній портупеї. Часом замішувався між козаків, подалі від старшин, і вів балачки, в яких можна було несподівано почути: „Спасайтесь і тікайте хто куди зможе...”

Пізніше, по повороті в Україну, його замінив інший генерал, але, видно роботу свою для Советів Яхонтов так полубив, що провадив її далі в формі шпигунської роботи у Варшаві. На цій роботі поляки його заарештували, сидів він у в'язниці, а потім Совети обміняли його на польського шпигуна. При тому він і в Варшаві вмів сполучати свою шпигунську роботу із спекуляцією.

Заступник начальника дивізії полк. Пещанський не являв собою нічого виразного і старався достосуватися до нових обставин. Командувати першим полком призначено було полк. Галятівського — старорежимного царських часів полковника, що нічим не змінився та був завжди більше, або менше п'яний. У такому самому стилі був і командант 3-го полку полк. Троянів. Поведінка обох була просто провокаційна — виглядало, що завдання їх було привести дивізію до дезерції, дезорганізації, бунту й розформування. Теж старорежимний, уже в літах полковник Гудима, що командував 4-тим полком, тримався стримано й якимось неутрально, займаючи вичікну позицію.

Незабаром полковника І. Перлика, що тимчасово командував ще 2-им полком, усунуто з посади. Зроблено його ніби нервово-хворим і перевезено десь до відповідної лікарні, і то так несподівано й таємно, що про це довідалася дивізія щойно на другий день.

Руйнаційна праця нового командування незабаром дала свої наслідки. Вишукувано свідоміше козацтво, що мало вплив на оточення, щоб заарештувати й повернути, можливо, до полону. Попереджені про це, вони почали втікати, а далі втеча, що її підтримував також, як згадано, сам ген. Сокира-Яхонтов, перейшла майже в масову. Одного дня втікло кілька сот козаків. Коштувало старшині великих зусиль, щоб припинити втечу. Це вже був великий удар для дивізії, бо втікло багато доброго національно-свідомого козацтва. На щастя незабаром дивізія переїхала в Україну й події набули іншого розвороту.

## ПЕРЕЇЗД СІРОЇ ДИВІЗІЇ НА ЧЕРНІГІВЩИНУ

Незабаром стало відомо, що нема надій на переїзд Сірої дивізії до Києва чи Одеси, тільки на увагу приходила Чернігівщина, а саме Конотопський район. Малося на увазі, що Сірі будуть стояти в резерві охорони кордонів Чернігівщини. Одержано було розпорядження вислати туди квартир'ерів, які під проводом сотника Петра Ганжі через яких два дні відїхали.

Почали готуватися до переїзду. Коли подали ешелони, почали вантажити дивізійне майно, валки й гармати без коней, а пізніше й

козаків. Для тих Сірих, що витримали півроку Володимирської муштри і, не зважаючи на всі провокації, з дивізії не втекли, і під час переїзду на Чернігівщину ні один із них не втік, хоч декотрі, як говорилося, бачили рідну стріху з вагону. Переїзд відбувся у взірцевому порядку. Людність в Україні, що пережила бурхливі революційно-анархічні часи, зазнала розперезаної революції, з цікавістю спостерігала якесь мало ймовірне на ті часи явище — порядок і взірцеву дисципліну.

У переїзді частини одна за одною тільки коротко зупинялись на київському двірці, і негайно їхали далі на Чернігівщину. Останнім їхав 4-й полк, який на бажання гетьмана, був у Києві вивантажений. Гетьман у присутності свого супроводу й німецького штабу армії та інших достойників зробив йому перегляд на майдані Катериненської вулиці. Цей перегляд був сфільмований. Розказувано пізніше, що гетьманові не дуже сподобався вираз обличчя козаків, в якому він правдоподібно прочитав недовіря до себе, але порядок, муштру й дисциплінованість він похвалив, запросив старшин 4-го полку на обід і в пізнішій промові до них приобіцяв, що зачислить Сіру дивізію разом із Сердюцькою до української гвардії.

Про цю подію „Вісник політики, літератури і життя”, Відень ч. 37, 15 вересня 1918 р. розповідає так: „Після приїзду цілої дивізії до Києва, в неділю на майдані Катериненської вулиці відбувся великий парад. Біля 11-ої год. ранку на майдані вистроїлись частини Сірої дивізії, куди прибули: головнокомандуючий німецькими військами на Україні генерал фон-Кірбах, начальник його штабу ген. Гренер, німецький посол барон фон-Мум, австро-угорський посол граф Форгач, військовий міністр ген. Рогоза, товариш військового міністра Ллігнау, товариш міністра закордонних справ Платов, майор німецької служби Ярош, чини військового міністерства, німецького та австро-угорського командування, гетьманського штабу та гетьманського конвою.

Рівно об 11-й год. ранку прибув на автомобілі гетьман у супроводі старшого осаула Зеленевського та осаула Крити. При наближенню гетьмана військо взяло „на караул”, хор Сердюків виконав національний гимн. Пан гетьман перейшов уздовж фронту дивізії, вітаючися з козаками. Після цього на майдані відбувся молебен, під час якого священник дивізії сказав тепле слово. Опісля військо пройшло перед гетьманом церемоніальним маршем. Пан гетьман дякував війську і звернувся до нього з такими словами: „Вітаючи вас, козаки, з поверненням із полону і разом із тим від душі радію, що Господь Бог пособив вам вернутись до своєї Батьківщини — Української Держави, яка так нетерпляче чекала на вас. Ваша дивізія — перша дивізія української армії і я глибоко вірю, що той порядок, який я бачив сьогодні у вас на параді, буде підвалиною до утворення вашої рідної, могутньої

української армії на національних підвалинах і на ґрунті суворої дисципліни. Прошу твердо пам'ятати, що вашій дисципліні, як і у всій армії полягає основа сили на сьогоднішньому вашому параді і за ваше щире бажання, не шкодуючи своїх сил, послужити на користь рідної нашої держави. За славу і процвітання Української Держави крикнемо від душі своє козацьке „слава”!

Слова гетьмана покрито окликами „слава”, які довго не стихали. Під захоплені вигуки „слава” пан гетьман прибув до палати, де відбувся сніданок, на який запрошено командний склад і офіцерів першої української дивізії, представників німецького та австрійського командування й дипломатичного корпусу. Після снідання гетьман фотографувався в гурті з офіцерами дивізії\*.

Гетьман, правдоподібно, хотів зробити з дивізії одну з частин, на яку міг би опертися і обіцянки його в промові до 4-го Сірого полку, думаю, були щирі, але підлегла йому військова машина уміла повести справу по своєму хотінню. У кожному разі прислане з Києва до Володимира Вол. руйнаційне командне начальство з переїздом на Чернігівщину було замінене новим, кваліфікованішим і надійнішим.

Начальника дивізії ген. Сокиру-Яхонтова було усунено, як і його помічника полк. Пещанського. Усунено було також і інших полковників. Ніхто з них на Чернігівщину вже не проїхав. „Маври зробили своє діло і могли відійти”. Лишився з попереднього начальства тільки полковник Гудима.

Тим часом ешелони дивізії прибували на стацію Конотоп, звідки мали удаватися на нове місце постою. Ні коней, ні авт дивізія не мала. Допомогли німці. Як тільки прибув перший ешелон, ад'ютант штабу дивізії разом із головним квартир'ером сотн. Ганжою зразу зголосився до штабу німецького корпусу, що мав постій у Конотопі, і дістав транспортні засоби перевезти майно частин. Штаб дивізії затримався був у Києві, щоб узяти участь у перегляді гетьманом 4-го Сірого полку, а частини дивізії були, на наказ з Києва, розташовані ось так: штаб дивізії, 3-й полк інженерна й кінна сотня дістали постій у самому Конотопі. Звісно, касарень для них не було. Майже всі вони були зайняті німцями. Довелося порозпихати частини по хатах. 2-й полк до Кролівця, а 4-й до Коропа.

За якийсь час прибуло й новопризначене начальство. Командиром Сірої дивізії був призначений ген. Василів-Чечель, колишній начальник котроїсь військової школи в Одесі, що справив на всіх, хто

---

\* Примітка: У фотоальбомі „Любів Україну” видання М. Борєцького в Нью-Йорку 1954 р. на стор. 239 в горі є фотографія, що про неї вище згадується. В кашкеті в третім ряді є тодішній начальник штабу Сірої дивізії сотник Пилипенко. Натомість на стор. 238 в правому куті внизу помилково подано, що то є штаб Синьої дивізії.

встит його пізнати, досить позитивне враження. Говорив не зле по українському. Видно було, що хотів піти по лінії пропозицій сірожупанників, по лінії створення правдивої української військової частини.

Начальником штабу дивізії призначений був генерального штабу ген. Піонтковський, який у російській армії командував одним із кавказських корпусів. Тримався офіційно. Був замкнений у собі і тяжко було його розпізнати. Теж до штабу дивізії на одну з посад приїхав сотник Морозевич, який за війни скінчив курси академії генерального штабу, і зразу ж хотів дати зрозуміти старим сірожупанникам, що він не абиякий собі українець, бо жонатий з донькою самого „артільного батька” Миколи Левитського, популярного в Україні кооператора. Прибув також і дивізійний інтендант, з походження москаль, але не зле говорив каліченою українською мовою. Здається одночасно з ним приїхав і дивізійний лікар-українець. Бракувало тільки кадрових гарматних старшин. Полки також дістали нову команду, правда не всі. Командиром 1-го полку був призначений бойовий кадровий старшина полк. Антін Пузицький, 2-гим полком приїхав командувати полковник Локощенко, на 3-й полк прислано полк. Мазуренка, а в 4-ому лишився полк. Гудима.

Звісно, старшини й козацтво, мавши вже попередній досвід, до нового начальства поставилося з недовір'ям, як з недовір'ям ставилося взагалі до цілої політики гетьмана, добачаючи скрізь виразну проросійську політику. Впадали в очі надужиття місцевої влади, неофіційні перешкоди в національно культурній діяльності, арешти українських діячів, жорстоко-злочинна діяльність карних відділів. Наокільні селяни, пізнавши Сірих, часто приходили шукати оборони й поради в Сірій дивізії. Та Сірі хотіли дивитися на все це, як на тимчасове явище, терпіли й сподівалися, що це незабаром припиниться. Правдоподібно те начальство, якому залежало на знищенні правдивої української частини, навмисне поставило дивізію по селах, що вже сильно були розагітовані большевиками. Але частини Сірих впливали на оточення, освідомлюючи його і причин для ліквідації дивізії не було. Та, як видно, в Києві доля Сірих була вирішена. Їх задумали переробити, або, вірніше, підмінити. Почалося нищення „небезпечних” кадрів дивізії — поступова демобілізація. Наказано було звільнити в резерв старші роки козаків, а далі рік за роком звільнити майже всіх, тим то під час повстання проти гетьмана в полках залишилося по 80-100 козаків та по 30-40 старшин. А молодими козаками дивізію поки що не поповняли.

Наприкінці жовтня Сіру дивізію інспектував генерал Приходько, той самий, що провадив провокаційні розмови на двірці в Києві та закидав старшинам сірожупанникам „Узкий шовінізм”. При цій нагоді запитав він згоди старшин про прийняття до Сірих частин москалів

для спільної боротьби з большевизмом. Та сірожупанники рішуче не погодилися, зазначивши, що для українських частин вистарчить в Україні й українців.

Підвищення старшин, старих сірожупанників, до вищих рангів не було і їм у майбутньому загрожувала доля зайняти посади молодших старшин і навіть бунчужних. А в цей час в інших частинах козаки, що стали на службу добровільно, одержували від 90 до 150 карбованців місячно, а сірожупанникам платилося від 10 до 15 карбованців. Задоволення харчовими засобами відбувалося неакуратно. Відпустки були дуже обмежені.

Отже, перед самим повстанням проти гетьмана з дивізії лишився тільки кістяк. Напередодні повстання прийшли до штабу дивізії списки новобранців. Та приймати їм уже не судилося.

### ПОВСТАННЯ ПРОТИ ГЕТЬМАНА

Універсал гетьмана про федерацію з Росією поставив Сірих самостійників проти нього і, коли стався вночі проти 18 листопада 1918 р. переворот, Сірі прилучилися до повстання й визнали владу Директорії.

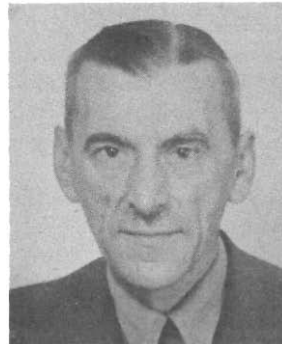
На чолі дивізії став, призначений від Директорії У.Н.Р. сотник Палій, а тимчасовим начальником штабу хорунжий Михайло Гаврилко. Обидва були колишні сірожупанники, що разом із поручником П. Середою у Володимирі Волинському, коли за командувача дивізії був ген.-хор. Сокира-Яхонтов, рішуче виступили проти нього за його розмову з козаками, яка спонукала їх масово розбігатися, за що й були звільнені з дивізії. Перед повстанням проти гетьмана сот. Палій служив у залізничній охороні Конотопсько-Бахмацького району, разом із хор. Гаврилком.

Призначення на команданта дивізії сотника Палія виявилось невдалим. Був він справді порядний та ідейний чоловік і бойовий старшина, але на таке становище, та ще й за революційних обставин був непридатний, бо заслабкий. Думав дуже повільно, був надто довірливий і несамостійний. Тим то зразу він підпав під вплив т. зв. „революційних” елементів, що ним керували, як хотіли. Були то переважно або писарі зі штабу, або якісь „гохштаплери”, що заблукали до Конотопу на повстання.

Для ілюстрації тодішніх взаємин подам епізод із сот. Пилипенком, який нічого не знаючи про початок повстання, вартував у штабі дивізії й пішов в якійсь потребі з невеличким відділом козаків до складу зброї дивізії. Хтось повідомив, що якісь люди розбирають зі складу зброю. І сталося так, що сот. Пилипенка заарештували й привели на двірець, (де мав свою канцелярію сот. Палій) просто до повстанського штабу. У штабі вже було кілька прибулудних „спеців” від повстання та кілька старшин сірожупанників, між ними й хорунжий Гаврилко.



о. д-р Володимир КЛОДНИЦЬКИЙ  
майор артилерії УГА, тепер митрофорний про-  
тоєрей Української Православної Церкви  
в Америці.



1. Микола ЯШНИЧЕНКО, генерал-хорунжий I-ї Запорізької Стрілецької Дивізії Армії УНР. 2. Віктор МАЛЕЦЬ, генштабу полковник Армії УНР, опісля Дивізії „Галичина”. 3. Василь СУХЕНКО, підполковник летунства Армії УНР. 4. Юрій БОГУН де ЛЯРЕ, полковник. 5. Амвросій МАРУНЕНКО, майор Армії УНР. 6. Василь ТАТАРСЬКИЙ, ген. штабу полковник Армії УНР. 7. Весиль ТИСАРЕВ-СЬКИЙ, підполковник Армії УНР. 8. Олександр ЗАПАРА, підполковник кінноти Армії УНР. 9. Іван БАБИЧ, секретар Корпусної Ради 2-го Січового Запорозького Корпусу 1917 р.

Сотник Пилипенко, що був тепер старшим ад'ютантом штабу дивізії, був взагалі людиною в дивізії не популярною, а тут ще повівся, як оберігач гетьманського добра й порядку. Сот. Палій не міг вирішити, що з ним зробити, тим часом романтик і трохи „Дон-Кіхот” — Гаврилко вийняв шаблю й конче хотів тут таки зарубати сот. Пилипенка. Інші старшини відмовили його від цього скоростілого вчинку.

Павстанський штаб осів у 2-ох кімнатах залізнично-охоронної канцелярії сот. Палія на другому поверсі Конотопського двірця. Складався він із якихось людей, що приїхали з Києва. Між ними був, пізніше дуже популярний на Чернігівщині, отаман Ангел, якого правдиве прізвище було Олександр Грудницький. Інж. Туркало в своїй книжці „Тортури” каже про своє перебування в большевицькій в'язниці, де він сидів із Ангелом в одній камері. Він пише про от. Ангела, як людину ідейну й великого патріота. Ангела розстріляли большевики в м. серпні 1921 року. Також прибули тоді до штабу для пропагандивної роботи відомий мистець-графік Павло Ковжун і поет Павло Тичина і студент Павло Дубрівний — колишній козак сірожупанник, та військовий слідчий (так він себе рекомендував) один галичанин. Чи то сот. Палій, чи Директорія, чи сам військовий слідчий призначив себе на начальника штабу, годі сказати. Але телеграфом і телефоном пішли розпорядження й накази. Були повідомлені про це й полки та штаб дивізії. У полках старшини й козаки відразу перейшли на сторону Директорії, а з полковників зголосивсь командир 1-го полку полк. Пузицький. Він зразу наказав полкові вантажитись у вагони та поїхав із ним до Конотопу. Інші полковники проголосили неутральність, а пізніше десь позникали. Хоч у спогадах деяких сірожупанників згадується так про неутральтет генералів — Василева — Чечеля і Піонтовського, але так не було. Обидва дали себе до розпорядження сот. Палія, чи, власне, Директорії, але жадного призначення не дістали.

Повстанський штаб незабаром перетворився в штаб Армії Чернігівщини й Полтавщини, поповнився ще якимись особами з неясними ролями, а командантом Армії став сотник Палій. Такий він мав наказ від Директорії. За кілька днів появився інший начальник штабу Армії — військовий старшина Каложний. На жаль, як і його попередник не був на висоті свого становища та й роля його була якась неясна, бо покищо армія складалася тільки з кістяка Сірої дивізії, яка дістала теж нового начальника—курінного (колишнього підполковника) 4-го полку Абазу. На начальника штабу дивізії сот. Палій призначив сотника штабу дивізії.

Як пізніше виявилось, підпол. Абаза теж не надавався на таку відповідальну посаду, хоч безперечно був людиною дуже порядною, відданою українській справі, і навіть з певним досвідом у штабній роботі, як колишній ад'ютант штабу одного з Кавказських корпусів.



А сотник Морозевич досить добре орієнтувався в своїй роботі, але всілякі життєві особисті справи, спокуси та брак ідейності стояли йому на перешкоді.

Події розгорталися швидко. Повстанський штаб добув інформацію через залізничників, що всі були на боці Директорії, про наближення від Ніжина відділу гетьманців. Треба було когось вислати проти них. Нашвидку із 3-го полку, що стояв у Конотопі, був складений відділ, який мав негайно від'їхати назустріч ворогові. А команду над цим відділом запропоновано перебрати не кому іншому, як заарештованому сотн. Пилипенкові, що сидів замкнений у пивниці на двірці. Сот. Пилипенко, навантаживши у вагони цей невеликий відділ, виїхав на станцію Калинівку. На перегоні Бахмач — Калинівка розпочався бій з гетьманцями.

У самому Конотопі переворот і розбросення державної варти przeprowadив уночі відділ сірожупанників при активній участі отамана Ангела, який при цьому був легко ранений ручною гранатою.

З наказу сотника, а тепер уже отамана Палія полки Сірих стяглися до Конотопу. Першим прибув до Конотопу 19-го листопада 1-ий Козацько-Стрілецький (Сірий) полк з усім своїм великим військовим майном під командою полковника Антона Цузицького та гарматний полк із тимчасовим командиром, поручником Яськевичем. На другий день прибув 4-ий полк під командою сотника Любича. 2-ий Сірий полк залишено в м. Кролевці для ліквідації гетьманських карних загонів і потім для боротьби з большевиками, бо німці вже почали залишати фронт Новгород-Сіверський — хутір Михайловський — Глухів. Командування 2-гим полком перейняв сотник Паньківський, а потім сотник Шелер.

Становище 2-го полку в перших днях було дуже важке. Полк мав 120 багнетів при 8 кулеметах і всього щось із 1000 набоїв, а в розпорядженні повітового старости була повітова й міська охорона, кінна сотня з 4-ма кулеметами й піша сотня багнетів з 2-ма кулеметами з великою кількістю набоїв. Німецький курінь — 400 багнетів з 16 кулеметами й відповідною кількістю кінноти — узяв повітового старосту під свою охорону. Німці, хоч і заявили про свій неутралітет, проте вороже ставилися до повстанців. Але наказ про розбросення гетьманських частин був виконаний. Піша сотня оборони була несподівано для неї оточена й роззброєна. Почувши про роззброєння пішої сотні, кінна розбіглася. Потроху стосунки з німцями налагодилися, і в повіті була утворена влада, прихильна до Директорії У.Н.Р.

\*\*

20-го листопада, коли гетьманці зайняли вузловий залізничний пункт Бахмач, німці поставили Сірим ультиматум — відійти від залізниці на 20 км. праворуч і ліворуч і рішуче відмовилися видати на-

бої та бойовий припас, що був на хуторі Вербівцях біля Конотопу. Становище Сірих було дуже прикре — нема набоїв, а 8 гармат гарматного полку без панорам і мірників з попсованими компресорами і ні одного набою.

На пропозицію полковника Цузицького командування дивізії поставило німцям контр-ультиматум — не вмішуватися в боротьбу і передати склади з боеприпасами у Вербівцях до розпорядження Сірих. У протилежному разі погрожували підняти загальне повстання проти німців, попсувати залізницю і не дати можливості виїхати їм до Німеччини.

Одночасно штаб Армії вислав делегацію до Таращанської української червоної дивізії, яка стояла в нейтральній зоні в Новгород-Сіверському районі на схід від хутора Михайлівського та м. Глухова, у селах Микитівцях, Голунівці, Ясмані, Студенівцях. Запропоновано їм порозумітися в справі спільної боротьби з гетьманцями. Оголошено також мобілізацію запасних козаків на Чернігівщині.

Тим часом 21-го листопада гетьманці натиснули на невеличкий відділ під командою сот. Пилипенка і він примушений був залишити ст. Калинівку. Сотник Пилипенко, залишивши відділ битися з гетьманцями, сам прибув до Конотопу та поінформував про великі сили гетьманців. Штаб Армії вже хотів наказати відступати через ст. Ворожбу на з'єднання з армією Лівобережного фронту отамана Балбачана, але ситуацію на фронті відразу поправив відділ Сірих під командою полк. Цузицького, що вирушив на допомогу тим, що відступали. Контр-наступ спільними силами вибив гетьманців із Калинівки і прогнав їх до станції Бахмач. Сили того відділу склалися: 1-го полку 80 багнетів і 2 кулемети, 4-го полку 50 багнетів і 2 кулемети та з відділу 3-го полку коло 50 багнетів і 3 кулемети. Дві гармати гарматного полку в цей час спільно лагодилися в залізничному депо станції Конотоп та монтувався на платформах імпровізований бронепотяг „Палій”. (Пізніше, на Волині, він дістав іншу назву — „Гандзя”.)

Сили гетьманців склалися з 400-500 багнетів і 10-12 кулеметів із великим запасом набоїв, а на станції Бахмач вони мали 2 польові гармати. У цьому бою були в Сірих легко ренені 2 козаки, а в гетьманців забито 3-ох і попали в полон та перейшли на бік Сірих близько 15 козаків.

У цей час 2-ий курінь 2-го полку, що вже мав чимало добровольців і числив близько 600 багнетів, роззброїв на станції Терещенській карний відділ Закорки в складі 100 шабель та численну стаційну міліцію, і встановив на станції українську владу. На другий день той самий відділ роззброїв у Шостці відділ гетьманців, ядром якого був загін 5-го Глухівського полку.

Одночасно довелося провадити боротьбу агітаційного характеру

з повстанськими ватажками соціалістичного, або вірніше анархістичного напрямку. Пізніше з ними довелося й збройно боротись. А поки що ці червоні повстанці ширили різні неймовірні провокаційні чутки про утворення в Києві нової царсько-деспотичної влади, за яку ніби боряться сірожупанники. Раніш вони казали, що Сірі служать німцям, а тепер „окрайонському цареві”. Понад 50 козаків було розіслано по селах, щоб протидіяти цій злочинній агітації.

\*\*

При штабі Армії в Конотопі було створене Інформаційне Бюро. Воно видавало інформаційну газету „Воля”, а також різні протибольшевицькі проклямації, відозви, летючки тощо. До складу співробітників Бюро й Редакційної Колегії входили сірожупанники — хорунжий Микола Букшований, поручник Гарасим Драченко й козак Павло Дубрівний, а також прислані з Києва поет Павло Тичина та артист-графік Павло Ковжун. Інформбюро розвинуло широку національно-освідомчу роботу серед людности прикордонної смуги Московії. Своєю роботою воно дуже допомогало Сірим у збройній боротьбі з ворогом.

22 листопада 1918 р. німці згодилися виконати всі вимоги Сірих, себто оголосили себе нейтральними в боротьбі з гетьманцями і віддали до розпорядження Сірих склади з бойовими припасами і провіантом на хуторі Вербівцях. Охорону складів доручено дивізійній кінній сотні Сірих. Делегація, яка їздила до Таращанців, повернулася, не дійшовши з ними до порозуміння, бо вони домагалися спільної боротьби під червоним прапором, а Сірі, крім жовтоблакітного, іншого не признавали.

Тоді ситуація багато поліпшалася, бо вже були й набої і провіант, прибуло більше добровольців, та й мобілізовані запасні почали зголошуватися до дивізії. Того самого дня набої приставили на позиції, де їх тоді вже було тільки по кілька на одну рушницю, або й зовсім не було.

23-го листопада бронепоїзд „Палій” був готовий, і з гарматами та набоями рушив на Калинівку.

На поступку німців вплинули також події на їхній батьківщині та на їхніх фронтах. Залізна дисципліна, що була перед тим, підупала, почали творитися салдатські комітети.

Того самого 23-го листопада 1-ий курінь 2-го полку під командою пор. Пархомюка в складі близько 500 багнетів з 4-ма кулеметами й 10 кіннотчиками узяв із боєм м. Глухів, вибивши звідти карний відділ Бивара на 100 шабель, і Глухівський командантський курінь на 300 багнетів. Майже половину гетьманців взято було в полон, і вони перейшли на сторону Сірих; решта відступила через Путивль на Харків-

щину, щоб протиснутися на Донщину, але по дорозі їх зустріли Запорозжці й роззброїли.

24-го листопада відділ Сірих під керуванням полк. Пузицького, з допомогою бронепοїзду, зайняв стацію Бахмач, відтиснувши гетьманців до стації Плиски.

Мобілізація запасних козаків у Конотопському, Кролевецькому і Сосницькому повіті пройшла дуже успішно. Мобілізовані дуже швидко вдягалися у військове вбрання, озброювались і маршевими сотнями під командою Сірих старшин негайно вирушали на фронт.

25-го листопада був висланий до м. Ромни відділ 1-го полку в складі 100 багнетів з 3-ма кулеметами під командою хор. Бородавки для ліквідації тамошнього відділу гетьманців. Цей відділ виявив невеликий опір Сірим, а 26-27 листопада був остаточно зліквідований.

26-го листопада відділ Сірих, поповнившись мобілізованими, в складі 1-го полку — 300 багнетів і 6 кулеметів, 3-го полку — 250 багнетів і 4 кулемети, 4-го полку — 200 багнетів і 4 кулемети та бронепотягу „Палій”, під командою сот. Любича вибив гетьманців зі ст. Плиски і зайняв її.

28-го листопада Сірі повели рішучий наступ на ст. Крути, де гетьманці мали понад 1000 багнетів, 15 кулеметів і 2 польових гармати. Вони одночасно намагались оборонити й другу залізничну лінію на Чернігів. Сірожупанники, мавши щось із 200 багнетів і 3 кулемети пішли в обхід на Бурківку, а головними силами повели наступ на лінії залізниці з Плисок на Крути. Зав'язалася жвава рушнична, кулеметна й гарматна стрілянина, але коли гетьманці побачили, що їх обходять, заметушилися і почали тікати, залишивши Сірим 2 гармати, близько 10 кулеметів і багато військового майна й вогнеприпасу.

У цьому бою зпоміж Сірих було забито 3 козаків і ранено 2 старшин та 5 козаків. У гетьманців було забито коло 10 чоловік і в полон узято коло 30 чоловіка. Частина гетьманців розбіглась, а частина відступила до м. Ніжина.

У перших днях м. грудня відділ 3-го полку близько 300 багнетів з 6 кулеметами та бронепοїздом „Палій” під командою сот. Дейнеки зайняв м. Ніжин і розгромив рештки гетьманців. У цих боях допоміжну роль відіграв уже й окремий кінний загін отам. Ангела, що його він організував у Конотопі з добровольців. Треба признати, що от. Ангел мав великі організаційні здібності, великий запал і вмів передавали його своїм підлеглим. Його помішником був Голуб. Обидва вони були молоді люди — високошкільні студенти, що брали участь у світовій війні, як старшини воєнного часу. Здається Ангел колишній поручник. Пошивши своїм козакам уніформи, нашвидку, в „ударному порядку” zorganizувавши шевсько-кравецькі майстерні, здобув сідла, мобілізаційним порядком добув коней, що треба реквірував, і його

відділ був готовий до бою. Запровадив гостру дисципліну, караючи кого слід навіть шомполами, і тим прибрав до рук навіть надто революційно-буйних вояків. Проте самочинно організована акція роззброєння німецьких ешелонів, що їх багато стояло на двірці в Конотопі не вдалася. Німці длаи організований спротив і акція його цим разом не повелася.

Пізніше операції загону отам. Ангела відбувалися вже незалежно від Сірої дивізії. Було відомо, що Ангел вввадив партизанську боротьбу проти большевиків і загинув.

Так само загинув і запальний, великий патріот хорунжий-романтик Михайло Гаврилко — скульптор. Він також був у партизанці, а загинув в печі льокомотиви, куди його вкинули большевики живим і він там згорів.

Про колишнього першого командира Сірої дивізії полковника Івана Перлика була чутка, що він також організував на Полтавщині, у районі Ромна, партизанський відділ, і теж згинув у бою, чи був розстріляний.

Здобувши Ніжин, відділ сот. Дейнеки — 120 багнетів і броневозд „Палій” — зайняв м. Городно і роззброїв там відділ ген. Іванова, що мав щось із 500 багнетів. При цьому відібрано було 3 пуди золотих „георгіївських” хрестів і 6 пудів срібних. Все це було пізніше передано до державної скарбниці в Києві.

Коли звільнилася залізнична лінія на Чернігів, 3-й полк Сірих під командою сотн. Пилипенка, колишнього начальника штабу Сірої дивізії, пізніше старшого ад'ютанта, що його хотів був зарубати хор. Гаврилко, 7 до 10 грудня зайняв без опору м. Чернігів, зліквідував усі, що там були, гетьманські організації і настановив владу Директорії У.Н.Р. Була надія, що стосунки з большевиками налагодяться мирним способом тим більше, що оголошення ними війни Україні не було.

Половнення Сірої дивізії мобілізованими тоді було закінчене. До кожного полку ввійшло їх по 1200 - 1400 чоловіка. Усі вони були одягнуті в нові сірі жупани, штани, шинелі, було видано їм білизну та всі потрібні речі, включно до гребінців та щіток. Поки провадилася боротьба з гетьманцями, мобілізовані поводились, як належить, але коли дійшло до конфліктів і боротьби з новим ворогом — большевиками переважна більшість мобілізованих під впливом комуністичної агітації, не захотіли з ними битися. Почалося глухе незадоволення гострою дисципліною, що була в Сірих полках, заборонаю грабувати „буржуїв”, а далі майже відкрито почалися озиватись голоси, що старшини-сірожупанники — „буржуї”, що їх треба всіх перевішати. За старшин вступилися старі кадрові козаки, до них прилучилися невелика кількість мобілізованого свідомого козацтва. Службу виконували недбало, або й зовсім не виконували. Зокрема варто згадати випадок

з охороною вагонів заарештованих російських добровольчих старшин, що їхали в перших днях повстання через Конотоп на Дон, а тоді чекали на можливе слідство й суд, що його мав перепровадити штаб Армії.

Декілька з цих старшин добровільно зголосилися до Сірої дивізії решта сиділа замкнена у вагонах під охороною варти Сірих з 3-го полку. Одного ранку виявилось, що ті вагони були порожні, бо варта пішла собі кудись, а офіцери розбіглися. А перед тим залізничний комісар у Конотопі Лісовенко, що працював, як політичний дорадник при Палєві, запропонував ужити супроти них „геніяльний плян”, для нас безкровний. А саме, радив, замкнувши вагони, причепити до них ззаду льокомотиву, підвезти їх до большевицької границі, причепити спереду велику вивіску з написом: „Ваше г... Вам” і з розгону пустити їх большевикам. Але з того пляну, як бачимо, нічого не вийшло.

Друга несподіванка трапилась у Глухові, куди було вислано Сірий відділ. Мобілізовані, яких було три чверти, заарештували Сірих і повели їх на розстріл під залізничний насип. Урятував їх сірожупанник кулеметчик, що сидячи у льокомотиві цільним вогнем розігнав збольшевичену банду.

Почався заколот і небезпека відкритого бунту. Щоб уникнути цього, за порадою командира 1-го полку полк. А. Пузицького, командувач армії. Палій оголосив часткову демобілізацію. У наказі Армії висловлювалася подяка мобілізованим за успішну боротьбу з гетьманцями й надія, що козацтво Чернігівщини, коли надійде слушний час, стане на захист України також від навали чужинців-москалів.

Не здаючи не то що одягу й спорядження, а навіть зброї та набоїв, мобілізовані, не зголошуючись у переважній більшості по документи, розійшлися по домах.

За мобілізацією, а також і добровільно, в полки вступили старшини й урядовці з резерви. Вони до прийняття громадою старшин три місяці вважалися за приділеніх. До того часу ніхто з них не мав права називатися Сірим. Серед цих старшин траплявся й елемент ворожий самостійності України та злочинний, але їх швидко старшинська громада розпізнавала і, або віддавала під суд, або просто виганяла. А взагалі авантюристи й не націоналісти серед Сірих не могли довго пробути, а тим більше шкодити.

У прикордонній смузі стояли напоготові спеціальні большевицькі частини, готові вдарити на Україну. Тепер вони стали дуже активні і їх агенти просякли в наше запілля. Німці відтягли свої відділи, кордону не було кому стерегти. Частини Сірих після демобілізації дуже змаліли. Часом до смішного. Приміром, у гарматному полку було більше коней, як козаків.

Телефонні дроти перерізувано щоночі. Одного разу до штабу Армії

нахабно з'явився сам червоний отаман Шуба — один із большевицьких ватажків з прикордонної смуги з гранатами в кишенях. Бочкою пороку були великі Конотопські залізничні майстерні, де збольшевичене робітництво було переважно Москвини. Палій зі своїм адъютантом, — колишнім писарем зі штабу дивізії, який у перших днях повстання зголосився хорим, бо не знав, чим то пахне, а пізніше він увійшов в довір'я отам. Палія, який зробив його вже старшиною, кілька разів у товаристві залізничного комісара Лісовенка їздив на робітничі віча і промовляв, стараючись обіцянками утихомирити робітництво. Давав їм гроші, щоб сиділи лише тихо. Одного разу це робітництво почало скликати на сполох церковними дзвонами прилюдне віче на вулиці. Невеличкий кінний відділ Сірих розігнав це віче.

Грунт ставав що-раз гарячіший і непевний, а розпорошеність дивізії була дуже велика.

Усе треба було десь висилати більший, чи менший відділ для ліквідації якихось місцевих вибухів і заворушень проти української влади. До того ще треба було стерегти, крім збройних складів на Вербівцях, ще фабрику зброї в Шостці.

Зменшена до мінімального по демобілізації Сіра дивізія, що чомусь мала ще назву Армії Чернігівщини й Полтавщини, пробувала тримати зв'язок з головним повстанчим командуванням під Києвом і Директорією, але це довгий час було дуже важко здійснити, бо перешкождали гетьманці, які тримали в своїх руках деякі вузлові пункти й не дали можливості підтримувати правильний зв'язок телеграфом, хоч залізничний і телеграфічний персонал був на стороні повстання і як тільки міг допомагав Сірим. Зв'язок із своїми частинами штаб дивізії тримав головно прямим дротом телеграфу.

При штабі Армії від самого початку появилось досить багато різних підозрілих революційних діячів та не менше підозрілих старшин, які пробували „ловити рибку в каламутній воді” й через наївну довірливість отамана Палія якийсь час мали успіх. Один із них видав себе за військового летуна, і Палій хотів його використати, але бракувало літака. Запитали німецький штаб корпусу й дістали згоду продати Сірим один аероплян, але „Летун” зник і більше не показувався. Інший спекулянт зголосився, як військовий лікар, дістав призначення та різні медично-хірургічні інструменти, і зник разом із ними.

Десь тоді пощастило навіязати контакт із отаманом Болбочаном; йому, як командувачеві цілого Лівобережжя, підлягала й Армія Чернігівщини й Полтавщини. Обидва отамани — Болбочан і Палій — з'їхались на побачення, щоб обміркувати загальну ситуацію, але та ситуація зовсім не була рожева, бо большевицькі сили вже виразно скупчувалися в прикордонній смузі.

Начальник штабу Сірої дивізії сотник Морозевич організував

спеціальний відділ таємної розвідки, і хоч цей відділ складався з дуже підозрілих цивільно-військових осіб, проте давав якусь надію на майбутнє. Ясно було, що треба було рятувати першорядні кадри Сірої дивізії, щоб, влившись до них новобранців, мати солідну й національно свідому частину. Коли осадний корпус здобув Київ, отаман Палій поїхав зі звітом до Директорії й Головного Отамана. Він дістав згоду на те, щоб перевезти Сіру дивізію в район Бердичів-Житомир, де вона мала дістати поповнення. На місце Сірих мала прибути Чорноморська дивізія. Незабаром ешелони Чорноморців почали прибувати до Конотопу, а Сіра дивізія навантажувалась і від'їздила через Київ на Правобережжя.

Склади на Вербівцях і в Шостці перейшли під охорону Чорноморців. Кінна сотня Сірої дивізії вирушила з Вербівців до Києва на конях, але до Києва не дійшла. Доля її так і залишилася невідома. Складалася ця сотня переважно зі старих сірожупанників, отже на бік ворога перейти вона не могла, але куди ділася, невідомо.

Після відходу Сірих із Чернігівщини, большевики змобілізували знову тих козаків, що за повстання побували в дивізії, і зформували з них „Красноармейскую Серую дівізію”.







Професор д-р Яків ЗОЗУЛЯ\*

## ОБЛОГА КИЄВА ВІДСТУП УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ НА ВОЛИНЬ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ САНІТАРНОЇ СЛУЖБИ

Цей нарис торкається короткого часу нашої визвольної боротьби й обіймає період від початку облоги Києва московською червоною армією, яка почалася 15-го січня (ст. ст.) і кінчилась звільненням столиці від першої окупації українською армією 1-го березня 1918 р. (н. ст.). На цей період припадає початок діяння закону з 12 лютого 1918 р. про запровадження в Україні нового стилю, згідно з яким день 16-го лютого старого стилю уважався за 1-го березня 1918 року. Отже наш період обіймає тільки 32 дні, з яких 10 днів припадає на облогу, а решта 22 дні на відступ української армії на захід до Житомира та сусідні опірні пункти — Бердичів і Коростень.

Як тільки Кіш Слобідської України, під командою отамана Симона Петлюри, виїхав з Києва на зустріч московській армії, що насту-

---

\* Автор, колишній член Української Центральної Ради, до якої був обраний, як делегат старшин і вояків з Полтавського Кадетського Корпусу з рангою клясного фельдшера. В 1918 році був відряджений із війська в розпорядження міністерства продовольчих справ і з Урядом вийшов на еміграцію в 1920 році. Учився в Київській воєнно-фельдшерській школі в 1908-1911 р.р. і служив в Київському Кадетському Корпусі в 1913-1917 р.р. Склав іспит на матуру в 1917 році в Кадетському корпусі. Учився в Кам'янецькому державному університеті в 1919-1920, і закінчив Карловий Університет у Празі в 1928 р. з титулом доктора прав. Правничу службу почав на Карпатській Україні, де був на початку адвокатським помічником, потім начальником правничого відділу в Окружній касі хворих і членом Правничої комісії при Владі Карпатської України. Сидів у концентраційному мадярському таборі. У Чехословаччині (Протектораті) був начальником відділу окружної каси хворих в Празі в 1940-1945 р.р. Утік перед наступом большевицької армії до Баварії і був у таборах ДП в 1945-1949. Був лектором, доцентом в УТГІ і професором УТІ в Нью Йорку в 1945-1964. Викладав право і торговельні науки та має наукові праці. Живе в ЗДА на відпочинку.

пала на нашу столицю залізницями Київ-Бахмач і Київ-Полтава, большевики підняли повстання і в самому Києві. Вони захопили будинок головної пошти й телеграфу вже зранку 15-го січня 1918 року, тим то безпосередній зв'язок з нашою армією на Лівобережжі перервався. Через це повстання ніхто докладно не міг знати, де що робиться та яка загальна ситуація. Хоч у Києві було ще коло двох дивізій війська, які склалися з полків зі славними гетьманськими іменами, але всі вони відмовилися виступити проти большевиків і оголосили „нейтралітет”. Проти повстанців треба було нашвидку мобілізувати службовців військового міністерства та Всеукраїнську Раду Військових Депутатів. Під особистим керуванням головнокомандувача армією й члена ВРВД Михайла Шинкаря<sup>1</sup> ці службовці по кількох годинах завзятої збройної боротьби вигнали большевиків з пошти. Але повстання перекинулось на Печерськ до Арсеналу, на залізничні майстерні й на Поділ. Це повстання стало загрозливим для нашої армії, яка стримувала наступи червоних від Полтави під командою полк. Муравьйо́ва, від Гомеля-Берзіна й від Бахмача-Знаменського.

Наші збройні сили тоді були дуже малі. Ще перед Полтавою пропав без вісти Штаб головнокомандувача армії полк. Капкана<sup>2</sup>. Його місце заступив Шинкар і мусів з Києва відновляти зв'язки з частинами, що відступали десь на сході України. Щоб створити суцільний фронт, він змушений був вислати останню надійну резерву з Києва — Кіш Слобідської України з наказом спинити дальший наступ червоних і не допустити їх до Києва. Але через внутрішнє повстання цей кіш, поділившись по половині, дійхав тільки до ст. Бобрік в напрямі Бахмача й до ст. Яготина в напрямі Полтави. Коло Яготина був український відділ в складі Юнацької школи, Січових стрільців, під командою сотника Романа Сушка, реєтків полків Богдана Хмельницького та Наливайка. Але на Бахмацькому напрямку наш фронт був цілком прорваний, коли большевики 16 січня розбили Бахмацьку групу й Студентський курінь. Тому частина Коша Слобідської України намагалася відновити фронт саме на Бахмацькому напрямку.

Через втрату зв'язку з головнокомандувачем у Києві штаб Коша мусів виявити власну ініціативу, щоб відвернути катастрофу. Начальником штабу Коша був полк. Олександр Сливинський, а його заступником підполк. Олександр Удовиченко. З наказу Петлюри на ст. Бобрік була скликана нарада командувачів військових частин з обох напрямків, щоб виробити спільний план. На цій нараді було вирішено негайно повернутися до Києва, щоб здушити повстання, а потім уже боронитись на Дніпрі проти москалів.

Ген. О. Удовиченко докладно ісписує, день за днем, як фронтове військо залишило фронт й повернулося до Києва 20-го січня та вступило в бій з большевицькими повстанцями. Наше військо мало дві

групи. Перша складалася з Юнацької шяоли, Богданівців та інших дрібних відділів. Вона легко опанувала залізничний міст та почала наступати на місто з півдня. А друга група, що складалася з Коша Слобідської України, Січових стрільців і Наливайківців зустріла на ланцюговому мості великий спротив кулеметами й мусіла витримати майже цілоденний бій, аж у 22-й годині вечора зайняли Лавру.

Доки фронтове військо дійшло до Києва, наше командування в самому Києві й Уряд мусіли боротися з большевицьким повстанням власними засобами. Уже від раня 15 січня всі урядові установи перестали нормально працювати. Багато службовців не могли дістатися до місця праці через вуличну стрільянину. Деякі з них зразу зголосилися добровольцями до війська, і тільки мала частина їх тримала службу зв'язку через телефони в установах, бо приватних телефонів тоді в Києві майже не було. Військове міністерство зформувало зі своїх службовців-старшин, як уже було сказано, окремий відділ і здобуло головну пошту. Я належав тоді до Всеукраїнської Ради Військових Депутатів і входив до її президії, як секретар. Уже після 3-го Військового з'їзду було ухвалено, що члени ВРВД повинні запропонувати свої послуги Військовому міністерству, чи іншим міністерствам, які потребували їх допомоги, як урядовці для доручень, керівники канцелярій, секретарі тощо. Тільки Президія, яка складалася з голови Саватія Березняка<sup>3</sup>, двох заступників голови: Сергія Паночіні<sup>4</sup> і Йосипа Гермайзе<sup>5</sup> та двох секретарів: Якова Зозулі і Івана Іванова<sup>6</sup>, повинна була обслуговувати Центральну Раду в часі засідань Малої Ради, постачати Військовому міністерству людей із вільних від конкретних завдань членів, і тримати зв'язок з окремими групами. Канцелярія ВРВД містилася від місяця листопада в кол. царському палаці на Олександрівській вулиці, і там я щодня виконував свою службу. Але большевицькі повстанці захопили царський двірець уже вночі проти 15 січня; там розмістився повстанчий штаб і нікого туди не впускали. З усіх 158 членів ВРВД залишилися в Києві тільки ті, що дістали військові завдання, чи інші призначення в уряді, а решта повернулася до своїх військових частин. Такі військові завдання дістали: Михайло Шинкар, шт. кап. II фінляндського стрілкового полку, спочатку начальника штабу командувача Київської військової округи, яким був полк. Віктор Павленко<sup>7</sup>, Петро Герасименко<sup>8</sup>, прап. I Українського Богданівського полку, і Микола Самойлович<sup>9</sup>, хорунжий 204 пішого запасного полку, стали керівниками військової розвідки. Антін Постоловський<sup>10</sup>, фейерверкер 49 артилерійської бригади, і Яків Левченко<sup>11</sup>, ефрейтор 86 пішого запасного полку, були обрані секретарями Центральної Ради й постійно провадили протоколи засідань у Пленумі чи в Малій Раді, а Юрко Тютюнник<sup>12</sup>, прап. 228 пішого запасного полку, призначений комендантом військової в'язниці та „гавтвахти”.

Анастасій Ліхнякевич дістав доручення бути при Військовому міністерстві, а з ним і Корній Ніцценко<sup>13</sup>, Андрій Долуд<sup>14</sup>, Михайло Тележинський<sup>15</sup>, Віктор Голуб<sup>16</sup> та інші.

Довідавшись про повстання, я переніс канцелярію ВРВД до свого приватного мешкання у реквізованій для потреб ВРВД квартирі на розі вулиць Лютеранської і Левашівської, недалеко від штабу особливого коменданта м. Києва інж. Ковенка, і звідсіля тримав зв'язок з членами ВРВД, Військовим міністерством і Центральною Радою. Це приміщення служило також приміщенням для варту „Вільних козаків”, що мали свою стійку тут таки на розі цих вулиць. Тут ми тримали також деяку зброю й перев'язочний матеріал.

Засідання Малої Ради продовжувалися після ухвали 4-го Універсалу без перерви. Війна з Росією виявила великі хиби в організації наших сил, а також у самому Уряді. Тим то кабінет Винниченка після оголошення 4-го Універсалу зголосив свою димісію. Формально до димісії він подався 17 січня, і в засіданні Малої Ради 18 січня формування нового уряду було доручено Всеволодові Голубовичеві. На ці засідання треба було ходити всім членам ВРВД, що входили до Малої Ради. Я також мусів там бувати, як заступник одного з трьох делегатів від ВРВД. Уже 15 січня Грушевський повідомив Малу Раду про оголошення стану облоги й призначення особливого коменданта інж. Михайла Ковенка, що був комендантом „Вільного Козацтва” м. Києва. Засідання відбувалися звичайно в пополудневих годинах. Тому поодинокі члени-вояки протягом дня брали участь в вуличних боях, бо повстанці сильно засіли за мурами Арсеналу, звідки їх годі було вибити. Член Малої Ради Сергій Качура<sup>17</sup>, делегат ВРВД, і залізничник, приїхав із Жмеринки під охороною „Вільних Козаків”, коли почалося повстання, і негайно включився з іншими 17 членами Ради в боротьбу під Арсеналом. Коли большевики захопили залізничні майстерні (депо), то пан Качура з десятком інших членів опанував Київ — товарний. Там він знайшов вагони зі зброєю та набоями; вантажив це на тягарові авта й відправляв у розпорядження Ковенка під Арсенал. Коли червоні з майстерень пробували наступати, то ці члени поставили 3 гармати і з них відстрілювалися й відбивали наступи з Деміївки. На засідання Малої Ради ходили по черзі, бо не можна було залишати місць боротьби.

Доволі сильно допікало оборонцям те, що не було налагоджено харчування оборонців і відсутність квартир. Кожний член Центральної Ради, чи добровольці повинні були харчуватися самотужки, відскакуючи до якоїсь їдальні, чи крамниці, а переспати забігали чи до своїх мешкань, чи в якійсь установі.

Зі мною мешкали в згаданому реквізованому приміщенні моя дружина і 10-ти річний брат, Федь, гимназист 2-ої київської гімназії.

Коли я відходив до Центральної Ради, чи за хатніми справами, або для зв'язку до штабу Ковенка, то вони залишалися вдома, а деколи то й допомагали обороні — дружина, як сестра жалібниця, а хлопчина стеріг зброю в хаті, чи відносив повідомлення до штабу.

Оборона з кожним днем ставала тяжчою. Бої відбувалися за кожен хату. Я особисто бачив, як товариш військового міністра полк. О. Жуковський з десятком урядовців свого міністерства вибивав большевиків, які захопили були готель „Прагу” на Великій Володимирській вулиці, і з даху готелю готувалися обстрілювати будинок Центральної Ради. Жуковський зі своїм відділом заскочив большевиків в будинку і ручними гранатами їх знищив. В цей час мені було доручено залишатися в будинку міністерства, що тоді уже перенеслося з Гимназійної вулиці до будинку колеги Павла Галагана на Фундуклевській вулиці. Спільно з членом Центральної Ради Ковальським Миколою та ще одним членом ради, ім'я якого уже вилетіло мені з пам'яті, ми мали переслухувати полонених большевиків, яких приводили наші патрулі до будинку міністерства, як арештованих<sup>18</sup>. Ми не мали ніяких докладних інструкцій, ані вояків, які б наші вирішення могли виконати. Тому, вислухавши одного чи двох молодиків років по 17-19 в робітничих одягах, і ствердивши, що вони справді були в повстанському відділі й стріляли в наших вояків, ми віддали їх під охорону й припинили переслухувати, бо то був ніби військовий суд, а можливості виконати присуд жадної не було.

Фронтіві лінії в місті не були визначені. Мешканці ходили по вулицях, обминаючи небезпечні місця, чи ховаючись під стінами будинків від куль і обламків. Це уможливлювало червоним заходити в наше загілля і там робити нові гнізда повстання.

Незабаром у місті забракло харчів, а особливо хліба. Працювали тільки міські хлібопекарні, до яких приходили мешканці за печеним хлібом і стояли в чергах навіть під гарматними стрілами. Я сам мусів ходити за хлібом з Липок аж до Троїцького Народного дому. Коли я одного дня одержав боханець хліба й під обстрілом з панцирника на залізниці повертався вулицею Боричів Так, передо мною розірвався гарматний набій, вціливши в будинок. Крик поранених дітей і жінок змусив мене нетайно вбігти в подвір'я того будинку. Я побачив, як з пробитої стіни валить густий дим і порох. Я вскочив у двері і там побачив дівчину, з ноги якої ключем біла кров. Маючи в кишенях два бинти, які я, як лікарський помічник з фаху, носив у цей час зі собою, спинив кров, перев'язав рану, як міг, і наказав родичам нетайно віднести дитину до Олександрівської лікарні, яка була на Бесарабці, за кілька кварталів від місця поранення. А сам взяв я свій боханець хліба й побіг до свого мешкання в Липках.

Коли бої відсунулися з середини міста до району Арсеналу й Пон-

тонних касарень, прийшла нам несподівана допомога. Перед будинком Центральної Ради ми побачили десь коло 3 години по полудні цілий ряд панцирних автомобілів, а за ними кінних вояків. Тому, що військо не виявляло ворожих кроків, до нього вийшов проф. Грушевський разом з іншими членами Ради, серед яких був також і я. Нас зустрів молодий підполковник, який російською мовою вітав Центральну Раду й представляв свій відділ, як Кінний полк ім. Костя Гордієнка. Він пробився до Києва з північного фронту російської армії. Той підполковник, пізніший лицар Української Армії У.Н.Р. ген. хорунжий Всеволод Петрів. Грушевський подякував воякам і просив їх негайно йти на оборону проти большевиків.

Це підсилення піднесло нас на душі та справді позначилося послабленням ворожих атак на наші позиції.

Мабуть того самого дня трапилася нам і прикра подія. Коли в Центральній Раді радилася фракція соціялістів революціонерів над справою формування кабінету Всеволода Голубовича, залу засідання оточили вільні козаки й на трибуні об'явився комендант Ковенко. Він перервав доповідача Салтана й зразу став вичитувати імена членів ради, яких проголосив арештованими та негайно забрав їх зі собою. Були тоді арештовані: Михайло Полоз, Михайличенко, Шумський, Северов-Одоевський, та ще хтось інший. Усі запротестували, вказуючи на недоторкальність членів парламенту. Але з того нічого не вийшло.

Українські частини, що боролися проти червоних усередині міста, не мали ще контакту з частинами, які повернулися з фронту. Так само фронтові частини не знали, що діється в місті, і де перебуває Уряд. Тому обидві частини збройних сил діяли самостійно.

21 січня наше військо від Лаври мало тяжкі вуличні бої й просунулося тільки до площі Арсеналу, але ще не могло його здобути. Пощастило тільки захопити касарні Понтонного батальйону й там обезброїти щось із 2,000 вояків. Зраня 22 січня, коли українські частини починали атакувати арсенальців, то ті несподівано виставили білі прапори. Тоді піддалось близько 1,500 повстанців, бо їх командири протягом ночі повтікали. У подвір'ї арсеналу наше військо знайшло багато трупів Вільних Козаків, що були захоплені в полон і тут таки постріляні. Ген. Удовиченко каже, що арештованих арсенальців було відправлено до військової в'язниці „Косий копанір”. Але це мабуть помилка. Ту в'язницю я добре знаю, і був у її середині в 1913 році, викликаний туди для медичної допомоги якомусь хворому в'язневі. Того часу я виконував нічну службу в Київському військовому шпиталі, поруч якого була та в'язниця, та якому було доручено мати над нею медичний догляд. Ця в'язниця замикала зазубнем Шпитальну вулицю, яка починалася на Бесарабці від Олександрівської лікарні й

кінчалася коло в'язниці між двома високими валами колишньої фортеці. До зовнішнього валу були вбудовані півколом двоповерхові будинки Військової Школи лікарських помічників, а у внутрішньому валові була широка залізна брама, що тепер служила входом до шпиталю, перед якою лежав міст, перекинутий через глибокий рів. Внутрішній вал шпиталю доходив до початку в'язниці, що звалася „Косий копанір”. Шпитальний вал тут загинав і проходив верхом над спуском гори, що підіймалася за Троїцьким народним домом на В. Васильківській вулиці і „Новим строєнієм”, частиною міста між залізницею й Троїцьким домом. На скруті шпитального валу, на його розі, було дивне забудовання, яке з літака витіядало, як невелика земляна опухлина, приліплена до другого земляного валу, який проходив рівнобіжно до внутрішнього валу шпиталю. Між обома валами було невелике подвір'я, де могло поміститися не більше, як сотня вояків. Від шпитальної вулиці була висока залізна брама з меншою в ній таки брамою для возів, і фірткою для людей. Задня сторона подвір'я була відгорожена високим дерев'яним парканом із загострених угорі дилів, щільно поставлених сторчово один біля одного і вкопаних у землю. Такий самий високий дерев'яний паркан був і навколо земляної опухлини. Назовні паркана був запусканий міський парк, куди ніхто не заходив, і майже недоступний для зовнішнього світу. На високому зовнішньому валу день і ніч ходив вартовий. Уночі подвір'я в'язниці освітлювалося великими лямпами, щоб вартовий з валу міг бачити подвір'я й верх в'язниці.

З подвір'я до зовнішнього валу були невеликі залізні двері, які відчинялися і зачинялися автоматично, правдоподібно якимсь механізмом з середини. Військова варта в подвір'ї була зв'язана з в'язницею телефоном. Від вхідної брами з подвір'я був невеликий тунель, зроблений із великої бетонової труби, на кінці якої була друга залізна брама, а за брамою внутрішня сторожа, і вхід до подовгастої кімнати-залі. Це була властиво вартівня й канцелярія в'язниці. Світло було електричне, але дуже тм'яне. Треба було наперед звикнути до нього, щоб орієнтуватися в цьому підземеллі. З залі були залізні двері до поодиноких камер, величина яких була не більша як 3 на 5 метрів, а всіх камер було щось із 20. Денне світло добиралося тільки до деяких камер, а саме тих, що маленькими заґратованими віконцями виходили над спуском гори просто на паркан. Сонце туди ніколи не могло дістатися. До цієї в'язниці царська влада садовила тільки найнебезпечніших в'язнів. У цій в'язниці сидів в 1906 році Павло Богацький<sup>13</sup>, тодішній російський офіцер, що брав участь у революції 1905 року, і за те був арештований і суджений. Там сидів також Багров<sup>20</sup>, що в Київському оперовому театрі застрілив російського прем'єра Століпіна. Коли одного разу покликано мене до хворого в тій в'язниці, то

той хворий в'язень сидів саме в колишній камері Багорова, і лежав на залізному тапчані з маленькою солом'яною подушкою. На стіні тої камери виразно було видовбане прізвисьце Багорова, правдоподібно якимсь камінцем.

Отже „Косий копанір” зовсім не надавався на те, щоб помістити в ньому 1.500 полонених арсенальців, як зазначає ген. Удовиченко. Що найбільше там могло поміститися 100-120 людей, рахуючи з по-двір'ям.

Того самого 22 січня внутрішніми силами залоги Києва, а саме Галицько-Буковинський курінь, під командою Є. Коновальця, що містився в будинку Духовної Семінарії, зліквідував повстання на Подолі. Залишалося ще вогнище повстанців на стації Київ-Пасажирський, і це відрізувало столицю від Південного заходу. А повстанці тут мали помітну поміч від броньових потягів з Поста Волинського, з одного боку, і з Київ-Товарний із другого. Щоб здушити це повстання, 23 січня був висланий Кіш Слобідської України. Боротьба його була дуже завзята, доки не пощастило на руках всадити гармати на перон і з них розбити один бронепотяг і відігнати другий до Поста Волинського. Ця боротьба тривала цілий день, а тимчасом московська армія захопила Дарницю й Слобідку та підійшла безпосередньо до Києва з лівого боку Дніпра.

Начальник штабу залоги ген. Осецький, що керував обороною під командою Ковенка, вислав був невеликий відділ піхоти на охорону мостів з наказом вразі потреби висадити їх в повітря. Але большевицька армія дуже швидко збила нашу заставу на мостах, яка не встигла їх висадити, і вдерлася на Печерськ. Два мої приятелі — брати Сергій та Іван Сидоренки<sup>19</sup> були в цій охороні мостів. Утікаючи перед червоними, прийшли вони до мого мешкання в Липках. Про їх повідомлення я негайно сповістив штаб Ковенка.

Зліквідувавши повстання на двірці, наші військові частини рушили на Печерськ і зустріли ворожу армію на Олександрівській вулиці коло Маріїнського парку. Наші гайдамаки з Коша Слобідської України і Наливайківці кинулися на багнети, але червоні мали більше кулеметів, і бій скінчився без явної перемоги будь якої сторони. Обидві лави залягли на віддалі 50 метрів і стріляли з рушниць. Надвечір ворожа тяжка артилерія з Печерська почала обстрілювати місто. У багатьох місцях горіли будинки. Ранком 24 січня червоні перейшли в наступ Олександрівською вулицею й дійшли до Купецького саду. За той час вони зайняли територію аж до Банкової вулиці. По полудню вони спустилися з Печерська, від Військового шпиталю, також і на Бесарабку, зайнявши район аж до залізниці. Це був клин, що загрожував нашій обороні з правого боку. Проти цього клину вела наступ новозформована група ген. Адама Пресовського<sup>20</sup>, і майже зліквіду-



вала його. Але гарматна стрілянина із-за Дніпра сильно дошкуляла нашій обороні. Того самого дня, 24 січня, відновилось повстання на Подолі, і червоні повстанці намагалися прорватися в районі Покровського монастиря на Львівську вулицю. Цей наступ знову відбили Січові Стрільці.

Бомбардування того дня збільшилося, руйнуючи будинки, церкви, трамваї та всілякі дороги. Московське військо намагалося оточити українські сили в центрі міста. Бойова лінія тепер була уже значно яснішою; проходила вона приблизно через Хрещатик до Володимирської гірки, Духовної Семінарії, а з другого боку до Бесарабки, Велика Васильківська, Маріїнсько-Благовіщенська, Безаківська.

Уряд на своєму засіданні ввечері 24 січня вирішив відступити з Києва в напрямі на Житомир, визначаючи відступ на 25 січня по полудню. Ще протягом 25 січня ворог не здобув перемоги. Наше військо твердо тримало свої позиції. Але військове командування вирішило вийти з міста вночі з 25 на 26 січня. Удовиченко каже, що так сталося вночі проти 8 лютого (старого стилю)\*, а Дмитро Дорошенко каже, що евакуація була переведена вночі проти 9 лютого.\*\* Обидві ці дати несправні. Удовиченко помилився в стилі, бо дати 7-8 лютого (н. ст.) відповідають 25-26 січня (ст. ст.), а Дорошенко неправильно пересунув евакуацію на 24 години пізніше.

В останній вечір, 25 січня 1918 року, я був зв'язковим між штабом Ковенка на Лютеранській вулиці й нашими заставами, що були на Липках і доходили аж до Олександрівської вулиці. Коло царського палацу на Олександрівській вулиці червоні поставили свою гармату „на картеч” проти Левашівської вулиці, щоб оборонятись, коли б хто наскочив від Левашівської та Банкової вулиць. Десь коло 10 години вечора я зайшов до штабу Ковенка й особисто запитав Ковенка про ситуацію, маючи на увазі найближчу ніч. Він сказав мені, що всі атаки відбиті і крім гарматної стрілянини не можна чекати ніяких нападів. Ковенко нічого не сказав мені, що цієї ночі наше військо залишить Київ слідом за Урядом, який уже виїхав в напрямі на Святошин. Того дня я не міг дістатися до Центральної Ради й не знав, що там вирішили відступати. Тому я не був поінформований про евакуацію й разом з іншими оборонцями був покинутий.

Штаб Ковенка припинив свою діяльність десь між 11 і 12 годинами ночі 25 січня, відпустивши „Вільних Козаків” просто з позицій по домах. Сам Ковенко виїхав з Києва на 2-3 дні пізніше, замаскований під старого діда, у напрямі на Фастів - Бердичів, де його пізнав проф. Іван Драбатиї<sup>23</sup>, який також втікав на Поділля. Він мені це оповідав у мене в хаті в 1964 році.

\* О. Удовиченко. *Україна в боротьбі за державність*. Ст. 28.

\*\* Дмитро Дорошенко. *Історія України 1917-1923 рр.* Т. I, ст. 294.

Повернувшись зі штабу Ковенка вночі 25 січня до свого мешкання, я разом із своїми співмешканцями заснув під туркіт гармат.

Під ранок 26 січня, десь коло 4-ої години стрілянина нагло припинилася. Раптова тиша нас розбудила. Ми вибігли на вулицю, сильно освітлену пожежею на Лютеранській вулиці, навпроти нашого будинку. Нашої варти, яку я залишив перед своїм відходом на своє мешкання, тут уже не було. Десь протягом ночі вартові — „Вільні Козаки”, що були учнями середньої школи, покинули свої стійки, діставши наказ повернутися до своїх батьків.

На вулицях майже нікого не було, навіть і коло пожежі. Коли вже почало розвиднятися, я побачив здалека верхівця, що надїхав від царського палацу Левашівською вулицею, і почув його вигуки: „Где здесь петлюровці?” Не чекаючи, поки він наблизиться, я вскочив у подвір'я нашого будинку, зайшов до свого мешкання і поспішно переодягнувся з військового вбрання на цивільне свого старшого брата Федосія, який мешкав і працював на Подолі, але в мене тримав свою одягу. В очікуванні облави я вислав свою дружину Юлію, що була секретаркою в міністерстві продовольчих справ, до її товаришки, яка мешкала в іншому районі міста, а сам вийшов на вулицю, де вже появлялися люди і між ними легше було згубитися. За сторожа в хаті ще залишився мій молодший брат. Я доручив йому йти на Поділ до старшого брата, якщо мешкання заберуть большевики. Справді, десь коло 9-ої години почалися облави й труси большевиків. До мого мешкання двірник нашого будинку привів групу большевиків, озброєних рушницями, револьверами і стрічками з патронами через плечі, і доказував їм, де саме машкали петлюрівці-офіцери. Вони знайшли в хаті тільки малого хлопчину й почали на нього кричати, допитуючись, куди поховалися інші? Брат розплакався й сказав, що він нічого не знає, бо спав і його тут покинули. Але тому, що в помешканні було доволі зброї-рушниць і набоїв, — большевики мешкання замкнули, ключі забрали з собою, а хлопця вигнали на вулицю.

Не чекаючи на те, щоб хтось із сусідів мене впізнав і передав большевикам, я спустився Левашівською вулицею на Бесарабку, минав Олександрівську лікарню, і пішов до місця своєї військової служби — Київського військового шпиталю, в надії, що там шкільні товариші допоможуть мені схватись, або принаймні дістануть нові папері. Так і сталося. Шпиталь був уже в руках червоних два дні, і тепер там уже було менше руху. Я зустрів одного свого шкільного товариша зразу коло свого колишнього хірургічного павільйону, чи відділу, число 20, де я працював повних три роки в 1911-1913 р.р., і від нього довідався, щ очервоні уже шукають мене, як члена Української Центральної Ради. Він радив мені не входити до шпитальних будинків, де мене можуть пізнати службовці, а тимчасом він дістане

для мене посвідку від шпитального Ревкому. Це чекання тривало недовго; за годину я мав уже в кишені посвідку фельдшера, з підписом і печаткою Ревкома шпиталю з датою 26 січня 1918 р. Сам товариш приобіцяв переховати мене в своєму приватному помешканні, але після праці, яка відбувалася, не зважаючи на зовнішні події. Мені залишалося ходити по шпитальному парку, навколо якого розміщені понад 10 різних відділів. У них я працював довший час і знав тут всі закутки. Звернув я увагу, що до будинку анатомічного „театру”, який стояв збоку головної вулиці, почали тягаровими автами привозити розстріляних людей. Чути було кулеметну стрілянину з району царського палацу. Там в Маріїнському парку большевики розстрілювали захоплених українців та царських офіцерів. Я використав момент, коли авта від'їхали, і зайшов у подвір'я великої трупарні, начальником якої був д-р Марко Нещадименко<sup>24</sup>, доцент Київського Університету, патолог, і мій земляк з села Лебедина, Чигринського повіту. Там його батьки мали свій хутір. Я приготував собі відповідь, коли б хтось мене застукав тут і запитав, що я роблю: — я шукаю професора.

На подвір'ї я побачив п'ять, а то й більше великих куп мертвих тіл, скинутих з авт, як дрова, що зсунулися з площадки авта, коли підняти передок. Я оглядав ті тіла, що годину тому були ще живі, і шукав знайомих осіб. Сонце підбилось високо на небі, але було доволі зимно; свіжа кров, що витікала з ран, здіймалася над купами густою хмарою. Це справило на мене страшенно гнітюче враження. Проте, я далі оглядав одну купу за другою, намагаючись не виявляти свого почуття. Як тільки чергова валка авт наближалася до подвір'я, я ховався за двері пивниці, яка була під будинком, і тепер не була замкнена. Там була ледівня, де тримали трупи, призначені для розтину. У тому будинку я сам відбував практику розтинів, коли вчився в Київській військово-фельдшерській школі, тим то знав його дуже добре.

Десь коло 1-ої години скінчив свою службу мій товариш й ми пішли до його мешкання на „Новому Строєнні”, між шпиталем і Великою Васильківською вулицею. Тут червоні були вже панами ситуації який тиждень, захопивши цю частину міста від товарового двірця ще на початку повстання, і давно закінчили облави тамтешніх мешканців. У товариша я переночував одну ніч з 26 на 27 січня. Коли ж я не відходив і другого дня, то господиня заявила, що вона не може мене тримати. Тим часом я зв'язався з своїм братом Федосієм на Подолі, і від нього довідався, що в нього чекають на мене двоє людей з с. Білгородки; вони збираються йти додому й можуть узяти мене з собою.

Я перейшов через центр міста Києва й бачив кілька мертвих людей на вулицях, і між ними застріленого українського лікаря Орловського, що мав ще на рукаві опаску червоного хреста, але в кишені в нього мабуть була червона посвідка, як ознака приналежності до

української Армії, і цього було досить, щоб йому заподіяли смерть. Ніхто мене по дорозі не зачіпав. Я дійшов до своїх знайомих у брата. З ними я переночував у брата другу ніч проти 28-го січня без пригод, а вранці ми вийшли з Києва пішки. Залізницю ми перейшли коло стації Поста-Волинського. Ми умовилися казати, що йдемо до найближчого села по хліб, бо в Києві не можна дістати харчів. Коли ми переходили попри будинок стації, нам на зустріч вийшла червона патруля з шістьох людей. Вона старалася завернути нас назад до міста, кажучи, що далі не вільно йти, бо там йдуть бої з петлюрівцями. Наші папері здавалися їм підозрілими, хоч на них і були печатки Ревкому. Ми сказали, що не бачили хліба вже тиждень, і дуже голодні та просили нас перепустити. Вони підсміхалися, але нарешті сказали: „йдіть”. Не встигли ми відійти від них на 50 кроків, як зауважили, що вони збираються по нас стріляти. Моїми подорожніми були старший мужчина, під 60 років, і його донька, дівчина 14 років. Власне, та дівчина озирнулася й побачила наставлені на нас рушниці. Вона закричала й упала на землю. Ми також зразу попадали на землю й намагалися рачки втікати, а над нами свистіли кулі. На щастя, ми впали за залізні тори, за якими була земляна виймка, якою ми втікали щосили, тим то перші кулі чіпляли за тори, а дальші вже летіли понад нашими головами й не могли нас зачепити. За нами чомусь не гналися й ми щасливо дійшли до села Братської Борщатівки. На полю ми побачили чоловіка, що вивіз гній на своє поле. Ми підійшли до нього й довідалися, що вчора в селі були ще українці, а сьогодні прийшли большевики, які незабаром мабуть підуть далі. Ми вирішили обійти село полями, а не йти дорогою, щоб не зустріти якоїсь ворожої патрулі. Ми йшли цілий день і тільки над вечір підійшли до Білгородки, за яких 20 верств від Києва на захід. Нікого більше в полю ми не зустрічали й не знали, що діється в селі. Тому з острахом підходили, хоч і вдавали з себе місцевих люодей, що ходили в справах до Жулян, найближчої стації до Поста Волинського.

Але „військові очі” нас уже бачили й за нами слідкували. З першої таки хати вийшла військова застава й запитали документів. Мої супровідники зразу сказали, що вони місцеві мешканці Білгородки, вертаються додому з Києва, де їх захопили були київські події, але що їх тут усі знають. Я впізнав старшину, що був начальником застави, тим то коли прийшла черга не мене, я зразу сказав, що я член Української Центральної Ради й прошу приставити мене до найближчого українського штабу. Старшина сказав мені, що найближчий штаб у містечку Ігнатівці за річкою. Я із своїми подорожніми зайшов до їхньої хати; там ми трохи відпочили, попоїли, я подякував їм за товариство й гостину та пішов до штабу. Це був штаб головнокомандувача ген. Адама Пресовського,<sup>22</sup> і рівночасно штаб Коша Слобідської

України Симона Петлюри. Це був уже вечір 28 січня 1918 року. Надворі коло штабу, що містився в будинку кол. мирового судді Жіхарева я зустрів члена Української Центральної Ради, поручника, а тепер генерал-хорунжого Андрія Долуда. Він також був залишений у Києві, але вирвався з нього та прийшов до Ігнатівки годину тому.

Ми вдвох зайшли до хати судді, де знайшли можливість переночувати й дістати теплий одяг. Далі ми вже могли вигідніше подорожувати, бо були ліпше одягнені. Ми тут довідались, що ген. А. Пресовський оголосив демобілізацію примусово набраних ще для війни вояків, а оголосив призов добровольців до української армії. Того таки дня вранці 28 січня С. Петлюра вирушив зі своїм Кошем на Житомир. Ранком 29 січня я й Долуд вирушили в дальшу дорогу через село Гореничі, щоб дістатись на Брест-Литовську шосе. Ми вирішили виконувати службу розвідників, хоч нас ніхто до того не закликав. Як тільки ми відійшли на дві-три верстви від Ігнатівки, понад берегом річки Ірпінь, ми почули гучний вибух, а потім побачили стовп диму. Це ген. Пресовський наказав висадити й спалити велику купу зброї й харчів, що їх залишили демобілізовані вояки, а добровольчі частини не могли їх вивезти зі собою то, щоб це добро не дісталось ворогові. Серед поля незабаром нас зустріли роз'їзди в російських уніформах. Їх командир накинувся на нас з російською непристойною лайкою, наставивши на нас рушницю. Він підозрівав у нас большевицьких шпіонів і допитував, що ми за люди, що бродимо у такий час полями? Не встигли ми щось путнього сказати, крім : „ми тутешні, йдемо до Горенич“, бо не знали, чи не большевики це, як побачили батарею в поході до Ігнатівки, на чолі якої був прапорщик Ган, член Української Центральної Ради. Я зразу сказав, що Ваш командир Ган мене добре знає. Тоді нас відпустили й ми тільки привітались з Ганом та рушили далі в напрямі на шосе.

Ми йшли майже півдня, аж поки вийшли на широку дорогу Київ-Житомир. Як тільки ми вступили на цю дорогу, то побачили, що нас наздоганяє фіра парою добрих коней, яка везла людей і клунки. Ми заховались, щоб придивитися, що то за люди. Серед подорожніх ми пізнали вищих урядовців з морського міністерства: Володимира-Савченка-Більського<sup>25</sup>, директора департаменту, з двома чи трьома нижчими урядовцями та жінками. Вони виїхали з Києва на два дні пізніше від нас; спочатку йшли пішки, а від Святошина їхали уже підводою. Ми впросилися, щоб вони підвезли нас до Коростишева. Вони погодились, тим більше, що було безпечніше їхати. До Коростишева було ще яких 50-60 верстов, і ми ледве проїхали їх до вечера, аж коні підбилися. У Коростишеві заночували в якійсь коршмі, а вранці 30 січня я з Долудом знайшли іншу підводу до Житомира, а наші подорожні-моряки залишилися ще, щоб дати відпочинок коням. За цілу

дорогу ми не зустріли ніякого війська, ні червоних, ні наших, ані поодиноких людей, щоб довідатись, що робиться по обох боках шоси.

По полудню ми були вже в Житомирі, зробивши останній відтинок дороги, коло 30 верстов, за яких 5 годин. Візник довів нас до самих касарень в середині міста. Там було повне безладдя. Військо демобілізувалося. Кожний вояк уже почував себе вільним від служби і тільки міркував, якою дорогою він ліпше й швидше добереться до своєї хати? Коли ми запитували їх, чому вони відходять, як війна ще не скінчена, то почули, що вони уже своє відбули, раз їх звільнили. У касарнях було багато вільних ліжок і ми могли там переночувати.

Ніхто не міг нам сказати, чи українське військо прийшло уже до Житомира, чи ще воює десь в дорозі, і скільки його залишилося. Другого дня вранці, 31 січня, ми пішли шукати Уряд, який мав тепер міститися в губернаторському домі. Майже на сходах будинку ми зустріли Павла Христюка<sup>26</sup>, міністра внутрішніх справ. По короткій розмові ми довідалися, що Уряд тепер складається тільки з прем'єра Всеволода Голубовича, міністра внутрішніх справ Павла Христюка, міністра військових справ Олександра Жуковського, що заступив Немоловського, міністра судових справ Михайла Ткаченка<sup>27</sup> й колишнього міністра праці Миколи Порш, який не встиг передати своїх обов'язків новому міністрові, і далі залишався при Уряді. Фактично цілий Уряд був у руках самого Христюка, бо прем'єр виїхав до Берестя-Литовського шукати військової допомоги, Жуковський був коло війська, як головнокомандувач, а Порш<sup>28</sup> і Ткаченко були вже на стації у вагонах, приготованих до евакуації з Житомира далі на захід. Центральна Рада, на чолі з проф. М. Грушевським, мала тепер мале число членів: Аркадія Степаненка, що виконував обов'язки заступника голови, Миколи Чечеля<sup>29</sup>, секретаря Ради, Дмитра Ісаєвича<sup>30</sup>, Опанаса Любченка, Сергія Качури, Анастасія Ліхнякевича й членів Уряду Порш, Ткаченко й нас двох. Правда, серед війська і в місії до Берестя<sup>31</sup> були ще інші члени, як Петлюра, Жуковський, Ган, Голубович, Севрюк, Любинський, Левицький<sup>32</sup>, але вони мали і інші доручення й не могли брати участі в праці УЦР, яка систематично продовжувалася далі.

Грушевський з тов. був уже на двірці в поїзді, очікуючи можливості виїхати далі, але то залежало від того, чи пощастить прорватися через ст. Коростень? Група Січових Стрільців, під командою Коновальця, як тільки досягла Житомира, дістала завдання вибити червоних з Коростеня й тримати його в своїх руках доти, доки не буде зроблена евакуація Уряду з Житомира.

Христюк виплатив нам обом по 150 карбованців (керенками), як добові за участь в засіданнях Центральної Ради ще в Києві, і відіслав нас на двірцець до поїзду Центральної Ради й Уряду.

Залізницю в напрямі на Бердичів зайняли були вже червоні, які намагалися наступати на Житомир, але їх відбивали частини ген. А. Пресовського, об'єднані в Запорізький Загін. Цей Загін дістав призначення залишитися в Житомирі й обороняти його. Як тільки Коростень був звільнений, проїхали гайдамаки з Симоном Петлюрою в двох поїздах на лінію Коростень - Сарни, а слідом за ними пустили також поїзд Центральної Ради, який доїхав до стації Олевськ.

Тут треба було чекати кілька днів, доки не з'ясується ситуація на лінії Рівне-Сарни-Лучинець, як найближчої залізниці до колишнього фронту світової війни, де були збільшені маси московських вояків. Мабуть 4-го лютого поїзд Центральної Ради доїхав до стації Сарни, коли згадана залізниця була звільнена від червоних.

Зв'язок з фронтом був доволі слабкий. Тільки випадкові відомості приносили кур'єри з доколишніх сіл, чи залізничний телеграф. Ми знали, що Житомир уперто відбиває атаки з Бердичева, що Коростень у руках Січових Стрільців, що Гайдамаки займають залізницю Сарни-Рівне, і що лінія Сарни-Ковель вільна аж до ст. Маневичі, останньої перед німецькими окопами.

Одного дня приїхав до Сарн військовий міністер Олександр Жуковський. Це було 5 або 6 лютого 1918 року. Побачивши мене, він сказав: „Я потребую Вас. У нас нема зовсім лікарської опіки. Поки ми відступали, доти могли обходитись без санітарної служби, залишаючи ранених і хворих в придорожніх шпиталях чи по селах. Але ми незабаром мусимо перейти в наступ і тому негайно треба зформувати санітарну службу в армії, а передовсім організувати санітарний поїзд. Я призначаю Вас за Головного Начальника санітарної Управи Армії, негайно беріться до праці, використовуйте вагони, паротяги, вільних людей і мобілізуйте лікарів чи фельдшерів, де тільки їх знайдете. Зайдіть до мого вагону й зараз дістанете наказ про Ваше призначення”.

Я цим призначенням був заскочений і міг тільки запитатися, де я маю визначити свій опорний пункт, та чи військові частини будуть повідомлені про моє призначення, щоб мати зв'язок, та чи будуть спеціальні інструкції про організацію Головного Санітарного Управління, штати, і головні медичні матеріали і гроші? На те я дістав відповідь: „Все те маєте самі знайти на терені, який буде в наших руках, а штати та інструкції виробить і видайте самі. Про гроші для оплати постарайтесь військове міністерство. Ви маєте підлягати безпосередньо мені, як військовому міністрові і головнокомандувачеві”.

Діставши на руки наказ, я негайно взявся до праці. Я призначив поручника А. Ліхнякевича<sup>34</sup>, члена Центральної Ради, що того часу нагодився в Сарнах і не мав ще призначення, командантом санітарного поїзду, і доручив йому зформувати цей потяг з рештків такого самого поїзду, що залишився від світової війни, вимінявши на ліпші розбиті

вагони й паротяг, яких на стації Сарни були тисячі. Ліхнякевич мав також постаратися про санітарів для обслуги, сторожу та про обладнання вагонів ліжками, білизною й ковдрами. Усе це ми частково знайшли в самому поїзді, а частково на складі залізниці. Ми знайшли також склади консервів, кухонного начиння й багато інших речей, потрібних для пересувного шпиталю. Заки Ліхнякевич формував поїзд, я кинувся шукати медичний персонал. Серед урядового персоналу залізниці не було ні одного лікаря. Мені невідомо було, чи були лікарі при наших військових частинах, яких можна було б викликати до Головного Управління.

Став я розпитувати залізничників, чи не знають вони поблизу якогось лікаря, фельдшера чи шпиталю, або медичного пункту? Мені сказали, що в м. Сарнах був фельдшерський пункт, який належав до волинського земства. Але тепер ніхто не знав, чи той пункт існує, чи через військові обставини зник. Шукаючи за тим пунктом, я обійшов ціле містечко й, нарешті, на далекій периферії знайшов хату з вивіскою „фельдшер”. Я зайшов до середини й застав там особу, яка представилась мені, як земський фельдшер Сорока. З дальшої розмови з'ясувалося, що мав би бути лікарський пункт, але за відсутністю лікаря працює тут тільки фельдшер, якому давно вже ніхто не платить за його службу. Коли я далі розпитував про лікаря, то Сорока післав сусіда за якоюсь жінкою. Сорока був ініціативний чоловік і „змобілізував” собі до помочі лікарку з закордонним дипломом з Швейцарії, яка не мала нострифікації свого диплому й працювала, як помічниця Сороки. Здається, вона була жидівка, хоч назовні не випадала на жидівський тип, а говорила мішаною московсько-польсько-українською мовою. Вона так само не мала ніякого матеріального забезпечення й обое ці медики погодилися, щоб я їх „змобілізував” для України й призначив на службу в санітарному поїзді. Вони зразу почали пакувати свої скромні речі й на ранок обіцяли прийти до служби на стацію Сарни. На другий день пор. Ліхнякевич мав уже двох санітарів, здобув десь російську машинку до писання й шукав ще якогось паперу, щоб можна було видати посвідки службовцям та видавати „ордери” за одержані медичні матеріали й інші речі зі складів на залізниці, які ми перебрали під свою контролю.

Другого дня, мабуть 6 лютого 1918 р., я призначив лікарку головним лікарем санітарного поїзду, а фельдшера (тоді уже лікарського помічника) аптекарем і лікарським помічником поїзду в одній особі. Я примістився зі своєю машинкою у вільному пасажирському вагоні, що стояв на запасовому торі, поблизу свого санітарного поїзду. Я склав інвентар потрібного обладнання для поїзду, список ліків та інструментів для операцій тощо.

У другому кінці того самого вагону сидів і щось робив міністер



внутрішніх справ Павло Христюк. Нараз до вагону увірвався без стукання в двері якийсь молодий старшина, без військових ознак, але у френчі військовика, і невеликим канчуком для коня, яким розмахував та кричав: „Де тут міністер Христюк? Я хочу його забити, як собаку, бо він нічого не робить. Навколо панує цілковитий непорядок і ніхто мене не слухає!” Христюк спокійно встав і відповів: „Його тут нема”. Тоді бешкетник вискочив з вагону, не сказавши, хто він і чого хоче. „Ось і маєте!” сказав Хистюк. „Я міг бути побитий ні з того, ні з цього. Це вже почалась отаманія”.

Я мав враження, що старшина знав особу Христюка й тільки удавав, що його не знає. Він одначе, побачивши у вагоні двох осіб, не наважився більше скандалити, бо хтось із нас міг мати револьвер.

Не було одначе в нас часу поцікавитись напасником. Ми поспішали зі своєю працею, бо тільки хвилину тому ми почули, що з боку Луненця наступають на Сарни большевики. Комендант стації дав наказ виїздити всім нашим поїздам в напрямі до німецького кордону. Поїзд Центральної Ради, санітарний і ще два-три інші поїзди посувалися повільно на захід і за ніч доїхали до стації Маневичі. Ми тут простояли тільки один день, як нам назустріч приїхав з Брест-Литовська прем'єр В. Голубович, у супроводі Миколи Порша й Михайла Ткаченка. Вони нам переказали, що слідом за ними наступає німецьке військо, яке йде нам на поміч, і що перші ешелони німців минули вже Рівне і простують на Козятин-Київ.

Усі наші поїзди повернули назад на ст. Сарни. Звідси почав розвиватися наступ українських частин на московсько-советське військо. Гайдамацький Кіш, довідавшись, що Рівне зайняли німці, завернув назад до Сарн і скерував свій наступ на Олевськ-Коростень, де Січовики завзято боронились перед атаками москалів і залізничних робітників, які підтримували большевиків. У Житомирі тоді ген. Пресовський цілком розбив большевиків, що насували з Бердичева й був паном ситуації на лінії Коростень-Бердичів.

Наш санітарний поїзд почав заповнюватись хворими й раненими. Вони стали появлятись якось непомітно, пішки з сусідніх сіл, які відбивались від червоних. На ст. Олевськ було уже доволі ранених і ми їх підбирали, щоб везти зі собою, слідом за нашим військом, що наступало на Київ.

Українська Центральна Рада з Коростеня повернулася до Житомира, а я із санітарним поїздом і своїм Головним Управлінням узяв напрямок на Київ. Цей наступ був значно коротший за відступ. За один тиждень від 8 лютого, коли ми були ще в Маневичах, до 15 лютого ми наблизились до самого Києва. 16-го лютого, який був законом про новий стиль проголошений за 1-го березня 1918 р., українські частини розбили большевиків і зайняли Київ. Слідом за нашими відді-

лами 2 березня з Козятина приїхали також ешелони німецького війська й вступили до Києва.

Симон Петлюра, повернувшись до Києва, не погоджувався на німецьку співпрацю й зразу зголосив свою резигнацію, як командир Гайдамацького Коша (раніше Коша Слобідської України). Військове міністерство змушене було прийняти цю резигнацію й злучило всі українські частини в Запорозьку дивізію, як оперативну частину. Тим часом німці вирушили слідом за большевиками на Лівобережжя.

Центральна Рада в Житомирі ухвалила кілька важливих законів. Як уже було згадано, 12 лютого 1918 року ухвалено закон про запровадження нового стилю, на підставі якого день 16-го лютого став уважатися за 1-го березня 1918 р. Отже наш місяць лютий 1918 року мав тільки 15 днів, а рік скоротився і мав тільки 352 дні. Скорочення на 13 днів лютого вирівняло календар український з західнім світом.

1-го березня бу вухвалений закон про валюту-гривню, і того самого дня закон про герб Української Народної Республіки — тризуб. 2-го березня був прийнятий закон про громадянство в УНР, а 4-го березня закон про територіально-адміністративний поділ України на 30 земель.

Нашою валютою стала гривня, яка містила в собі 8,712 доль щирого золота. Гривня ділилася на 10 шагів, а 2 гривні дорівнювали 1 (одному) карбованцеві емісії 1917 року. Монети ухвалено такої вартости: а) золота — 20 гривень, б) срібна — 1 гривня і в) іншого металу — 1, 2, 5, і 50 шагів. Кредитові білети були — 2, 5, 10, 20, 100, 500 і 1000 гривень.

3-го березня в Києві відбувся парад українського війська на Софійській площі, який приймав військовий міністер і головнокомандувач полковник Олександр Жуковський.

Центральна Рада повернулася до Києва тільки пізно ввечорі 4-го березня 1918 року й зразу в Педагогічному Музеї почався великий рух. Стали приходити члени Ради й члени Уряду, які переховались під большевиками.

Я вже 2 березня розвантажив санітарний поїзд і розмістив раних по київських шпиталях. Поїзд був готовий виїхати з армією на Лівобережжя. Я одначе 4-го березня склав міністрові військових справ свою димісію, мотивуючи це тим, що тепер уже є багато фахівців-лікарів. Жуковський упирався й ставив умову, щоб я знайшов собі заступника. І я це зробив. Я привів до нього Д-ра Дмитра Одрину, молодого лікаря, що погодився перебрати мою посаду.

#### П Р И М І Т К И

1. МИХАЙЛО ШИНКАР, шт. кап. російської армії, був обраний на 2-му Військовому з'їзді членом Всеукраїнської Ради Військових Депутатів. Він був у постійному зв'язку з УГВК. Був начальником штабу київської військової округи

від 12 листопада 1917 р. разом з командувачем округою підп. Віктором Павленком. Коли в кінці грудня 1917 р. зрікся Павленко командувачем військом округи став М. Шинкар, а від часу зникнення Капкана і головним командувачем української армії в війні з большевиками. По відході з Києва не брав уже участі в армії, а тільки за Гетьманщини керував селянськими повстаннями на Київщині (Христюк, III, 55).

2. ЮРІЙ КАПКАН, кадровий підполк. російської армії в Сибіру, був обраний на 1-му Військовому з'їзді членом Українського Військового Комітету і скоро призначений цим комітетом командиром 1-го Українського Богданівського охочекомонного полку. На початку війни з Московщиною в грудні 1917 року він був призначений головним командувачем української армії. При відступі нашого війська з Харкова він разом із своїм штабом пропав без вісті між Полтавою й Гребінкою.

3. САВАТІЙ БЕРЕЗНЯК, салдат штабу корпусного суду 11 армії в Кременці; був обраний на УЦР на Національному Конгресі і переобраний на 2-му військовому з'їзді, як і на 3-му з'їзді. Був головою Всеукраїнської Ради Військових Депутатів. Перед війною був студентом Київ. університету і видавцем тов. „Крилиця”. Замучений большевиками.

4. СЕРГІЙ ПАНОЧІНІ, підпор. 151 піш. зап. полку російської армії. Був обраний на 2-му і 3-му військових з'їздах до ВРВД і був заступником голови від 3-го з'їзду. Під большевиками був науковим співробітником УВАН і помер на сухоті перед розгромом Академії.

5. ЙОСИФ ГЕРМАЙЗЕ, салд. 2 зап. сап. бат. у Києві, обраний на 2-му і 3-му з'їздах. Був заступником голови від 3-го з'їзду. Учений історик. За большевиків був в УВАН і суджений в процесі СВУ. Загинув на каторзі.

6. ІВАН ІВАНІВ, фельдшер (ротний) Херсонського міського лазарету, обраний на 2-му і 3-му військових з'їздах до ВРВД. Був секретарем від 3-го з'їзду. Розстріляний гетьманцями за Келлера на софійській площі.

7. ВІКТОР ПАВЛЕНКО, літун, підполковник, обраний на 1-му і на 2-му військових з'їздах членом Укр. Війс. Ген. Комітету, командувач військом київської військової округи з 12 листопада до кінця грудня 1917 року. За Директорії в 1919 році комендант тилу й був присутній при розстрілі Болбочана в Валинї. В 1918 р. повернувся додому і про нього відтоді пропав усякий слід. (Д. Дорошенко, Т. I, ст. 357).

8. ПЕТРО ГЕРАСИМЕНКО, прап. I Укр. Богданівського полку. Був обраний на 2-му і 3-му з'їздах до ВРВД.

9. МИКОЛА САМОЙЛОВИЧ, хорунжий 204 пішого зап. полку російської армії. Був добрий співак-баритон. Помер у Чехословаччині перед 2-ою світовою війною.

10. АНТІН ПОСТОЛОВСЬКИЙ, фейерверкер 49 артїл. бригади, учитель. Скінчив Педагогічний Інститут, письменник. На еміграції закінчив чеську політехніку в Празі. Тепер перебуває в Аргентині. Був секретарем УЦР від 10 червня 1917 року а ждо кінця.

11. ЯКІВ ЛЕВЧЕНКО, ефрейтор 86 пішого зап. полку, 8-ої Армії. Був секретарем УЦР від 10 червня 1917 р. до кінця й завідував господарством в канцелярії Ради.

12. ЮРКО ТЮТЮННИК, був обраний на 2-му і 3-му військових з'їздах членом ВРВД. Він мав велику життєву енергію і відважність. Останній раз бачив я його, як генерала, у Львові перед його виїздом на Україну. Я остерігав його, що дотеперішнє щастя його може зрадити. Він одначе був так переконаний у тому, що він перехитрить большевиків, і не повірив навіть Полозові, який остері-

рігав його перед небезпекою через спільного знайомого. Загинув у катакомбах НКВД в Москві.

13. **КОРНІЙ НІЩЕМЕНКО**, прапорщик 71 пішої дивізії, 4 корпусу, 10 армії Румунського фронту. Був обраний на 3-му з'їзді до ВРВД. Був комісаром поліційного участку на Подолі. Після демобілізації 71-ої дивізії повернувся до Києва і був призначений урядовцем особливих доручень в міністерстві закордонних прав і комісаром київської радіовисильні. Коли повалено гетьманат, був начальником персонального відділу міністерства закордонних справ, а далі директором загальних справ того самого міністерства аж до Тарнова. В 1922-27 роках учився в Подєбрадській Академії і має титул інженера економіста. Доцент УТГІ і УТІ. Був на Карпатській Україні, як учитель і виборний комісар до Союму. В часі 2-ої світової війни був у Кракові і там вів торговельну школу. Тепер живе в ЗДА.

14. **АНДРІЙ ДОЛУД**, поручник. Був обраний на 3-му з'їзді до ВРВД. Був командиром Херсонської дивізії. Має освіту землеміра і тепер живе в Бразилії, як землемір. Має титул генерал-хорунжого.

15. **МИХАЙЛО ТЕЛЕЖИНСЬКИЙ**, прапорщик 305 піш. зап. полку. Відважний воїн. Виконував різні доручення військового міністерства і був в листопадних днях членом Комітету охорони революції.

16. **ВІКТОР ГОЛУБ**, підпор. І стріл. дивізії, 3-го Кавказького полку. Виконував доручення військового міністерства, ліквідував повстання большевиків на Слобідці за Дніпром.

17. **СЕРГІЙ КАЧУРА**, залізничник, обраний на Всеукр. Робітничому з'їзді. Був дуже активний і корисний, як представник залізничників у Жмеринці. Там за допомогою донських козаків обеззброїв кілька ешелонів большевиків з 2 гвардійського корпусу і відіслав до Московщини. Пізніше був Головним комісаром українських залізниць. Живе від 1925 року в Парижі.

18. Згадані арешти були передчасні і ґрунтувалися на провокації з Москви Качинського. Крім Северо-Одоевського, якого мало хто знав, усі інші були українськими патріотами, хоч і займали доволі ліву позицію. Зокрема Полоз був літунським прапорщиком, мав довголітню політичну практику, і як демократ, ішов із більшістю лівих товаришів. За гетьманату жив нелегально і не взяв участі в повстанню проти Скоропадського, з огляду на занадто правий ухил тодішньої державної політики. Пізніше, як боротьбист співпрацював з большевиками й займав визначні становища. Був міністром фінансів у большевицькому уряді України. Але закінчив свою кар'єру на Соловках, на пустинному острові самітний, де його в останнє бачив Семен Підгайний.

19. **ПАВЛО БОГАЦЬКИЙ** був Головним комісаром поліції в Києві від 8-го листопада 1917 року. За Директорії був Комендантом корпусу охорони республіканського ладу. Від 1920 року був на еміграції в Празі. Перед революцією був співвидавцем „Української Хати” й письменником. У Празі був Головою Українського Видавничого Фонду й видав твори Михайла Драгоманова. Сам спеціалізувався на дослідях творів Т. Шевченка і уважався сумлінним шевченкознавцем. Його власні твори друкувалися в „Новій Україні 1922-1930 р.р. По 2-й світовій війні емігрував до Австралії разом з дружиною і сином. Там тяжко фізично працював і майже осліп. Помер кілька років тому.

20. **БАГРОВ**, помічник присяжного повіреного у Києві, жид. Виконав атентат на російського прем'єр-міністра Століпіна в 1911 році в київській опері з наказу російської охоранки. До суду сів у „Косому Копанірі” і там його повішали на повір'ї.

21. **СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ СИДОРЕНКО**, кооператор, засновник Київського Союзу ще в 1910 році і „Дніпросоюзу”. Революціонер з 1907 року; але чесний і

обережний громадський діяч. Загинув на Кубані, виїхавши туди в справах Дніпро-просоюзу; розстріляний більшовиками.

Його брат Іван Іванович СИДОРЕНКО, поручник російської армії на Кавказькому фронті. В кінці 1917 року був ранений тяжко в живіт і лікувався в Києві. Ось ці два брати були в заставі на залізничному мості з кількома іншими вояками. Іван Сидоренко брав участь в українській армії аж до інтернування в Польщі і належав до Херсонської дивізії. Він закінчив Подєбрадську Академію в 1922-27 р. і, як інженер гідротехнік, виїхав до Палестини, де жив до 1957 р.

22. Ген. АДАМ ПРЕСОВСЬКИЙ був третім з черги головним командувачем, бо його попередник М. Шинкар пішов у підпілля, щоб робити повстання проти більшовиків. Пресовський оголосив в Ігнатівці демобілізацію армії, не довір'яючи у боездатність вояків. Він з добровольців зформував новий Запорізький Загін і з ним відступав на Житомир пішки. У Житомирі наші сили складалися тільки з Запорізького Загону ген. Пресовського, Коша гайдамаків Слобідської України отамана С. Петлюри і полку Січових Стрільців Коновальця. У Житомирі військовий міністер О. Жуковський сам перебрав Головне командування, давши згаданим частинам спеціальні завдання.

23. ІВАН ДРАБАТИЙ був студентом 3-го курсу Київського комерційного інституту. Покликаний до війська, закінчив старшинську школу й був у Царському Селі в полку. Уже в момент призначення з маршевою ротою до виступу на фронт дістав наказ їхати до Петрограду до Артилерійської Академії. Закінчив скорочений курс цієї Академії й чекав висилки на фронт, як стався большевицький переворот. Утік до Києва й зголосився до військового міністерства, та був призначений помічником начальника Головного Гарматного Управління. На цьому становищі був в часі облоги Києва в січні 1918 р. Після захоплення Києва більшовиками утівав на Поділля, звідки походив і де мав рідню. Брав участь в українській армії аж до кінця. З табору в Польщі виїхав до Берліна в Німеччині, де закінчив високу агрономічну школу з титулом Ляндвїртшафт-а. Фахівець бджільництва. Був професором і проректором УТГІ в Регенсбурзі і професором УТІ в Нью Йорку.

24. Родина НЕЩАДИМЕНКІВ мала невеликий хутір в полі між Лебедином і Матусовим. Найстарший брат Марко був військовим лікарем і доцентом, а пізніше професором Київського Університету. Десь в 30-х роках був арештований і загинув. Молодший брат Юхим був студентом правником Київського університету і з 4 курсу покликаний до війська. По закінченні військової школи був старшиною і по революції автоматично включився до української армії. По закінченні боротьби в Україні, вийшов на еміграцію і вчився у Празі та закінчив Високу торговельну школу з титулом інженера економіста. Пізніше був доцентом і професором УТГІ і УТІ. Сестра їх була знаменитою артисткою Курбаса. На жаль, невідомо з яких причин покінчила самогубством.

25. ВОЛОДИМИР САВЧЕНКО-БІЛЬСЬКИЙ був одним з організаторів українського міністерства морських справ за міністра Дмитра Антоновича. Пізніше він далі служив в українській армії і на останку був Начальником Головної Военно-морської Управи і мав титул генерал-хорунжого фльоти.

26. ПАВЛО ХРИСТЮК, кубанський козак ст. Слов'янської (?). Учився у Київській політехніці на агрономічному відділі і вечорами працював випускним редактором газети „Рада” і „Нової Ради” в Києві, був українським соціалістом революціонером. Дорошенко Д. в своїй „Історії” т. I, ст. 96 помилково подає, що Христюк був сином поміщика Київської губ.

Христюк перший підняв питання в Центральній Раді про створення українського правительства —Генерального Секретаріату, в якому був Генеральним

Писарем. Він був дуже пильний і йому завдячує Уряд УНР придбання приміщення ще за російської влади, упорядкування засідань і точне ведення протоколів Уряду. Він був співредактором „Народної Воли”, і членом Центрального Комітету УПСР та Української Селянської Спілки”. У кабінеті Голубовича був міністром внутрішніх справ, а після повороту Уряду з Житомира до Києва знову Державним Секретарем до гетьманського перевороту. За Директорії був в 1919 р. керівником справ Директорії. Був прихильником проф. Грушевського і під його впливом написав першу велику історію української революції п. н. „Замітки й матеріяли до української революції” 4 томи в 1921-1922 р. р. Повернувся в 1924 році разом з проф Грушевським в Україну, в надії служити українському народові. Загинув в 30-х роках, коли Сталін ліквідував українську провідну верству.

27. МИХАЙЛО ТКАЧЕНКО, член УСДРП, адвокат, міністер внутрішніх справ в кабінеті Голубовича після Христюка. Він дав був неfortunний наказ арештувати банкира Доброго, що було безпосередньою причиною гетьманського перевороту. Довго залишався коло Уряду УНР та Директорії, не займаючи урядового становища. Пізніше залишився під большевиками, був арештований і засланий до Серпухова в Московщині, де й помер на сухоти.

28. МИКОЛА ПОРШ, лідер УСДРП від 1906 року, адвокат з фаху, високо освічений діяч. Був кількакратним міністром УНР і в останнє українським послом в Берліні, Німеччина. Передав цей уряд Романові Смаль-стоцькому, а сам залишився на еміграції в Німеччині. Помер і похоронений в Німеччині в часі 2-ої світової війни.

29. МИКОЛА ЧЕЧЕЛЬ був обраний до Центральної Ради, як делегат студентства в Києві. Цілий час був секретарем Центральної Ради аж до розгону. Був на еміграції у Відні, як член делегації УПСР, і в 1924 році повернувся в Україну. Був учителем математики в Харкові і також зліквідований Сталіном в 30-х роках.

30. ДМИТРО ІСАЄВИЧ був членом Всеукраїнської Селянської Спілки і УЦР. Був скромний і не займав визначних посад, беручи участь в делегації на переговорах із большевиками за Директорії. Був на еміграції в Празі в 1923 році і виїхав до Франції. Пізніше пропав за ним будьякий слід.

31. ОПАНАС ЛЮБЧЕНКО, був членом УЦР, як голова київського совета салдатських депутатів. Закінчив Київську військово-фельдшерську школу в 1913 році, а в часі революції і дещо перед нею був службовцем у Окружнім військово-санітарному управлінні в Києві. Склав іспити на матуру в 1917 році й записався до Київського університету. Ковалевський у своїх споминах несправно назвав його писарем Штабу військової округи. Налезав до боротьбістів і залишився під большевиками. Покінчив самогубством в кінці літа 1937 року.

Як відомо, до складу української мирової місії в Бересті Литовському в січні-лютому 1918 р. входили як голова Олександр СЕВРЮК, і члени Микола Любинський й Микола Левицький. 9 лютого (н. ст.) вони підписали мировий договір. Севрюк був обраний членом УЦР, як делегат студентства. Після підписання миру був українським послом в Берліні до гетьманського перевороту. Далі залишився на еміграції, жив в Австрії, Парижі й Берліні. За Карпатської України був на зайданні Карпатського Союму й мене переконував не вірити тому, що кажуть німці, бо вони мають ворожі наміри до України. З Хусту повернувся до Берліну вже з під мадярів. Він урятував мого сина Ореста, коли німецьке Гестапо його арештувало в Берліні та мало вислати до концентраку. Загинув загадково за 2-ої світової війни, нібито при катастрофі поїзду Берлін-Варшава. Але англо-американські відомості узяті з німецьких таємних документів, твердять,

що його ліквідувала німецька контр-розвідка ген. Канаріса, підозрюючи його, як советського агента, на підставі його діяльності в Парижі. Ніяке українське джерело одначе того не перевірило і не ствердило. Канаріс був перед першою світовою війною зройщеним німцем в Україні, русофілом із переконання й головним спричинником гетьманського перевороту в Києві в 1918 році. Не виключене, що Севрюк десь йому „наступив на палець” і він при нагоді його знищив.

32. **МИКОЛА ЛЮБИНСЬКИЙ** був в кабінеті Голубовича керівником міністерства закордонних справ до гетьманського перевороту. Пізніше залишився під більшовиками і загинув разом із іншими колишніми діячами визвольних змагань.

33. **МИКОЛА ЛЕВИЦЬКИЙ**, поручник рос. армії, обраний на 2-му військовому з'їзді членом Укр. Ген. Війс. Комітету. Він підписав перемир'я на Румунському фронті. Був українським послом в Царгороді, у Туреччині. Після гетьманського перевороту був призначений віце-директором департаменту чужоземних зносин в міністерстві закордонних справ. Пізніша його доля невідома.

34. Пор. **АТАНАСІЙ ЛІХНЯКЕВИЧ** пізніше залишився під більшовиками. Він був учителем музики, диригентом і композитором. Десь перед другою світовою війною він з концертом був в Мексиці, там вибрав свободу, виїхав до Аргентини, де й помер в Буенос Айресі, 4 листопада 1955 р., маючи 73 роки. До Центральної Ради був обраний на 2-му військовому з'їзді, як прапорщик 3 артилерійської запасової бригади. Його музична спадщина зберігається в бібліотеці С. Петлюри в Парижі.





**М. САРАХМАНІВ**  
поручник відділу Яковлева, пізніше  
кінного полку Чорних Запорожців  
Армії УНР. (в уніформі рос. армії).



**Принц Ігор КОМНЕН ПАЛЕОЛОГ**  
командир татарського національного  
відділу. Оборонець Кам'янець-Поділь-  
ського від червоної навали в 1919 р.



**Павло КОНОПЛЕНКО**  
полковник, начальник штабу Пов-  
станьчого Загону отамана Орла. (В  
уніформі Кубанського Війська.)





Генерал Мирон ТАРНАВСЬКИЙ, Начальний Вождь Української Галицької Армії, з групою старшин і підхорунжких Штабу ІІІ. Корпусу У.Г.А. в польській полоні, в таборі Тухоля на Помор'ю, 26 вересня 1920.



Князь Ігор КОМНЕН ПАЛЕОЛОГ  
Полковник

## ЗВІЛЬНЕННЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ВІД БОЛЬШЕВИКІВ У 1918 р.

### I

13 січня 1918 року большевики під проводом севастиопільських матросів заволоділи м. Симферополем, де мав осідок Кримсько-Татарський Національний Уряд. Прем'єр-міністр, тоб-то Голова Уряду, Целебіджан-Челебіїв і Начальник Штабу Кримського війська, тобто Командант урядових збройних сил, російський полковник Вигран, потрапили до їх рук і вони їх спалили живими в одній із печей міноносця „Алмаз”, що стояв таді на рейді в м. Євпаторії. Помішник Виграна — зрадник, — підполковник генерального штабу Достовалов, який пізніше заклав у Берліні „Союз Зміновіховців”, перейшов тоді до большевиків.

Челебіїв і Вигран були кавалерами Імператорського Кавалерського Константинівського св. Георгія ордена. Останнім великим магістром того ордену був мій батько генерал-лейтенант князь Іван Александрович Комнін Палеолог, барон фон-дер Лауніц, як потомок і правонаслідник імператорського Дому Комнінов-Трапезундських. Одне покоління того Дому свого часу правило Готоейським (Готоія) князівством у Криму. „Орден” ставив собі мету боротися з большевиками. Відповідно до тодішніх обставин він (Орден) працював як таємна (підпільна) організація.

Я був начальником розвіdkового й контр-розвіdkового відділу Штабу Кримського війська і брав участь в останніх перестрілках з большевиками. Хоч я був одягнений у цивільне, проте мене пізнали фабричні збольшевичені робітники на вулиці. З великими труднощами пощастило мені врятуватись від озвірілої юрби робітників, що гналася за мною, на чолі з якимсь матросом, Дворянською вулицею в Симферополі.

Вісім діб я переховувався в Симферополі в одного німця-колоніста. Пізніше з підробленими документами, що їх для мене роздобув інший німець-колоніст, я як хворий здемобілізований вояк їхав до рідних на Урал. А приїхав я не на Урал, а до Києва, де стояла моя частина — 30-й Український окремий польовий тяжкої артилерії дивізіон.

## II

Під Києвом відбувалися бої з 2-гою революційною большевицькою армією під командою Антонова-Овсієнка, яка підійшла зі сходу й бомбардувала м. Київ. Частина цієї армії переправилась на Подол і звідси большевицька піхота пробивалась до центру міста. При мені большевицька піхота вийшла на Львівську вулицю. Від 24 по 26 січня я брав участь у вуличних боях (Львівська вул. і Бібіковський бульвар) по стороні українського війська, що ставило одчайдушний спротив большевикам. Більшість офіцерів російської армії трималася пасивно, як і в Криму. Дорослі кадети Володимирського корпусу брали участь у боях не всі. Один із кадетів був заколотий у штиковій атаці більшовиків на підступі до Львівської вулиці з Лук'янівки.

Фактично тільки українські військові частини ставили тоді організований опір ворогові. Після того, як большевики зайняли м. Київ, кавалери „ордена” — грузини: — князь Нестор Єрістов і світліший князь Дадіані видали мене за грузина й роздобули мені фальшиві грузинські папері, бо грузини, як і поляки, трималися нейтрально, а серед них було чимало офіцерів і звичайних вояків. Вони навіть тимчасово ввійшли до складу советського гарнізону. Ваговози переповнені озброєними грузинами, їздили по Хрещатику. Але насправді грузинські керівники були проти большевиків. Вони хотіли тільки виграти час, щоб своїх земляків відправити на Кавказ. Проте пізніше стало відомим, незабаром почалися тертя, і большевики перший таки ешелюон з грузинами далі Ростова на Дону не перепустили. Грузини врятували тоді багато українців.

Де стояла їхня частина, я не знаю, бо ніколи в ній (в частині) не був. У воєнного комісара Грузії я мало-мало не попався, бо не тільки не міг і слова сказати по грузинському, а й забув своє приbrane грузинське прізвище, і тому не відзивався, коли мене викликали! Врятував мене з цього становища князь Єрістов. Однак незабаром стало небезпечно далі залишатися в Києві, де жили мої мама й бабця, бо озброєні банди большевиків почали ходити по помешканнях й арештовувати офіцерів, що переховувалися. Я сам бачив недалеко від Міської Думи, як якийсь офіцер без верхньої одежі, у хатніх шльопанцях вибіг з подвір'я на вулицю, щоб рятуватися, але його зловили червоні вояки вже на вулиці.

З дозволу командира дивізіону, полковника Савінського я виїхав до Кам'янця-Подільського. У дорозі я кілька разів наражався на великі небезпеки, тому тільки, що большевики вбачали в мені офіцера. У Василькові большевицький кіннотчик, якому я не дозволив влхнути до вагону через вікно великого мішка, вихопив шаблю й з такою силою рубнув по віконній рамі вагону, що рама відколосалася й впала. Коли б вчасно не прибрав руки, то був би тепер безрукий. На ст. Проскурів, молодий польський вояк (жовнір), проходячи повз мене, кілька разів штовхав мене навмисне плечем. Я вийшов з рівноваги й так ударив того вояка кулаком, що він упав. Зірвавшись на ноги, він кинувся на мене, і його підтримали інші вояки (поляки), і не знати, чим би то все скінчилося, як би не втрутився поважного віку фельдфебель, також поляк. На перегоні Проскурів-Кам'янець в товаровому вагоні, в якому їхав я, большевицькі вояки почали складати плян, як би то викинути мене на ходу з вагону, але на моє щастя потяг став, бо не вистачило палива. Большевицькі вояки кинулися рубати телеграфні стовпи на паливо, а я тим часом перейшов до іншого товарового вагону й так врятував своє життя. Ось такі були тоді порядки в Україні, за часу большевицького панування.

### III

Кам'янець-Подільськ був переповнений большевицьким військом. То були залишки III. Кавказького корпусу. Вояки були зовсім деморалізовані. Штаб Корпусу містився в „Дворянському собранні”. У цьому будинку перед тим тимчасово замешкав Керенський. Єдиною більшменш боездатною частиною був 3-й мусульманський батальйон, 205-го Шелахінського полку, триротного складу, і мав 400 багнетів при 16 скорострілах і складався з уфімських та казанських татар. Вони мали їхати на свою батьківщину, але тому, що там панували большевики, — затримались в Кам'янці. Старшини не були татари. Декотрі з них були українці. Усі вони були заарештовані й замкнуті десь у темному льоху (підвалі).

Татари в основному були проти большевиків з мотивів національних й релігійних, але большевицька отрута розкладу торкнулася й їх. Вони робили кожний, що хотів. До касарні, що містилася в Єпархіяльній жіночій школі на передмістю за „Дворянським Собранієм” вони приходили, щоб добре попоїсти та виспатись. Усіма справами керував „Совет салдатських депутатів”. Однак великий вплив на справи також мав і батальйонний мулла Садиков, простий, малоосвічений вояк, але глибоко порядний, і заслуговував на пошану. Він ненавидів большевиків.

У Кам'янці мене переховував д-р Борхан Еддін Какушкін, старший лікар і начальник (розміщеного недалеко від татарської кошари)

2-го Шпиталю Всеросійського Земського Союзу, — „кавалер” Костантинівського св. Георгія Ордена. Він записав мене хворим до свого шпиталю, де я перед тим уже був на лікуванні й примістив мене в своєму помешканні. Тим то мені не довелося зголошуватись у советського коменданта міста, який безумовно мене затримав би. Доктор Какушкин був магометанин і його часто відвідував Мулла Садиков.

#### IV

Щодня було помітно, як нервуються большевики, і ця нервовість з кожним днем збільшувалась. Провадились арешти. Щохвилини ми сподівались обшуку. З усього було видно, що має бути якась несподіванка.

15/28-го лютого мулла прийшов удосвіта й повідомив, щоб нас порадувати, що Українське й Австрійське військо наближаються до міста. Що большевики вже частково втікають, а частково готуються до оборони. Що їхні емісари прибули до батальйону й погрозами хотять змусити батальйон виступити по їхній стороні, але мулла не хотів прийняти цієї пропозиції. Я зі своєї сторони обіцяв зробити все, що могло б від мене залежати.

Коли виїшов мулла, а з д-ром Какушкіним і зі старим обозним „Унтер-офіцером кавалеристом”, озброївшись револьверами, пішли до канцелярії батальйону, що містилася в маленькій хаті, недалеко від касарні.

Вартовий нас перепустив. Біля самої канцелярії два сотенних командири росіяни, поручик і підпоручик, різали дрова. Від інших вояків вони відрізнялися білими пов'язками на лівих рукавах з надписом: „Командир роти”. Коло них став мулла. Я коротко оповів їм, як стоять військові справи й додав, що приймаю команду над батальйоном. Обидва старшини погодились мене підтримати й пішли по свої „револьвери” (пістолі).

А я в супроводі Какушкіна, мулли й обозного зайшли до канцелярії де сидів командир батальйону, звичайний вояк-татарин з двома большевицькими емісарами, навів на них пістоля й оголосив їх арештованими й наказав зв'язати їх; у той момент надійшли старшини, що різали дрова, а мулла привів кілька йому вірних вояків татар. Їм видали зброю й під командою поручика наказано зняти вартових й захопити „цейхгауз”.

Пізніше зібрали батальйон. Я оголосив, що большевицькі закони від того дня втратили свою силу, а я приймаю команду батальйону, і що батальйон виходить зі складу Шемакінського полку, а „совет салдатських депутатів” розпускається, тобто він перестав існувати. Мулла переказав мої слова на татарську мову й пояснив їх значення, що то в їхніх інтересах підкоритися мені, як своєму зверхникові, бо

тільки тоді вони зможуть повернутися до свого рідного краю. Мулла запевнив мене в вірності татар і я дав наказ видати їм (татарам) зброю, і оголосив, що батальйон зарахований до „Ордену”. Після того я в супроводі д-ра Какушкіна, мулли й обох старшин, відвідав старшин Шемахінського полку, які були під арештом в касарні. Застав їх в жахливому стані, розчарованими, апатичними, бо вони були засуджені на кару смерті й їх мали вже розстріляти того дня вранці на бажання большевицьких емісарів. Сиділи вони в темному підвалі шкільного будинку. Коли я оголосив, що вони всі вільні від арешту й кари, то деякі з них поставились з недовір'ям і не хотіли виходити з підвалу, бо думали, що ми прийшли їх розстрілювати, а не звільняти.

## V

Полагодивши справу звільнення старшин з-під арешту, я з одною сотнею татар рушив до мосту, що сполучував передмістя з центром Кам'янця. Моста цього довелося атакувати після сильної стрілянини; большевики ставили сильний опір, бо через міст була єдина дорога для відступу й рятунку. Ми зайняли міст після бою, втративши вбитими 12 татар, і було ранених 21 вояк.

Друга сотня під командою „кавалера Ордену” д-ра Какушкіна, пішла в обхід, щоб зайняти переправу через річку Смотрич, щоб і там перерізати дорогу до відступу большевиків. Під прикриттям сильного скорострільного вогню, татарам пощастило зайняти переправу через річку й закріпити свої позиції на березі по стороні міста. Тут татари мали трьох забитими і вісім раненими. У касарні під командою мулли, було залишено дві чоти, як резерва, а дві чоти я відіслав на залізничий двірць під командою обозного, як підмогу старшинам росіянам, які, не порозумівшись зі мною, підняли повстання й провадили бій з большевиками з допомогою гарматного обстрілу. Заарештованого командира батальйону большевика, під сильною охороною я тримав при собі, як закладника.

Оволодівши обома підступами, що вели до центру міста, я стягнув до мосту решту татар, крім тих, що несли сторожеву службу в касарні, — комбінованим ударом з двох боків, тобто зі сторони мосту й переправи, вірвався до центру міста й після завзятого бою заволодів ним. У цьому бою по стороні татар було вбитими 16 чоловіка й раненими 7. Діявся це об 11 годині перед полуднем. Штаб свій я примістив в Губерніяльній управі. Об 11 годині й 30 хвилин ціла операція була остаточно закінчена.

## VI

Покінчивши з большевиками, зразу в супроводі „кавалера” д-ра Какушкіна і старшого обозного, мавши при собі заложника (к-ра ба-

гал.) я поїхав на зустріч Українському й Австро-Угорському військові, що наближалися до міста, а командування батальйоном тимчасово доручив поручникові під доглядом мулли.

До шпиталю ми пройшли пішки, а далі верхи польовими дорогами через річку й пролісками. Їхали обережно, бо кругом шлялись банди озброєних большевиків. Недалеко від села Янчинець, на широкій дорозі, праворуч від села ми побачили велику колону війська. Я зразу наказав обозному прикріпити білий прапор до деревця взятого для цього з собою, а трубачеві грати „сигнал”, і чвалом рушили в напрямку того війська. Зауваживши нас з білим прапором, колона зупинилась. Спереду були відділи Австро-Угорської піхоти, як авангард. За ними на досить великій відстані в голові колони, на білому коні рослий козак тримав великий розгорнений жовто-блакитний Український прапор, який лопотів від вітру. За прапороносцем недалеко, їхав верхи Подільський Губерніяльний Комісар УНР й Губернатор м. Кам'янця-Подільського Добродій Степура, а ліворуч від нього їхав Командувач Ц. й К. Австро-Угорським військом ген. Кек. Перший мав у своєму розпорядженні 40 козаків, а другий бригаду піхоти, в тому Ц. й К. 19-й стрілковий полк під командою полк. Павлика. Козаки, що їхали верхи зразу за обома командирами та їх ад'ютантами були в синіх „черкесках” і в сірих шапках — з карабінами. Піхота складалась виключно з угорців, у сталевих шоломах німецького взірця, озброєна, крім карабінів, ручними гранатами. Добродій Степура був в футрі, покритому захитного кольору сукном, сірим барашковим ковніром і високій барашковій шапці. До нас під'їхав ад'ютант генерала й запитав, чого ми хочемо? Я пояснив, чого ми приїхали, і просив дозволити нам говорити з командувачами. Нам дозволили. Після привітання з обома командувачами, я звернувся до п. Степури російською мовою. Я заявив, що прибув як парламентар від татарського батальйону, щоб запевнити в повній лояльності батальйону, і що він готовий виконувати всі розпорядження законної Української влади, а місто Кам'янець-Подільск, що його я відбив від большевиків, передаю їм. Ті самі слова я переказав і по-німецькому генералові.

Пан Степура, вислухавши мене уважно, сказав, що він високо цінить мої заслуги й від імени Уряду У.Н.Р. подякував мені й підкреслив, що він ніколи не забуде моїх заслуг. Так само й генерал був дуже приязний й сказав, що я зі своїми старшинами можу мати зброю при собі, але в місті таки повинні її здати, під охорону його вартових, на що я негайно без жадних заперечень погодився. Уся зброя батальйону була здана до нашого „цейхгаузу”, а охороняли його наші таки вартові. Пізніше я передав закладника ад'ютантові генерала. Я в супроводі д-ра Какушкіна й свого джури, їхав в голові колони вряд з обома Ко-

мандирами і в такому порядку повз турецьку фортецю вступили до міста.

## VII

Як у самому Кам'янці, так і на його околицях, залишились озброєні большевицькі відділи, які не встигли відступити; їх обеззброювали й розформовували. А мій батальйон не був розформований; навпаки, через три дні йому повернули зброю, а 7 березня був влучений до гарнізону Кам'янця-Подільського тимчасово виконувати варту службу в складі військ УНР. Біля входу до будинку, де жив я й д-р Какушкін, повівав зелений мусульманський „значок” і орденський (значок), білий із перехресним червоним хрестом; а на касарні батальйону повівав величезний Український жовто-блакитний прапор.

Я, як командир батальйону прийняв татарську назву мін-баші, що означало — тисяченачальник, а вояки переіменовані в „аскерів”, і батальйон став називатись „окремий Кам'янець-Подільський мусульманський табір”.

Українська влада тоді не мала такого великого гарнізону, щоб охороняти все державне майно, тим то моя частина дала велику допомогу в цьому, тим більше, що „аскери”, як виявилось, були непідкупні й вірні та чесно виконували свої обов'язки. Це й було зазначено в посвідці, що її видав мені Подільський Губерніяльний Комісар з дня 2-го квітня 1918 року. ч. 2444, де підкреслено, що моя заслуга полягала саме в тому, що з приходом Української влади до м. Кам'янця, я дав до її розпорядження цілком зформований батальйон, і працював із владою в тісному контакті, і що батальйон під моєю командою був сильною й надійною військовою частиною.

## VIII

Однак мені не так легко далось дійти до цього. Подам приклад. Коли батальйонові повернули зброю, я дав наказ виходити о 6 годичі ранком на муштру. Це багатьом татарам не сподобалося. Вони звичайлись під час большевицького панування нічого не робити, і почали рішуче агітувати проти мене.

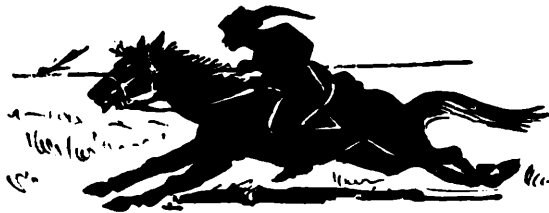
6-го березня вранці прийшов до мене мулла й попередив, що проти мене є змовники, які мають намір мене забити, як тільки я ще прийду до касарні. Щоб виконати свій плян, змовники залишили при собі гранати й бойові набой від вчорашніх вправ. Почувши таку новину, я наказав муллі зараз же зібрати вільних від служби „аскерів”, вишикувати й чекати на мене в актовій залі. Коли мулла вийшов, я з шаблею, але без револьвера, нікому нічого не сказавши, пішов до касарні. Коли я входив до касарні, вартувий здивовано подивився на мене, а я спустив шаблю ще нижче, щоб волочилася по кам'яній підлозі, гуркотіла,



і дала всім знати, що я йду. Прийшов я до актової залі, де були вишиковані „аскери”. Перед фронтом поруч мене, як і завжди став мулла, без зброї, а передо мною ліворуч і праворуч від мене стояли два старшини з револьверами напоготові. Звернувшись до вишикованих аскерів з короткою промовою, я оголосив, що мені відомий намір деяких аскерів забити мене, а тому я змушений був про цю змову повідомити місцеву військову владу. Касарню вже оточило кругом австрійське військо, і якщо я впродовж 10 хвилин не виїду звідси живим, то цілий „табір” буде роззброєний й вивезений, тільки не на батьківщину, а на італійський фронт копати окопи. А цього татари дуже боялися. Мулла мої слова переказав по татарському. Після цієї моєї заяви, я наказав видати мені змовників так скоро, поки я порахую до п'ятьох. Не встиг я дорахувати до п'ятьох, як „аскери” виказали змовників і вивели перед мене. Я не сказавши до них ні одного слова, наказав зв'язати й передати комендантові міста. Після моєї команди „розійдись” я виїшов із касарні. Мулла з признанням висловився, що я врятував своє життя своєю рішучістю й несподіваною, без охорони, появою перед „табором аскерів”; і тільки цьому я зобов'язаний, що зберіг своє життя.

Тижнів через три, як у місті закріпилась Українська влада, мулла розказав мені, що йому відомо, командир Шимахінського полку таємно наказав в одному з ближчих хлівів закопати кілька скринь з дорогоцінностями. Я наказав скрині викопати. Шість „аскерів” ледве несли кожну скриню. В двох скринях були військові бойові ордени, які, як відомо, були золоті. Були там Георгієвські хрести й срібні медалі.

Скрині ці під охороною перевіз я до Києва й здав у розпорядження Української влади. Татарський батальйон пізніше був перевезений на схід, де брав участь в операціях проти большевиків.





Д-р Володимир КЛОДНИЦЬКИЙ  
Майор артилерії У.Г.А.

## МОЯ СЛУЖБА В УКРАЇНСЬКІЙ ГАЛИЦЬКІЙ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНЬОЇ УКРАЇНИ

(Наступ на Межирів, Жмеринку, Літин — Хмельник. Як постала Галицька Залога в місті Хмельнику.)

Українська Галицька Армія перейшла Збруч 16. липня 1919 року й розташувалася 1-им своїм Корпусом на теренах Нової і Старої Ушиці. Вона мала відпочити й доповнити своє озброєння та організовано виступити проти большевиків, а здобувши Київ, вернутися назад до Галичини. Та не довелося їй спочивати й дозброюватись, бо зразу її кинуто на протибольшевицький фронт, бо большевики вже загрожували тимчасовій столиці, Кам'янцеві Подільському, де вже був уряд Української Народної Республіки, Команда Дієвої Армії, та чимало установ, а опріч того багато біженців із цілої України.

Дня 3 серпня 1919 року Команда 1-шого Галицького Корпусу організувала ударну частину, до складу якої входили один курінь піхоти, узятий із 5-тої Сокальської бригади, і польова батарея „4/8” — 6 гармат, також з 5-тої бригади. Куреневі та батареї Команда 1-шого Корпусу додала дві телефонних бригади та дві невеликі кавалерійські патрулі. На команданта цього ударного відділу призначено Володимира Клодницького, якого уряд диктатора Петрушевича підніс до ранги отамана. Цю ударну частину УГА передано було в розпорядження Команди Штабу Дієвої Армії.

Завданням цієї частини було зайняти якнайшвидше большевицький причілок — Межирів, розташований перед західнім фронтом містечка Жмеринки. Причілок збудувала в 1914 р. російська армія, як перше забороло проти австрійського війська, коли б воно в 1914 р., з вибухом австрійсько-російської війни, захотіло б зайняти вузловий залізничний пункт — Жмеринку. Межирівський причілок, себто укріплені шанці з добрими вистрільними пунктами, большевики прочистили й обсадили залогою одного куреня, кільканадцятьма скорострілами та одною батареєю, виставленою на західньому краю містечка

Жмеринки. До Межирова доїздив большевицький панцерний поїзд південно-західною залізничною лінією від Жмеринки в напрямку на Проскурів. Два дні перед генеральним наступом на Жмеринку ми на півтора км. перед Межировом розбудували свою лінію. Залишалось здобути щось із 6 км. Обізнавшись із місцевістю та проаналізувавши стратегічну ситуацію, я звернувся до штабу Дієвої Армії по допомогу, мотивуючи це тим, що межирівського причілка своїми силами не зможу взяти. Я між іншим мав на увазі моральний стан свого куреня. Його 12 липня 1919 р., коли він був іще складовою частиною 5-тої Сокальської Бригади 1-го Галицького Корпусу, дуже пошарпали большевики та місцеві селяни. Згадавши про розгром Сокальської Бригади, треба підкреслити, що цей нещасливий випадок був відомий цілій галицькій армії. Багато говорилося між вояцтвом про розмах і жорстокість большевиків. Так само говорилося багато про вороже ставлення місцевого населення до УГА. Наш вигляд в австрійській уніформі та чулна тут і там німецька команда не могли притягати до нас симпатії населення.

Зі штабу Дієвої Армії прийшов наказ сконтактуватися з повстанським отаманом ШЕПЕЛЕМ, який дасть відповідну підмогу для операції проти Межирова.

### ХТО ТАКИЙ ОТАМАН ШЕПЕЛЬ?

Зінаїда Майстер, сестра отамана Шепеля, казала, що Шепель був студентом 3-го курсу Одеського університету, юридичного факультету, а під час війни скінчив короткий курс старшинської піхотної школи в Оренбурзі. В 1915 році він був ранений на фронті під Ригою.

У своєму житті передніше я повстанців не бачив. Бувши фронтовиком Української Галицької Армії, я чув, що в Наддніпрянській Україні є повстанці, які мають своїх отаманів. Таким отаманом в моїй уяві міг бути якийсь відставний генерал, що рештки свого вояцького життя хотів віддати Українській Державі. Перед тим, як їхати до отамана Шепеля, я й кілька старшин зі мною причепурились, як могли, бож то ми їхали до генерала. Доїжджаючи до вказаного місця, де мав бути генерал-отаман Шепель, ми заїхали до якогось хутора-економії, біля якої в саду ми побачили щось із 100 верхових коней, осідланих, але без ніякої варті. Деякі коні були арабської породи, інші були подільські, української породи, і були також звичайні сільські конята. На одних конях були порядні сідла та із срібними пряжками вуздечки, інші мали під сідлами прекрасні чорні коци, а ще інші якісь ковдри, і замість вуздечок мали мотузи на шії. Оглянувши якусь хвилину той табун коней, з яких одні обгризали овочеві дерева, а інші чухалися, ми почали гукати, щоб обізвався хтось із людей.

Кінець-кінців ми позлазили з коней, передали їх своїм джурам і

подалися до парадного входу. Варта, яка була на коридорі, затримала нас і один із вартових пішов доповісти, що галицькі старшини хочуть бачити пана отамана Шепеля. Незабаром вийшов здоровенний козарлюга, гарно одягнений і представився, як отаманів осаул, підполковник Григорій БАРСЬКИЙ, і завів нас до кімнати, виповненої тютюновим димом та самогонним сопухом. Там із кількома старшинами сидів і сам пан отаман.

Коли ми ввійшли, нам на зустріч підійшов 22-літній, маленького росту чоловік і представився, як отаман Шепель. Він швидше скидався на гарну дівчину, яка обстригла й обголила свою косу, залишивши тільки оселедець, аніж на „боевого отамана”.

Шепелівці запросили нас до стола й погостили хлібом, салом та самогоном. По якомусь часі я освоївся з тим, що повстанським отаманом зробився 22-літній народний учитель, у російському війську мабуть прапорщик.

Я запропонував отаманові Шепелеві піти до окремої кімнати, щоб обміркувати завдання щодо Межирова. Розклавши мапу, я хотів зорентувати Шепеля, де большевицька, а де наша позиції. На мою пропозицію Шепель відповів, що він мапи не потребує, бо в районі Жмеринки дуже добре знає кожний крок місцевости, а піде на позицію з своїми козаками тоді і туди, коли й куди я йому накажу. Сила його тоді була — 200 кіннотчиків і 300 піхотинців. По тій конференції я просив Шепеля, щоб він о 4-тій год. ранку в якнайбільшому спокої і порядку підійшов до наших позицій. Увечері ми вернулися до наших частин і очікували на Шепелеву підмогу. Уночі майже ніхто з нас не спав, бо в нашому пляні було — о год. 5-тій вранці 8-го серпня, 1919 р. почати наступ.

Десь коло 3-тої год. вночі, зі співом на цілу горлянку „канарейочка жалобно пайот”, прибув цілий затін Шепеля нам на підмогу. Як відповідь на те „канарейочка жалобно пайот” заграли большевицькі скоростріли та обізвалась їхня батарея з-під Жмеринки. Тоді й наша „4/8” батарея почала бити по большевицьких шанцях. Ми знали докладну віддаль ворожих позицій, і наша артилерія щось із дві години інтенсивно біла по большевицькій позиції. Коло 5-тої год. ранку галицька піхота пішла в наступ і зайняла на правому крилі приблизно 2 км. фронту. Ми взяли коло 100 людей у полон і здобули 4 скоростріли. Шепелівці, не співаючи, лежали в резерві. На нашому лівому крилі наша піхота підходила до большевицької позиції. Ще треба було нам на лівому крилі підсунутися на яких 100 метрів, щоб з окликом „слава”! вдертися до ворожих шанців. Телефон функціонував знаменито, артилерійські спостережні стації тримали зв'язок із батареєю, яка з притаманною їй докладністю стріляла туди, куди треба було стріляти.

Мені, як командантові, серце билосся з радості, бо я відчував, що перший бій з большевиками був дуже щасливий і що наша перемога піднесе на дусі здеморалізованих подією 12 липня піхотинців та надасть їм хоробрости в дальших боях із большевиками.

Саме о 6-тій годині ранку до нашого правого крила під'їхав большевицький панцерник і фланговим вогнем, на коротку віддадь, почав бити по піхоті, яка зайняла близько 2 км. большевицької позиції. Поява большевицького панцерника та його інтенсивний вогонь викликали паніку в нашій лінії і на цілому фронті вояки почали панічно відступати. Щоб затримати відступ, я використав загін отамана Шепеля таким чином: його піхота пішла в розстрільну й зайняла наші шанці, які ми попередньої ночі були викопали. Завдання тієї піхоти було затримати в них наші частини, що відступали, і не дати їм розбігтися. А кавалерія — 200 кіннотчиків — пішла праворуч. Вона мала залишити коней в ліску і розгорнутися в розстрільну та що найголовніше — швидкострільним вогнем бити по панцернику. На мое здивування кавалерія отамана Шепеля не спинилася в ліску, але чвалом погналася до панцерника і здобула його. Цей наскок на панцерника треба пояснити ось як: панцерник був імпровізований — посередині був паротяг, а в передньому й задньому вагонах було по дві гармати. Обслуга гармат мала рушниці, але на боках вагонів, де були гармати, скорострільів не було, і тому не дивно, що шепелівці із невеликими втратами в людях і конях, захопили панцерника. З батареї „4/8” я вислав 10 людей до обслуги панцерника, який в дуже короткому часі почав фланговим вогнем обстрілювати лінію, з якої гал. частини були відступили. Від полудня майже до пізнього вечора ішов бій за межирівський причілок, з якого вночі большевики відступили.

Штабові Дієвої Армії переслано ще вночі цілий перебіг здобуття Межирова. Удосвіта ми дістали наказ — з бойової лінії підступати під Жмеринку. Ми вдерлися до Жмеринки в її західній частині, на залізничий вузол, де стояла сила вагонів із усяким воєнним добром. Підкреслюю, що здобуття згаданої частини залізничої станції відбулося саме о год. 7 рано, дня 9. серпня 1919 р. Ми тримали цю частину до год. 8.30, бо щойно тоді відділи от. Юрка Тютюнника, що були на правому нашому крилі, закінчили обсаджування Жмеринки. Панцерника, що його захопили шепелівці, ми передали гармашам отамана Тютюнника, і зібравши всіх своїх людей, чекали дальшого наказу. Очевидна річ, що в міжчасі ми відчинили кілька вагонів, що були на станції, і одягнули та взули цілу нашу частину. А також забезпечили себе амуніцією для гармат і для піхоти. Шапок у вагонах не знайшли, зато ми знайшли залізні шоломи і тоді позбулися австрійських кашкетів. Загін отамана Шепеля відійшов під команду

отамана Тютюнника, а нашу частину відправлено через Літин і кожухівський ліс під Хмельник.

## ЖИДІВСЬКИЙ ГАРНІЗОН У ХМЕЛЬНИКУ — САМООБОРОНА МІСТА

У наказі 1-го Корпусу, на підставі якого я вийшов з-під команди штабу Дієвої Армії, було наказано мені підходити до Хмельника в бойовому порядку, бо там начебто є залога, так звана жидівська „Самооборона Міста”, що складається приблизно з 1,000 людей.

Команда 1. Корпусу не знала, чи самооборона Хмельника являє собою місцеву міліцію, чи то большевицька частина. Коли я вже доходив до Хмельника, мені доручено повідомлення з 1. Корпусу, що під мою команду переходить сотня польової жандармерії із пор. Яросл. Пашківським на чолі. Згадана сотня польової жандармерії незабаром мала долучитися до моєї частини ще перед Хмельником. Курінь, яким командував пор. МАНЬКО, зайняв позицію перед Хмельником та почав окопуватися, а батарея „4/8” зайняла позицію за піхотою й скерувала дула гармат на місто.

Розвідувальні стежі, підійшовши під місто, донесли, що від Ляticheва і Межибожа поміж старою Синявою і Хмельником йдуть на Бердичів частини 7-ої Бригади УГА. Перед вечором, дня 14 серпня, 1919 р. місто Хмельник виставило білий прапор на знак здачі міста, і ми ввійшли туди. Жандармерію залишено в місті, а піхота зайняла позиції на північ від Хмельника. Ми спинились на ніч у присілках, на північ від Хмельника. На другий день, тобто 15. серпня, 1919 р. жандармерія доповіла, що зібрала від „самооборони міста” щось із 500 крісів, 6 скорострільів і чимало амуніції.

Того самого дня прийшло з команди 1-го Корпусу повідомлення, що „самооборона міста Хмельника”, яка складалася здебільша з міського жидівського населення, начебто спалила сусіднє село Курилівку. У наказі було сказано, щоб за жадну ціну не допустити до погрому жидів у Хмельнику. Доокопишні селяни могли використати роззброєння „самооборони”, а спалення Кирилівки зробити причиною погрому. Мені наказано чекати на дальші накази й не тосуватися вперед. Ми спочивали й чекали на дальші накази, а наша жандармерія донесла, що справді хмельницькі жида спалили село Курилівку. Наша жандармерія довідалася навіть про ім'я того жида, якого селяни бачили, як підпалював крайню хату села Кирилівки, від якої згоріло майже ціле село. Той злочинець був Авраам Соколянський, заможний торговець збіжжям. Соколянського пильно почала розшукувати наша жандармерія. Другого дня, 16-го серпня, 1919 р. прийшов наказ від 1-го корпусу, щоб піхота відійшла до містечка Уланова. Цілий курінь відійшов до Уланова і там розташував-

ся спокійно на ніч, а наші галицькі частини, зайнявши Калинівку, продовжували похід на Райгородок — Козятин, у напрямі Бердичева. Батерію „4/8” ми поставили в присілку на північ від Хмельника, недалеко від млина і тартаку власника З. Штернгаса. Там на фабриці ми відкрили канцелярію юрнія та жандармерії. Зв'язковим старшиною між куренем в Уланові, батерією і жандармерією був пор. Павло ЛАХ.

### ЗАГРОЗА ПОГРОМУ

Згадавши про „Самооборону міста Хмельника”, яка мала коло 1,000 рушниць, належить проаналізувати причини, які приневолити жидів зорганізувати самооборону в жидівському, щодо населення, місті, положеному серед українського моря.

З вибухом революції в Росії, а опісля з розвалом західнього російського фронту, море спочатку дезертирів, а пізніше самовільно демобілізованих солдатів ринуло через Україну. Не тільки українці, але багато вояків інших народностей самовільно — (залізницями, підводами, та піхотою) — рушили додому. Можна сказати, що понад мільйон людей одночасно верталися додому. Ті люди об'їдали Україну, грабували Україну та заражували населення хворобами, з якими верталися додому з війська.

Ціла правобережна Україна і до певної міри й лівобережна сприймали ввесь тягар злочинів розбещених ніким і нічим не стримуваних солдатів різної національності. Від тих солдатів терпіли села, містечка й міста. Цивільної влади за того часу майже не було, бо з революцією розпався цілий адміністраційний апарат, а нового ще ніхто не створив.

На селах була сяка-така самоуправа, а містечка й міста, заселені в більшості жидівською людністю, жили серед найбільшої анархії. Влада по містах в 1917, 1918 і 1919 роках змінювалася як у калейдоскопі. Сьогодні така влада, а завтра інша, і це робило життя в містах та містечках нестерпними. Повстання проти хвилевої влади давала змогу злочинним елементам учиняти погроми. Стероризована людність придумувала різні можливі способи, щоб якось забезпечити себе перед анархією.

З початком 1919 р. і місто Хмельник почало думати над тим, як забезпечити в себе лад і порядок. У січні, 1919 р. сталася незвичайна подія. Вкрадено красуню-доньку жида Соколянського. Ця подія дуже знервувала цілий Хмельник. Довгий час ніхто не знав, де поділася донька Соколянського. Усі молоді жидівки припускали, що красуню викрали бандити; використали її, а опісля, можливо, і забили. Ходили чутки, що десь у кожухівському лісі не тільки донька Соколянського, але й більше молодих жидівських дівчат і жінок мучаться в обіймах п'яних бандитів. Такі чутки спричинилися до того, що навіть неволов-

ничі жида, чоловіки молодих жінок вирішили найняти собі фахівця-вояка, який зорганізував би з них оборону міста Хмельника. За чималу суму грошей куплено багаті рушниць, скорострілів та амуніції. За команданта й організатора самооборони міста став капітан російської армії СОРОКІН, а його адьютантом — Зьома ШТЕРНГЛАС, власник млина й тартака в Хмельнику. Ось так за короткий час постала „Самооборона міста Хмельника”. „Самооборона зорганізувалася для того, щоб боронитися перед безправ'ям. Під час мого триденного перебування в Хмельнику я старався збагнути характер тієї „самооборони”. У розмові з провідними жидами Хмельника мені було сказано, що жида погодяться на всяку владу, з тим тільки, щоб влада опиралася на правопорядку. „Поверніть нам старі порядки, і ми будемо їм підпорядковуватися! Ви нас роззброїли, але що станеться з нами і містом, як ви відійдете?! Саме тоді я довідався, що з Хмельника, Літина та Лятичова поїхали жидівські делегації до Отамана С. Петлюри та д-ра Е. Петрушевича просити, щоб для згаданих міст дали галицькі залози, які не допустили б до погромів. Між містом Хмельником та довколишніми селами взаємини були дуже напружені. Упродовж весни й початку літа 1919 року повстанці отамана Шепеля кілька разів намагалися зайняти місто Хмельник, але жидівська самооборона дуже завзято оборонялася. Під час наскоків повстанців на місто були чималі бої в селі Широка-Гребля, і тоді там згоріло щось із зо два десятки хатів. Конфлікти між селом і містом Хмельником не вгавали.

До кульмінаційної точки нестерпно лютих взаємин між селянами та мешканцями міста Хмельника дійшло, коли спалили село Курилівку, а підпалив його, як згадано раніш, жид, мешканець міста, Соколянський.

У неділю 17 вересня 1919 року, якраз на третій день, як ми зайняли Хмельник, з Курилівки, Широкої-Греблі та дооколичних сіл прибуло туди багато селян. Чимало їх приїхало на возах і мали сховані обрізи рушниць та револьвери, а були й такі підводи, на яких були й „Максими” — скоростріли.

Пор. ПАШКІВСЬКИЙ повідомив мене, що через несподіване скупчення кількох тисяч людей він стягнув всі стежі до головної квартири жандармерії та чекає на допомогу, бо сподіється, що прибулі до міста селяни чи не захочуть його роззброїти. Головна квартира жандармерії була в заїзді, недалеко від міської управи, у самій середині міста. Пор. ПАШКІВСЬКИЙ жадав допомоги, але я не міг йому тоді дати; — курінь піхоти був в Уланові, а батарея з двома гарматними патрулями не надавалася до якоїнебудь акції в самому місті, де могли відбутися якісь трагічні події.

Я тільки викликав на сполох батарею. Кінній патрулі дав наказ із сурмачем на чолі швидко проїхати місто в напрямі до кожухівської

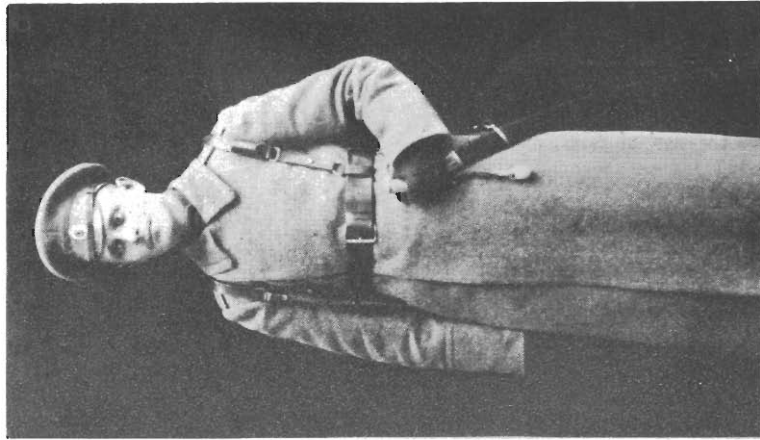


дороги. Сурмач гудів щосили, а за ним їхало 20 вершників. На гудіння сурми юрба розступалася й головною вулицею міста чвалом переїхало шість гармат і шість амуніційних возів. Переїхавши місто, батарея зайняла позиції й скерувала дула гармат на місто. Після такого дивного маневру я із пор. ЛАХОМ та ще кількома вершниками підїхав до нашої запроженої станиці жандармерії: Вислухавши рапорт пор. ПАШКІВСЬКОГО, я дав наказ, щоб сурмач жандармерії щосили засурмив. Йому відповів сурмач батареї „4/8”. Опісля ціла сотня жандармерії, невеликими патрулями, з наїженими багнетами вийшла на місто й почала зганяти людей під балькон будинку міської управи, де поручник ПАШКІВСЬКИЙ вивісив блакитно-жовтий прапор. Переїзд кавалеристів через місто із сурмачем на чолі, переїзд гармат, від гуркоту яких аж задеренчали шиби у вікнах, та поява жандармерії, що виступила, як у похід, так вплинули на юрбу, що всі люди без жадного спротиву почали сходитися до міської Управи. Я вийшов з поручником ЛАХОМ і ПАШКІВСЬКИМ на балькон і привітав юрбу окликом — „Хай живе Україна!”. Юрба відповіла — „Слава Україні!”

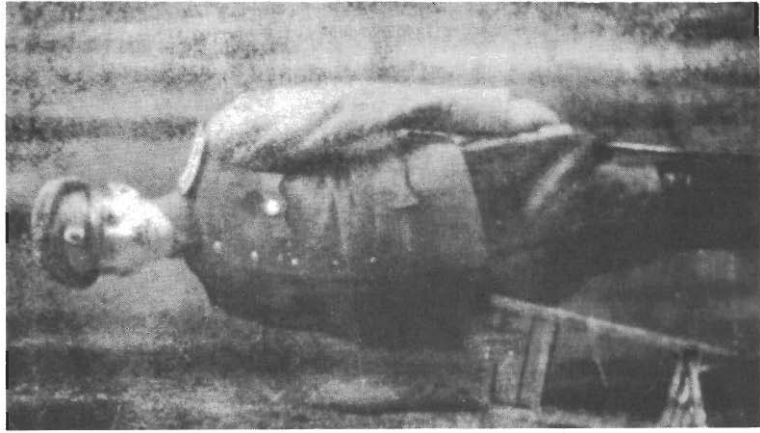
Усі чекали промови. Я свою промову почав: „Хай живе Україна”, „Ха живе Галицька Армія!”, „Хай живе уряд У.Н.Р.”!, але далі мені забракло слів, бо я дуже нервувався. По хвилині я опанував себе й звернувся до людей, що стояли під бальконом, з такою промовою: **Хто з вас, дорогі громадяни, у своїм житті будував свою хату?**” Серед юрби панувала така тиша, що й брєніння мухи можна було, здавалося, почути. Відповіді, хто будував хату, не було! Я звернувся знову з питанням: **„скажіть — скажіть добрі люди, чи є між вами хто такий, що в своєму житті будував собі свою власну хату?”** Кільканадцять постатей заворушилося й почувися лагідні голоси: „Я будував хату!”, „І я будував хату”, „не один господар будував хату”. Тоді я повів далі: **„Дорогі брати! Певно, що не один із вас будував хату, і я певний того, що при закладах підвалин кожний із вас хрестився три рази, промовляв молитву „Отче наш”, кропив підвалину свяченою водою і, зідхаючи до Бога, шептав: „Господи Боже, допоможи побудувати мені свою хату!”** Я бачив дитиною, як мій батько починав будувати свою хату, і я з ним шептав молитву „Отче наш” і просив Бога . . . Брати! Поневоле Велика Україна закликала нас, щоб ми вам допомогли будувати свою хату, свою державу для добра українського народу. То ви брати, як українці, нас запросили на поміч, а самі жидівською кров'ю задумете підкроплювати підвалини нашої держави? Цей ваш задум, брати, грішний і його вам не пощастить здійснити. Ви бачили гармати, які переїхали містом і які кожної хвили можуть вас, і мене з вами, почати змитати із цього світу. У нашій державі, яку ми будемо, має бути правопорядок, а не сваволя. Не може бути так, щоб підбурені люди на власну руку розправлялися з ким захочуть! У нас буде



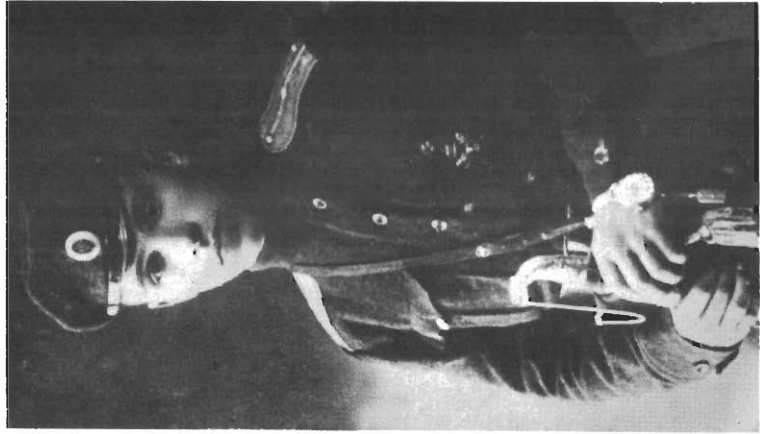
1. Зіна МАЙСТЕР, (з дому Шепель), вояк повстанського загону Отамана Шепеля, пізніше VI-ої Січової Стрільцької дивізії Армії УНР. 2. Фридрих МАЙСТЕР, вояк Військової Жандармерії Армії УНР. 3. Василь КРИВОШИЯ, адміністративний підпоручник Армії УНР. 4. Олександр ГОРАБАЧ, вояк УГА. 5. Микола ЗАЯЦЬ, хорунжий Кінного Наливайківського Полку Запорозької Дивізії Армії УНР. 7. Андрій ШКІЛЬНИЙ (Калініченко), вояк Армії УНР. 7. Михайло ДОРОШЕНКО, підстаршина Армії УНР. 8. Анастасія ГВОЗДА-МАЙКОВИЧ, стрілець і медсестра УПА в 1944 р. 9. Василь МАЙКОВИЧ, вояк Карпатської Січі в 1938-39.



Степан ЛАЗУРЕНКО  
полковник Армії УНР. Командир  
Богданівського полку.  
(В уніформі колишньої рос. армії)



Іван ОГІНСЬКИЙ  
сотник І-го Залізничного полку, Армії  
УНР.  
(В уніформі колишньої рос. армії)



Володимир ЗАРИЦЬКИЙ  
майор 3-ої Залізної гарматної  
бригади.  
(В уніформі колишньої рос. армії)

суд, і уряд нашої держави буде пильнувати порядку. Я знаю, що сталося в Курилівці, і я допильную того, щоб суд розсудив ту справу. Я, як командант цього міста, даю вам наказ зараз вийти з міста! Хай живе Україна!" Я зійшов з балкона, люди почали розходитися, а деякі підходили до наших коней, гладили їх і хвалили, що й коні галицькі гарні і вояки галицькі добрі! За якої пів години в місті не було нікого із чужих людей. Патрулі жандармерії ходили по місті, а батарея „4/8” зі співом „Ой видно село” повільною ходою верталася на свій постій. Перед вечором крамниці почали відчинятися, почали й мешканці появлятися на вулицях і в крамницях. Тієї ночі вся жандармерія робила службу в місті. Так само й батарея цілу ніч була у воєнному поготовті, бо я побоювався, щоб із розіпнаної юрби не організувався вночі якийсь загін зухвальців і не напав на місто та не підпалив його. Ніч минула спокійно. Ми змінили патрулі, батарея порозпрягала коней і ми, спочиваючи, очікували дальших наказів.

Перед вечором 19 серпня 1919 р. чотар ГАЧКЕВИЧ передав від команди 1-го Корпусу наказ, в якому було наказано мені залишитися в місті Хмельнику командантом залоги та затримати при собі, в додаток до жандармерії, поручника ЛАХА, як свого ад'ютанта. Батерія „4/8” відійшла на фронт у напрямі Уланова. З батерії я залишив собі кільканадцять вершників, телефонну патрулю, старшого булавного Сильвестра САГАЙДАКА та директора „Народної Торгівлі” Івана ПАРАЩУКА, який в часі нашого переходу через Збруч пристав був до батерії „4/8”. Команду батерії перейняв чотар ГОЛИК. То був знаменитий гарматчик; він був від початку організації цієї батерії дуже солідний і улюблений вояками — старшина. ГОЛИК, як командант батерії, залишив у Хмельнику для нас 50.000 гривень, дещо з канцелярських приладів та трохи резервової білизни й одягу, якими ми були запасилися при здобутті міста Жмеринки. Від того часу, тобто від 20-го серпня 1919 р. датується Команда Залого міста Хмельника із певними адміністраційно-військовими завданнями. Пор. ПАШКІВ-СЬКИЙ приділив мені для охорони Команди Залого одну чоту жандармерії, яка із залишеними гарматчиками почала носити назву „Булавна Сотня”. Канцелярію господарських справ залоги мали провадити Сильвестр САГАЙДАК і Іван ПАРАЩУК, а чисто військовим відділом керував пор ЛАХ. Нам пощастило придбати жовто-блакитний прапор та печатку „Команда міста Хмельник”. За кілька днів, а саме 23-го серпня 1919 р. я вислав до Команди 1-го Корпусу докладний рапорт про однотижнє перебування в Хмельнику, про спалення села Курилівки, та взагалі про настрої і ставлення міської та сільської людности до нас.

Дня 19-го серпня 1919 р. коло полудня прийшла до постою Команди жидівська делегація, зложена з рабіна Бяліка, двох братів-

фабрикантів Герів, двох Гросманів і ще кількох, видно визначніших жидів. Ціла делегація складалася з 15 людей. Я попросив засісти біля стола в канцелярії й запитав з яким бажанням вони прийшли. Перший почав говорити старший Гер. Він став під небеса вихвалити наше військо, мене називав „спасителем міста” і т. д. Свою промову закінчив так: „Ми вдячні євреї принесли вам подарунок в сумі 200.000 царських рублів!” (В той час царські рублі становили тверду валюту).

Вислухавши ту виголошену московською мовою промову, я чомусь відчув страшну образу. Я зрозумів, що жиди принесли мені хабар. Як я зробив щось повне посвяти для міста, то це тому, що я був старшина Української Галицької Армії й мав завдання робити все для України. Розумування делегації мене так обурило, що я почав кричати й усіх жидів з грішми викинув з канцелярії. За кілька хвилин прийшов пор. ЛАХ і йому певно Сильвестер Сагайдак, що був у сусідній кімнаті й чув мою розмову з делегацією, усе розповів. Пор. ЛАХА я добре знав. Я знав його з фронтових боїв під Сокалем, Баряжем, Тербовлею, Іванівкою і т. д., бож ми оба, він як піхотинець, а я як гарматчик, належали до 5-ої Сокальської Бригади. Я й сам з подробицями оповів пор. ЛАХОВІ про епізод з делегацією, на що він коротко сказав: „Прости друже, прости команданте міста Хмельника, але твоє поступовання було нерозумне, божевільне і не гідне старшини! Гроші треба було взяти й віддати до військової каси, жидам треба було подякувати, а не брати собі того за якусь образу”! Павло ЛАХ розбрав мене зовсім і я вирішив перед вечором, разом із ним поїхати до рабіна Бяліка, щоб ніби його перепросити. Рабін прийняв нас якимось з дивною пересторогою і я почав йому говорити, що ані він, ані ніхто з жидів міста Хмельника не мав права, а тим більше підстави, мене ображати. Рабін трохи охолов, попросив нас на чашку чаю й сказав таке: „Вибачте нам, панове, якщо ми зробили щось нерозумне. Я дивуюся, що ви нас так нечемно потракували. Але що ж? Ви, мабуть, у Росії ніколи не жили, ви її не знаєте. В Росії хабар, чи подарунок якомусь державному урядовцеві, це звичайне буденне й пристойне діло. Ви з іншого краю, у вас інше виховання. Були б ви прийняли наш подарунок, то ми були б спокійні, а так ви нас вигнали, на нас накричали, за нами викинули 200 тисяч рублів, то ми почали дивуватися, чому ви це зробили, може замалий подарунок ми вам дали?” Ми у приязній атмосфері розійшлись з рабіном, а Павло ЛАХ не раз і не два дорікав, що пропало двісті царських рублів. При відході рабін Бялік сказав мені, що делегація із Хмельника була в диктатора Петрушевича й Отамана Симона Петлюри, звідки вони одержали запевнення, що Команда Залого на стало залишається в Хмельнику, то в цілому хмельницькому та літинському районах буде лад і спокій.

Ставши залогою в Хмельнику, ми почали міркувати, як прогону-

вати залогу та жандармерію. Я до того ж міркував, як треба поширити залогу, щоб справді в цілому районі забезпечити порядок. Закупно харчів ми робили без труду. По дуже низьких цінах нам у місті продавали навіть такі продукти, як сіль і деякі медикаменти. У місті Хмельнику було п'ять лікарів, а в Лятичеві два, які вразі потреби давали нам медичну допомогу. У Лятичеві та Старій Синяві були місцеві міліції, які з нами кооперували.

Старосинявська цукроварня, якої директором був поляк Тарнавський, заявила готовість видавати для галицьких частин цукор на саму посвідку команданта залогу. Так само наше військо діставало й борошно на самі записки команди залогу. Правда, у розмовах із людьми, які приходили до Команди, я відчував, що все таки цукроварня, чи млин бояться грабунків. **Усі фабрики боялися, щоб лихі люди не покрали головно шкіряних пасів, на які вони чатували.** Я. ЛАХ і ПАШКІВСЬКИЙ склали плян час від часу посилати патрулі перевіряти місцевість та місцеву владу, щоб люди знали, що ми творимо військово-адміністративну владу в районі. На чолі кожної патрулі звичайно був старшина, і ми в короткому часі обійшли дооколишні села, включно з Улановим, Сальницею, Остроподем, Старою Синявою тощо. А там люди найбільше цікавилися нашим ставленням до земельної реформи. Ми дуже дивувалися та сміялися, коли селяни питали нас, яка наша „платформа” щодо земельки. Ми всім і скрізь відповідали, що нас ніяка „платформа” не обходить, за що населення наших людей годувало та обдаровувало такими речами, як правдивий самогон, добре українське сало, добрий хліб, а часом і трохи курей, качок та сушеної риби. Ми почали зживатися з населенням. Що правда, по селах чи хуторах нас запитували, **що ми зробимо з жидами, які спалили село Курилівку.**

## СПРАВА СОКОЛЯНСЬКОГО

Дня 24-го серпня 1919 року по полудню прийшов до мене дуже поденерований рабін Бялік. Я прийняв його дуже чемно, бо я вже пізнав його, що він був високо освіченою і впливовою між жидами людиною. Він мав докторат прав, теології і філософії. Його ім'я жиди вимовляли з якоюсь їбожністю, додаючи, „наш дорогий рабін Бялік”. Рабін Бялік знав крім російської і єврейської ще німецьку, французьку і англійську мови. Про нього говорили, що він пише якісь книжки і цікавиться світовою літературою. Тоді він був у віці 25 - 40 років. Цікаво, що він не говорив українською мовою. Він завжди зазначав, що по українському розуміє, просив, щоб до нього говорити українською мовою, але сам завжди говорив російською. Я не знав російської мови й говорив із ним українською та дуже часто німецькою.

З якимсь затривоженням заявив мені Бялік, що вже цілий тиждень наша жандармерія кожної ночі робить труси й шукає Аврума Соколянського. Я знав, що жандармерія шукає Соколянського, бо сам дав наказ, щоб за всяку ціну його заарештувати і поставити під воєнний суд. Не тільки в Хмельнику, а в Уланові, Старій Синяві і Лятичеві шукали Соколянського. Я поцікавився в розмові з Бяліком, чи під час згаданих трусів і ревізій не діються якісь надужиття. Він заявив мені відверто, що ніде не чув про якісь безправства. Певно, сказав Бялік, що ревізії по ночах лякають цивільних людей і просив щоб ті облави припинити, а він постарается, щоб сам Соколянський віддався в руки жандармерії. Бялік сказав мені, що Соколянський кілька ночей переховувався або в божниці, або в хаті самого Бяліка. Бялік просив, коли Соколянський віддасть себе в руки жандармерії, то щоб жандармерія його не тортувала й не вимушувала ніяких зізнань, бо Соколянський сам признає, що підпалив Курилівку він. Перед компетентними людьми, що чинитимуть йому допит, він розкаже, чому він це зробив, і що призвело його до того страшного вчинку. Я запевнив Бяліка, що як Соколянський зголоситься, то на нього ніхто не підійме руки. Він буде правильно переслуханий і відповідне вирішення польового доразового суду буде оголошене.

Я зразу про це повідомив пор. ПАШКІВСЬКОГО та наказав йому бути в станиці жандармерії о 9 год ввечорі, бо сам Соколянський, якого жандармерія вже тиждень шукає, добровільно віддасться їй у руки. Я зарядив примістити Соколянського в осібній кімнаті та поставити біля нього варту, щоб не трапилось самосуду, а родина має право приносити і передавати йому харчі. Щодо способу переслухання Соколянського я постановив виробити директиви з ПАШКІВСЬКИМ, а пізніше скласти польовий доразовий суд. Я подав пор. ПАШКІВСЬКОМУ до відома, заки що буде, я постараюся відвідати арештованого на другий день, о год. 10 рано.

## МОЯ ЗУСТРІЧ ІЗ СОКОЛЯНСЬКИМ

На другий день, коло 10-тої год. ранку, я зайшов до арешту, де був приміщений Соколянський. На сіннику на підлозі, сидів мужчина коло 50-тих років, якому пор. ПАШКІВСЬКИЙ казав встати. Він встав, вклонився нам, і запитав, чи ми начальство, і чи хочемо, щоб він нам розповів, чому він себе віддав у руки нашій жандармерії. Він говорив досить поправною українською мовою. Я йому відповів, що ми начальство, а щодо переслухання, то я заявив, що за день-два його будуть переслухувати призначені на те люди. Я запитав його, чи може хтонебудь із вояків його чим образив. Він відповів, що покищо вояки поведуться добре. Вони дозволили, щоб жінка принесла сніда-

нок, а пізніше й обід, і ввечері вечерю, подушку та покривало, бо вночі було холоднувато спати. Я запевнив його, що вояки будуть поводитися з ним по-людському, тільки щоб він сказав усю правду, як і через що він спалив Курилівку.

Вийшовши з арешту, я зайшов до канцелярії жандармерії і просив пор. ПАШКІВСЬКОГО, щоб він на другий день списав з арештованим точний протокол, який арештований мав би підписати. На підставі того протоколу, що його підписав Соколянський, відбувся польовий суд. До складу суду увійшло п'ять старшин Галицької Армії, а саме: пор. Пашківський, пор. Лах, пор. д-р Левицький\* і ще двох старшин-виздоровців зі шпиталю пор. д-ра Левицького, який переїжджав через Хмельник, а я пізніше відправив його до міста Лятичева на постійне перебування.

Польовий суд два дні переслухував Соколянського та свідків-селян зі спаленої Курилівки. Ціла справа витлядала так: гарний молодий селянський хлопець із села Курилівки в 1918 р. покохав єдину дочку Соколянського, і одної ночі викрав її та привіз з Хмельника до села Курилівки. За кілька днів вродливу жидівку вихрестили і повінчали з хлопцем. Ані Соколянський, ані його жінка якийсь час не знали, де дочка поділася. Тільки з часом довідалися про місце перебування своєї дочки-християнки, відреклися її та оплакували свою нещасливу долю. Тато, себто Абрум Соколянський, жалів за дочкою та тяжко проклинав її, що вона, його статечного жида, на старі роки осоромила. Мама, як мама — перед чоловіком удавала, що на дочку злісна, але з дочкою тримала зв'язок і помагала їй чим могла. Одного вечора, як Соколянського не було вдома, дочка з чоловіком приїхала до Хмельника й забрали в Соколянських дві корови, перини, трохи грошей та трохи брильянтів. Садиба Соколянських була на краю Хмельника біля дороги, яка веде з Хмельника до Курилівки. Соколянський, повернувши додому, здивувався, де поділися корови, а увійшовши в хату, довідався від переляканої жінки, що зять і його рідна дочка ограбили його. На другий день Соколянський пішов до Курилівки і не заставши зятя вдома, пішов до громади доходити свого права.

Не раз і не два ходив Соколянський до Курилівки, не раз заставав зятя й дочку в хаті, сварився з ними та просив їх повернути йому його загарбане добро. Не добившись нічого, одного вечора він підкрався під хату свого зятя і підпалив її. Повіяв вітер і ціле село, де майже всі стріхи були солом'яні, дощенту згоріло.

На слідстві чимало свідків свідчило, що бачили як Соколянський втікав із Курилівки. І мешканці села Курилівки і чимало людей до-

---

\* Помер на тиф у Лятичеві.



околицьніх сіл були готові погромом відплатити за спалення села. Роздратовані люди, — розагітовані темними елементами, не говорили що „один жид” — Соколянський спалив село. Навкруги Хмельника кипіло і кружляло твердження, що хмельницькі жиди спалили село Курилівку.

У Хмельнику, перед приходом галицьких частин, була зорганізована самооборона, про що вище було сказано. По ліквідації самооборони команда залоги дуже чуйно берегла місто, щоб не дійшло до жадного безправства.

Польовий доразовий суд засудив Абрума Соколянського на смерть через розстріл. Суд не брав до уваги мотивів, чому Соколянський підпалив хату. Суд ствердив, що Соколянський зробив злочин, підпалив село й за це в часі війни має бути покараний смертю.

Я, як старшина УГА і як колишній австрійський старшина, діставши вирок до підпису, не наважувався відразу його підписати. З вищою командою получитися було тяжко, бо це був час наступу й відступу з-під Києва під натиском армії Денікіна. Зайшовши до рабіна, я повідомив його про вирок суду. Я запитав його, чи він, будучи на моєму місці, підписав би вирок? Бялік заплакав і по хвилі російською мовою сказав: „Я підписав би вирок смерті, щоб загинув один єврей, ніж колись має згинуть ціле місто.”

Я підписав вирок і за два дні біля дороги Хмельник — Курилівка, у ярмарочний день, в саме полудне розстріляно Абрума Соколянського. Тіло лежало від полудня до вечора під сильною охороною жандармерії, а пізнім вечором сторожа передала жидам тіло Соколянського, якого поховано на жидівському кладовищі.

Засуд та розстріл Соколянського в білий ден, на очах багатьох людей, переконав, що українська влада оберігає правопорядок.

Про справу Соколянського я подав рапорт до Команди 1-го Корпусу та для інформації до канцелярії Диктатора дра Е. Петрушевича.

## МІЛЬЙОН ГРИВЕНЬ КОНТРИБУЦІЇ НА МІСТО ХМЕЛЬНИК

Уже в першій половині вересня 1919 року чимало польових лікарень та здекомплектованих військових валок почало з'являтися в районі Хмельника й Літина. У районі Стара Синява й Остропіль з'явилися два відділи повстанців, які під Києвом відбилися від Армії У.Н.Р. Ними командував отаман Степанишин. Загін той мав коло 200 людей. Між ними було декілька ранених та хорих на тиф. Загін був дисциплінований, повстанці не бешкетували, ані не грабували. Я дав наказ приділяти їм харчі, одяг, взуття та амуніцію, а отаманові Степанишину дав завдання зайняти Стару Синяву й вислати патрулі до Любара, Мотовилова — аж до Пиляви і Ново-Константинова. Коротко кажучи,

отаман Степанишин мав у тому районі виконувати функції польової жандармерії. Частини, які появлялися у східньому районі, я приміщував у Пикові, Уланові, Сальниці й Краснополі. Для хворих на тиф устатковано було два шпиталі в Хмельнику, підсилено лятичівський і літинський шпиталі, що їх підтримувала місцева, а найголовніше жидівська людність, бо серед жидівської людности в Хмельнику почав також поширюватися і черевний і плямистий тиф. Чи то наші вояки занесли тиф до місцевих людей, чи може жидівська біднота стала розсадником тифу — годі щось певно сказати.

Маючи в пам'яті, що місцеві багаті жида недавно приносили мені „подарок” — двісті тисяч царських рублів, я вважав, що таке багате місто, як Хмельник подбає про те, щоб забезпечити бідних людей харчами, хлібом та паливом. Я знав, що жидівський міський шпиталь та притулок для старих жидів перебуває у фінансовій скруті, тимто звернувся до рабіна Бяліка й попросив його, щоб він скликав на нараду кільканадцятьох чоловіх людей, і додав, що я хотів би дуже бачити на тому зібранні в першу чергу тих жидів, які колись мене називали „спасителем” міста Хмельника. Через кілька днів зібралось щось із 20 провідних людей, і я змалював їм жалюгідний стан міста, та страшні санітарні обставини поміж міською жидівською біднотою. Я просив, щоб згадані чолові люди роздобули фонди на рятування в першу чергу жидівської бідноти.

У вересні 1919 р. наш фронт на сході почав вже виразно подаватися назад — на захід. Різні чутки про розгром нашого війська почали кружляти серед людей. Дня 12 вересня 1919 року я звернувся до рабіна Бяліка й до жидів, до яких я апелював про рятування бідних жидів від голоду та хвороб, і запитав, як стоять справи із набуттям фондів на ті потреби? Я остовпів, довідавшись, що грошова збірка дала тільки 14.500 рублів — карбованцями і керенками. Я відчув, що хмельницькі „чолові люди” починають вірити в можливу зміну влади, тому саботують і легковажать мої добрі заміри. Прийнявши як найспокійніше згадану доповідь про збірку, я попросив рабіна Бяліка скликати всіх жидів до божниці на 13 вересня. Одночасно дав наказ жандармерії, щоб вона спокійно та тактовно постаралася зігнати до божниці якнайбільше жидів, бо, мовляв, командант залоги приїде на зібрання із дуже важливим оповіщенням. На другий день, тобто 13 вересня, я із кількома іздцями під'їхав до божниці. Біля божниці стояло дуже багато людей, а в невеликій віддалі від божниці стояла жандармська патруля. Божницю заповнили жида. Рабін, вийшовши мені на зустріч, упровадив мене до божниці на те місце, звідкіля він проповідує, та, представивши мене, сказав, що я маю подати якесь важливе оголошення. Божниця була набита жидами по береги; усі вони із рабіном включно, були чимало знервовані, але тиша запанувала як перед

бурею. Я привітав рабіна й громаду та попросив, щоб усі були спокійні й промовив: „Дорогі співгромадяни міста Хмельника, мойсеєвого віровизнання! У нашому місті шириться тиф та голод. Жидівська біднота не має що їсти ані чим опалювати своїх хатів. Міський шпиталь і богодільня (притулок для старих) не мають харчів, а лікарів та лікарський персонал не оплачується, і медикаменти цілковито вичерпуються. Я недавно відбув наради з вашим паном рабіном та вашими чоловічими людьми. Я просив дати місту поміч. Для тих потреб зібрано тільки-но 14.500 рублів. Я вважаю таке поступовання за саботаж і адміністративним порядком, як командант залоги, накладаю на місто Хмельник пів мільйона карбованців українськими грошми контрибуції. Контрибуція має бути зложена протягом 24 годин. На цьому кінчу й хочу вірити, що це моє розпорядження буде вчасно виконане!”

Повернувшись на свою квартиру, я зарядив, щоб кожного вояка, який тільки має рушницю, поставити на варту на повних 24 години, бо я знав, що жиди знають про наші невдачі під Києвом та про відступ української армії. Не зважаючи на те, що самооборона була роззброєна, але в Хмельнику було чимало рушниць та набоїв. Я також знав, що в місті є якесь число комуністів під проводом молодого інтелегентного жида — Клайнера й учителя-українця — Любченка.

На другий день, о год. 11-тій, знову делегація із 15 осіб, з рабіном Бяліком на чолі, передала через жандармерію прохання, що вона хоче бачити та говорити з командантом. Я попросив делегацію. Ціла делегація, із Бяліком включно, була дуже знервована, і засівши за столом, заявила мені, що зібрано тільки 250 тисяч карбованців. Ці гроші дає делегація до розпорядження Команді залоги нині з додатком, що за тиждень пощастить зібрати других 250.000. Я подякував делегації за перепроваджену роботу з тим, що 14 членів делегації відправлю до арешту, а пана Бяліка додому.

Я призначив п'ятьох старшин до польово-доразового суду, щоб 14-тьох заарештованих делегатів, себто збірщиків не виконаної контрибуції поставити під суд і засудити, як саботажників. Серед призначених до польового суду був поручник Ярослав Пашківський, але він зголосився хворим, бо видне діло, як я подумав, що був проти того, щоб ставити під суд 14-тьох делегатів. Тоді я скликав консилиум 4-рьох лікарів, які під присягою, до якої привів рабін Бялік, визнали, що поручник Пашківський справді хворий. Тим то я не міг зразу покарати саботажників. А щоб вийти з того скрутного становища, я на другий день у божниці подав до відома жидам, що накладаю додатково пів мільйона карбованців на місто. Отже контрибуція на місто Хмельник була наложена в сумі одного мільйона карбованців, себто два мільйони гривень.

Командант Залоги  
м. Хмельник на Поділля  
ч. 270.

Вересень 14 дня 1919 року

Голові Єврейської громадської Управи,  
Рабінові С. Бялікові

2 година пополудні  
м. Хмельник.

Від часу перебування мого в м. Хмельнику я завважив, що більша кількість біднішого єврейського населення зовсім голодує, і з причини голоду лютує в нас плямистий тиф, який захоплює і моїх козаків.

Я звертався до єврейського населення з проханням скласти гроші й організувати комісії для забезпечення бідноти єврейського населення хлібом та паливом. На превеликий жаль мое прохання не виконано.

Одинадцятого цього вересня о шостій годині пополудні в великій єврейській школі я наклав на єврейське населення надзвичайний податок в сумі один мільйон карбованців грошей.

Тепер я наказую Вам, як представникові Єврейської Громадської Управи скласти комісії: харчову з 15 чоловік, паливну — 10 чоловік, санітарну — 10 чоловік та контрольну — 7 чоловік.

Показаний податок я розподіляю так: Комісії харчовій наказую дати 300.000 карбованців, паливній — 100.000 карбованців, санітарній 100.000 карбованців; єврейському самоврядуванню наказую одержати в його депозит 100 тисяч карбованців, богодільні — 50.00 карб., міській думі на очистку міста — 50.000 карб., а триста тисяч карбованців беру для війська Української Народної Республіки.

Узяти за обов'язок Єврейській Громадській Управі наглядати за правдивістю дій усіх зазначених комісій. Усі потрібні документи, як-то: наряди на хліб і на паливо, а також і військову допомогу для забезпечення транспортування вище зазначених продуктів Єврейська Громадська Управа дістане в мене.

Усі вищеназвані комісії, що їх вибере Єврейська Громадська Рада, мусять до 9 години ранку зібратись у будинку Міської думи для отримання грошей і відповідних інструкцій.

Командант залоги м. Хмельника. (підпис)  
Колодницький Волод.

Вересня 15 дня 1919 року.

м. Хмельник на Под.  
П. начальникові залоги  
м. Хмельник.

Хмельницька  
Єврейська Громадська  
Управа  
ч. 36.

На підставі Вашого припису від 14 цього вересня під ч. 270. Єврейська Громадська Управа обрала 4 комісії, а саме:

Збіжева комісія складається  
з 15 чоловік:

1. Мордко Слободянський
2. Меєр Беренштейн
3. Іхель Трайніс
4. Мошко Кеслер
5. Шльома Шнайдер
6. Мендель Гороховський
7. Іцко Варац
8. Герш Синиця
9. Мендиль Гайлер
10. Аврум Копейкіс
11. Шапсель Вайндінер
12. Сруль Грінгольд
13. Мошко Барський
14. Іцко Ойстач
15. Арон Гальперин.

Комісія палива:

1. Гершко Грінгольд
2. Мошко Шнапер
3. Янкіль Рабінович
4. Міхель Портной
5. Янкель Гольперин
6. Пінхос Биков

(округла печатка)

7. Мойше-Мошко Вайсер
8. Хаїм Ванусіс
9. Нафтула Кемпер
10. Давід Гіндельгершен

1. Лікарі: М. Анчевський
2. Д. Штромберг
3. І. Рухлін
4. Анат. Сегаль
5. Фершал Каплун
6. Учитель Агрес
7. Жук
8. Варський
9. Заїковатий
10. Беренштейн Г.

Контрольна комісія:

Командір Залоги Клодницький  
Голова Єврейської Управи,  
Рабін Бялік

О. Я. Штернгас  
І. Байсер  
Б. Тіх  
А. Нісенбойм  
А. Каролінський  
Хаїм Ціпрін

Підписав: Голова громадської Управи  
(—) Бялік

Триста тисяч карбованців було призначено на потреби військових лікарень у Хмельнику, Літині і Ляличеві.

Розподіливши так контрибуцію, я наказав жандармерії привести арештованих, помилував їх, і всім зібраним в думі, а зібраних було дуже багато, я подякував за працю й заявив, що ми, як військо, дамо охорону та підводи, щоб комісії могли робити закупи та виконувати свої завдання. Крім того я заявив, що час від часу буду перевіряти роботу згаданих комісій, щоб не було рахункових неточностей або несправедливого розподілу. Далі я просив, щоб чолові люди успокоїли місто, яке за останніх кілька днів переживало певне напруження. Також я підкреслив, що треба поборювати всілякі панічні чутки, бо українська влада стоїть міцно й буде дбати про правопорядок та добро всіх громадян, без огляду на їх віровизнання.

Контрибуція дала чималу допомогу бідному, здебільшого жидівському населенню, і це викликало великі симпатії для української адміністрації.

## САПЕРНА СОТНЯ ПРИ КОМАНДІ МІСТА ХМЕЛЬНИКА

У районі Команди Залого, як сказано в попередніх розділах, було спалено село Курилівку. Люди того села кожної хвили під впливом агітації темних сил могли збунтуватися й учинити погром міста Хмельника. Тут і там давалися чути голоси, **що галичани в Хмельнику пильнують жидів**, але, мовляв, як прийде слухний час, то скривджені люди Курилівки помстяться за заповідяну їм кривду на хмельницьких жидах.

Щоб той протижидівський рух припинити, Команда Залого вирішила допомогти відбудувати спалене село та збудувати новий міст на річці Бог, що був знищений. Я порозумівськ із Земельними Комітетами, які розпоряджали лісом, щоб вони поприділювали деяку кількість будівельного матеріялу на будову моста й на відбудову знищених пожежею селянських хатів та господарських будинків у селі Курилівці.

Після переговорів із Земельними Комітетами Команда Залого одержала потрібний приділ будівельного матеріялу. Із галицьких частин жандармерії та вояків-виздоровців зорганізовано Саперну Сотню, якій дано було підводи та різне знаряддя, потрібне до будови. Жидів-ковалів міста Хмельника змобілізовано робити клямри, шруби, цвяхи тощо. Щоб не витрачати часу на оброблення будівельного матеріялу руками, запряжено до того тартак Штерн'аса в Хмельнику нарізати кантового матеріялу — трямів, брусів, дощок та лат.

Сотня людей — вояків притягнула із дооколишніх сіл майже дві сотні майстрів, підмайстрів та робітників, потрібних до будови моста та відбудови села. Галицькі вояки працювали разом із місцевими людьми, зжилися з ними, разом дискутували про міст, про спалене село, про жидів-ковалів та про жидівський тартак, який кантував будівельний матеріял тощо.

Ця спільна праця, це спільне завдання різних людей різної віри дало той матеріяльний успіх, що ми багато хатів відбудували й нових набудували, а також побудували добрий новий міст на річці Бог.

Міст був конче потрібний для цивільного населення та для війська. Будову моста закінчено і передано до експлоатації дня 15 листопада 1919 року. Почин хмельницької Команди Залого злагіднив настрої людей, що з морального боку треба уважати за великий успіх.

Д-р Степан Шухевич, отаман УГА, у 4-тому томі своїх спогадів, що їх видала Видавнична Кооператива „Червона Калина”, 1929 року, у Львові, пише на стор. 57 таке: „Полк у Хмельнику (під командою отам. Володимира Клодницького) з'єднав був собі загальну симпатію населення тим, що всюди старався піти на зустріч потребам і бажанням тамошніх громадян. Стрільці побудували зруйновані війною і революцією мости, помагали у відбудові спалених домів і т. п.”



Василь ЗАДОЯНИЙ  
Підполковник Армії УНР

## МОСКОВСЬКА НАВАЛА

*(Матеріали до Історії Таращанського Повітового Коша  
Запорізької Січі на Київщині)*

*(Закінчення)*

### ВІДПОВІДЬ НА МОСКОВСЬКИЙ ТЕРОР У ТЕТІСВІ

*Наприкінці березня 1920 року московські загопи розстріляли 30 українських діячів. То були здебільшого чинні старшини Армії Української Народної Республіки, які залишилися під час переходу Української Армії в „Зимовому поході”, бо були хворі. Цим розстрілом ворог гадав зовсім припинити спротив українського руху.*

Крім того цей розстріл мав іще завдання застрашити бойові організації Українського повстанського руху й цілу українську людність. То було видно з того, що вони розстрілювали не тільки свідомих українських інтелігентів, але й робітників та селян. Їх розстрілювали за те тільки, що вони працювали в громадських установах за Української влади, або служили в українській армії, тобто то була погроза для всіх тих, що й далі пробували провадити збройну боротьбу за самостійність України.

На московський терор треба було відповісти терором. Треба було відчутно переконати Москву, що навіть найстрашніший терор не спинить нас перед тим, щоб відповісти кулею, що завжди знайдеться бодай один чоловік, який за смерть своїх рідних відповість гранатою або бомбою. Треба було також будити зі сну українську людність і переконати її, що страти в боротьбі багато менші від страт, що їх зазнають під час пасивного вичікування. А пасивність ще більше надає сміливості Москвинам. У боротьбі, як на війні — зазнаєш сам страти, але задаєш їх і ворогові. І завжди є шанси вирівняти ті страти.

Штаб Таращанського Повітового Коша Запорізької Січі на Київщині взявся негайно опрацювати плян акції відплати.

Наради відбувалися в мешканні Оверка Куравського — на Снігурівці. Там було вирішено заатакувати згруповані експедиційні відділи червоноармійців в будинках земської лікарні на кінській торговиці та на Плоханівському фільварку, а також зробити замах на штаб експедиційної групи в будинку української гімназії на „Ратуші”. Усі ці акції треба було виконати одночасно.

Зі зброєю тоді було дуже тяжко. Зо всіх пунктів нашої організації ми постягали по кілька гранат і вирішили діяти в'язанками, злучили по 3-4 гранати. Замахи мали виконувати окремі люди, яким приділено охорону — від п'ять до 10 чоловіка дуже відважних хлопців озброєних пістолями й ручними кулеметами.

На розміщені в будинках земської лікарні експедиційні відділи червоногвардійців був призначений Михайло Завальнюк на чолі бойової групи „Плоханівка”, а на фільварок — поручник Дуб Іван на чолі групи „Слобідка”. Опанувати Ратуш взявся Оверко Куравський на чолі групи „Снігурівка”.

Було те у Вербну Неділю 28-го березня 1920-го року, о годині 10-ій вечора, коли вже сутеніло. Ми чекали вже на умовленому місці біля хати Шостопала, коли прискішеним кроком надійшов городами з боку Плоханівки Микола Шостопал.

Був, як звичайно, дуже добре одягнений — типовий джентельмен з продовгастим обличчям і клясичним носом, під яким пробивався чорний пушистий вусик. Був він у чорному френчі із стоячим коміром, а в руках тримав пакетик, який виглядав, як коробочка цукерків. Тільки ми знали, що в тому пакетикуні знаходяться зв'язані дротом чотири гранати, а в затиснутій долоні його є — сполучена з тамтими — вже відбезпечена, готова до акції, граната.

Ми попростували до „Ратуша”. Оверко звинним і легким скоком кинувся, наче пантера, на вартового китаїця, схопив його за горлянку й повалив на землю. А тоді ударом багнета примусив його мовчати навіки.

Варта була знята. Вільним кроком увійшов Микола до „Ратуша”, минув вхідні двері й затримався в наступних внутрішніх. „Михась” й „Грицько” обмежилися тільки тим, що притримали двері, щоб вони не замкнулися. Микола Шостопал замахнувся й кинув пачку гранат на середину залі, де за столом сиділи зібрані на нараду большевицькі комісари. Вона упала якраз на стіл і з брязкотом розбитого скла лампи впала на підлогу. Ще одна хвилинка й з пекельним гуркотом і брязкотом віконних шиб гранати розірвалися. Умить Микола Шостопал був уже на дворі. У залі зчинилася несамовита метушня — крики, стогін і дика московська лайка. Хтось крикнув — „Позванить в зембольницю на падійом”. І всі, що ще жили, почали стріляти з наганів по вибитих вікнах і відчинених дверях.



Микола, як звичайно, спокійний і зрівноважений вийшов із будинку й вільним кроком попростував у сторону Плоханівки та зник нам з очей.

У будинках земської лікарні ситуація була гірша. Гранати, кинуті через вікно до мешкання, де був большевицький комісар Григорій Винниченко, відбилися від віконної рами й смертельно поранили Миколу Савицького, його наші хлопці зразу підбрали й занесли до хати Оверка Куравського. Цей пункт був дуже небезпечний, можна сказати найнебезпечніший з усіх пунктів залоги міста Тетієва. Вибухи гранат зрушили нічну тишу. У наслідок цього всього — залогу поставлено на ноги. Оверка Куравського почали переслідувати, а люди з його охорони відкрили кулеметний вогонь. Подробиць атаки на розміщені відділи червоногвардійці на Плоханівському фільварку я собі не пригадую, але знаю, що вибухом гранати був забитий командир окремого відділу Масолов і кільканадцять китаїців поранено.

Скільки червоногвардійців та комісарів було забито, а скільки поранено у тій цілій акції — не могли ми устійнити, але в кожному разі було багато забитих, а ще більше ранених. З нашого боку був тяжко ранений власною бомбою один тільки Микола Савицький, який на третій день помер.

Пам'ятаю, як ми всі чекали, які будуть наслідки по замахові й „яка буде реакція”.

Виявилося, що збройна боротьба „терор за терор” виправдала себе. Москалі злякалися, вони зрозуміли, що український нарід і його бойова організація українських селян і робітників, не зігнула спини перед маревом шибениць і московських казематів, що то помста за розстріляних кілька днів тому тридцятьох українських патріотів, ліпших синів нашого народу. Єдиною реакцією на наш замах була заборона виходити після шостої години з хати, і крім того наклали високу контрибуцію на українських селян. Українська людність що в першій хвилині по замахові була панічно настроєна, після кількох днів відітхнула й зрозуміла, що збройна боротьба єдина раціональна форма боротьби, що московське військо можна й треба бити.

У перших днях після замаху люди перешіптувалися й намовили собі несотворені речі про наслідки того замаху і сподівалися масових арештів, після яких мали відбуватися, масові езекуції й вилюднювання всього того, що мало тільки назву українське. А далі з кожним днем виростало в легенду значення першого збройного виступу нашої бойової організації та зростали перебільшені цифри забитих в тій акції ворогів.

Велике значення мала виконана акція для самої організації Запорізької Січі на Київщині, бо всі ми дуже боляче відчували смерть замордованих тридцять наших друзів, з якими ще кілка днів тому спіль-

но обмірковували методи праці для визволення доротої нашої Батьківщини від москвина наїзника. Ця акція піднесла настрої серед наших рядів і дала нам сатисфакцію доконаної над ворогом помсти.

Як пізніше виявилось, тим замахом ми здобули великий досвід і розголос у місті. Від того часу розпочався вишкіл і формування партизанських загонів, які пізніше виконали цілу низку бойових операцій, про які буде мова далі. Не треба додавати, яке велике значення мала та акція для самих її учасників.

Незаперечний факт, що відтоді щораз то сильніші бойові настрої почали виявлятися також серед самої української людности, і навіть серед пасивно настроєних селянських і робітничих мас — але поза тим усім Головний Повстанський Штаб наказав чекати загального і для всіх обов'язкового „гасла”. Завзятіший елемент не дотримувався загального правила чекати відповідного моменту, тому шереги партизанських загонів почали збільшуватись тими, що по своєму розуміли боротьбу, що нема чого чекати „зі зброєю в руках”, і що для українського народу в неволі є тільки одно гасло — „бити окупанта”.

### ЯК ЧЕРВОНОГВАРДІЙЦІ РУЙНУВАЛИ ТЕТІВ

Був на диво лагідний квітень 1920 року. Повіяло теплом по широких степах України. Розцвів уже бузок, повітря було чисте й свіже.

Такої то теплої квітневої ночі, при виході вулиць передмістя Слободи і Плоханівки, в колишніх забудованнях маєтку графині Браніцької, де містилася одна з вихідних брам на місто, чекісти місцевої ЧК під командою комісара Григорія Винниченка, збирали овочі своїх жнив — заганяли до мурованих льохів всю виарештовану українську інтелігенцію й свідомих селян і робітників.

Несподівано з боку Богаївки заблимали яскраві вогники. У напрямі забудовань посувалася валка підвід. Червоногвардійці, побачивши їх, поспішно підганяли прикладами арештованих. Перевірили в ладівницях набої й побігли на становища. Перші в'їхали шість кулеметних тачанок з повною обслугою до них, за ними ціла валка підвід. То були червоногвардійці. Підводи були переплетені люксовими екіпажами, в яких сиділи комісари, озброєні наганями.

Але не спало й наше мале містечко, скупчене в трьох селах — передмістях Плоханівка, Снігурівка й Слобода. Гадалося, що незабаром скінчаться часи, коли червоні московські окупанти й місцеві банди комісара Винниченка безкарно згортали людей до московських казематів, коли застрашені й стероризовані маси українських селян і робітників без спротиву йшли до в'язниць. Уже по перших масових арештах, у прудні 1919 і на початку 1920 року повстала українська підпільна організація на чолі з Оверком Куравським, і яка зосередила весь свій іще живий український актив. Відповіддю на нові переслі-

дування й арешти мав бути збройний опір і безкомпромісова боротьба. У наглому й гарячковому поспіху ми скуповували зброю, амуніцію, і формували бойові групи, налагоджуючи зв'язок з українськими повстанськими організаціями інших районів. Перші стріли впали 20-го березня, коли комуністичні експедиційні відділи намагалися перетровадити масовий арешт української людности і вивезти в'язнів у Московщину. Червоногвардійці мали великі втрати людськими, після того перервали несподівано акцію. Ми дуже добре знали, що перервано акцію тимчасово, і що наступна акція буде вже цілковитою ліквідацією всього, що має назву українську. Ми з цілою свідомістю приготувалися до цієї може останньої, тяжкої і безнадійної боротьби. Мав то бути „останній бій” українського підпільного руху й остання заплата за мордування безневинних, за переслідування і пониження.

І коли вночі проти другого квітня колони Московських експедиційних відділів в'їхали до Тетієва, для організації українського підпільного руху не була це несподіванка. Висунені чуйки негайно заарештували всі бойові групи на терені міста й околиць.

Експедиційне військо заїхало на майдан перед палацом графині Браніцької, де містився штаб воєнно-революційного трибуналу — місце урядування ЧеКа. Вони зформували кілька менших відділів під особистим командуванням комісара Григорія Винниченка. До кожного такого відділу додано по трьох агентів Ч.К., а цілість поділено на три операційні групи. Одночасно цілий терен міста і передмість Плоханівки, Снігурівки і Слободи обставлено зміцненими стійками червоногвардійців. На кінській торговлиці й на базарі коло „Ратуша” — уставлено кулемети.

Близько 7-ої години ранку перші відділи, зформовані з китайців, лотисів і мадяр в повному бойовому порядку ввійшли на передмістя Плоханівки. Але коли вони перейшли місток через річку Роську, кількадесять метрів від вихідних становищ, зустріли вони перший опір. На перехресті вулиць біля місцевої школи, на городках у ровях за високими буртами, зарослими повієм, добре заховані бойові групи українських повстанців під командою Оверка Куравського привітали китайців гранатами і сильним рушничним вогнем. Ворог зразу відтягнув свої відділи назад, залишивши багато трупів. По короткій перерві, большевицька піхота намагалася знову перейти місток через Роську під заслоною кулеметного вогню. Але на терен Плоханівки не міг вже перейти через місток ані один большевик. Кожна нова московська атака кінчалася для них повною невдачею; бойова група Оверка Куравського, розміщена в ровях понад Роською й по селянських городках взяла в полон кілька китайців і здобула один кулемет і трохи большевицької зброї й амуніції.

Розлючений комісар Винниченко кинув у атаку нові відділи чер-



1. Василь КРАВЧУК, адміністративний підполковник в уніформі сотника Армії УНР. 2. Андрій ДІДКОВСЬКИЙ, сотник Волинської Повстанчої організації 1922 р. 3. Євген ХРАНЕВИЧ, сотник Армії УНР. 4. Павло БАБ'ЯК, четар УГА. 5. Леонід РОМАНЮК, інж., сотник Карпатської Січі, член Союму. 6. Ярослав БІЛИНСЬКИЙ, інж., січовик Карпатської Січі. 7. Юрій ПЕНЯК, січовик Карпатської Січі. 8. Осип ФІРІЩАК, січовик Карпатської Січі. 9. Іван БІЛЕЦЬКИЙ, сотник Армії УНР.



1. Инж. Володимир ШЕВЧЕНКО, сотник гарматної бригади III-ї Залізної Дивізії Армії УНР. 2. Яким ХРИСТИЧ, мічман Чорноморської Фльоти УНР, бувший член Української Центральної Ради. 3. Д-р Андрій ЖУРАВЕЛЬ, лікар Синьої Дивізії Армії УНР. 4. Федір МАЛЬ-МАЛЮТА, поручник артилерії Армії УНР. 5. Микола СТАРОВІЙТ, майор 4-го Кінного Київського полку Армії УНР. 6. Федір САДОРСЬКИЙ, сотник Армії УНР. 7. Микола ШУЛІКОВСЬКИЙ, поручник Армії УНР. 8. Ігор фон ЯРОШЕВСЬКИЙ, поручник Спільної Юнацької Школи. 9. Леонід САВЧИНСЬКИЙ, сотник Амії УНР.

воногвардійців. Підтримувані сильним кулеметним вогнем, намагалися перебратися на Плоханівку окружним шляхом через Росошанську греблю й через річку човнами, але і тим разом їхня атака була відбита.

При переході Росошанського містка, група хорунжого Братка заатакувала відділ китаїдців і силою кулеметного вогню змусила ворога повернути назад. Зате відділ чекістів, перебравшись човнами через Роську, зайшов з флангу групу Куравського, який обороняв Плоханівський міст. Чекісти скрадаючись, посувалися берегом річки все далі й далі до зайнятих наших позицій, але повстанці мали добрий нюх. Заздалегідь приготувавшись добре стріннути ворога, в певному моменті українські бойовики кинули кілька в'язанок ручних гранат, знищивши ними цілий відділ чекістів. Група червоногвардійців, яка намагалася перебратися через Слободу до наших позицій, потрапила на вогонь бойової групи поручника Раманенка й незабаром відійшла, забравши з собою багатораних і забитих. Між ними був і командир Негуляев із московської ЧеКа.

Большевики лютували страшенно. Вони не сподівалися такого завзятого спротиву. Вони призначали брати наших селян, як покірних баранків, а тут така нагла зміна.

Винниченко скликає до палацу нараду в штабі військово-революційного трибуналу командирів всіх відтинків фронту й вимагав допомоги з інших районів.

Під кінець другого дня прибула Пятигірська і Кашперівська червона міліція. Ситуація для українських повстанців ставала складна. Після постійного і безнастанного кулеметного обстрілу й систематичних атак московської ЧеКа, озброєної ручними кулеметами „Шоша” й „Люіса” — не могла горстка українських повстанців, озброєна тільки гранатами, револьверами і трохи обрізами без набоїв до них, затримати ворога.

Третього дня большевикам щастить вдертися на Плоханівку з боку Михайлівки. Вони зразу почали підпалювати хати в селі. Із завогнених будинків вискакували люди, запаморочені отрутим гризким димом. Коли вибігли вони на дорогу, большевики зустріли їх густим рушничним і кулеметним вогнем. На селян, що почали розбігатися кидали в'язки ручних гранат, ранили добивали прикладами, або живцем вкидали назад до хат, що горіли. Під заслоною кулеметного вогню посувалися колони комуно-большевиків уздовж Плоханівки і Снігурівки і розбивали українські бойові групи. Бойові групи почали втрачати зв'язок між собою й українські повстанці оборонялися самостійно на передмістях та на терені самого міста.

На другий день большевики взялися очищати опановані терени.

Утікачів селян большевики виловлювали й зганяли на фільварку Плоханівського маєтку й там розстрілювали.

Росте вал трупів переважно жінок, дітей і старців. Китайська наволоч на приказ московських сатрапів грабувала добро українських селян і робітників, забирала одержу, полотно, кожухи, свитки, збіжжя, борошно, сало, і все інше — весь життєвий дорібок українського селянина, вантажили все це на підводи і звозили до центрального магазину на „Ратуші”, де вже інші все це сортували і складали в скрині, призначені до відтранспортування у Московщину.

Большевики оточили тепер середмістя, де боронилися українські бойові групи. Жадний з московських опришків не відважився ввійти до хати, де були повстанці. Уставлені кулемети на ринку стріляли без перерви. До Тетіїва прибули випробовані в терорі і мордах спеціальні відділи чрезвычайки крім москалів — китайці, лотитці, мадяри і ін., почалася жорстока розправа. Але українські повстанці не піддавалися й провадили запеклу боротьбу далі. Гине їх в тому нерівному бою багато, але і втрати большевиків дуже великі.

Боротьба прибрала дуже жорстоку форму. Жадна сторона не брала в полон, а вбивали на місці. Большевики казилися з люті. Повстанці поставили на карту все, — майно, життєвий дорібок, і навіть власне життя. Лишалася їм тільки кривава помста ворогові.

І вони мстилися.

Щоб доконати повстанців, большевики пускалися на різні хитрощі. Навіть прибув з Києва спеціальний делегат, і разом з іншими комісарами керував акцією ліквідації збройного повстання — навіть оголошено урядово „амністію” для всіх повстанців — хто кине зброю і піддасться, той не буде покараний і взагалі не буде застосовано жодної репресії.

Але ніхто зброї не кинув і піддатися не хотів. Всі знали московську ласку, всі знали, що їх чекає, розстріл, смерть.

До Тетіїва большевики стягнули всю районну міліцію. Усі відділи чрезвычайки й усі відділи, що збирали продподаток. Українські повстанці боронилися розпучливо, билися всі, молоді і старі, жінки і діти. Недалеко від „Ратуша” коло костела кільканадцятилітній хлопчик виліз на розложистий грубий клен, сів на розвоєні гіляки, як на коня й спокійно стріляв з обріза в большевиків, що атакували повстанців. Стріляв влучно, і тільки по кількох хвилинах поцілений кулею чекіста, хлопчина впав мертвий із дерева на землю.

Большевики настирливо напірали на повстанців. Амуніції ставало щораз менше, пекельний жар з’їдав легені, забракло зовсім води, а большевики безустанною стріляниною з кулеметів не давали можливості висунути навіть носа з мурованих будинок. Про капітуляцію ніхто й думки не мав. Від куль українських повстанців падали щораз

нові чекісти і інші військові поновлення, трупів вже ніхто не підбирав. Тяжко ранені конали від мук і спрати.

Ціле місто було в вогні, люди гинули в диму і полум'ї, вогонь усюди досягав і виганяв усіх на вулицю, а там їх чекала смерть.

Большевики поквапно вивозили весь селянський дорібок, а хати палили. Не було вресгті жадного цілого будинку в місті, залишалися тільки самі руїни і згаршца.

Проводили ще боротьбу тільки де-не-де відокремлені бойові групи українських повстанців до останнього набою, до останньої гранати, щоб урешті останнім вже стрілом у власне серце завершити свій національний патріотичний обов'язок.

Чудом якось перетривала одна з бойових груп під командою Оверка Куравського; вона кружляла серед руїн, атакуючи безнастанно московських чекістів, а 4-го квітня смілою атакою знищила сильну обсаду московських становищ на Снігурівці. Пізніше й слід за нею загинув.

У смішно нерівній боротьбі перетривали українські бойові групи кілька днів. Багатьом пощастило висмикнутися плавнями з московського оточення, коли боротьба добігала кінця. Большевики заблюкували місто, але повстанців в ньому вже не було. Усі вони відомими їм стежками в плавнях вимкнулися з міста.

Три дні й три ночі боронилося місто Тетіїв від московської навали.

Йшли з Тетіїва в світ розпачливі крики українського повстанського руху. Цілих три дні московські сатрапи мордували безневинних людей. Але прийшов кінець і на них. Штаб Української Повстанської Армії оголосив всенародне повстання проти комуно-большевизму.

## БІЙ ЗА ТЕТІВ

Група Оверка Куравського, пробившись через сильну обсаду московських військових загонів на Снігурівці, скорим маршем відійшла в Снігурівський ліс. Відпочивати не було часу. Розіславши гонців з повідомленнями до сіл Черепина, Черепинки і Скибинець про вибух повстання в Тетіїві й околицях, Куравський обсадив своєю групою брід на річці Росьці. Береги в тому місці були пласкі й зарослі дуже густими кущами верболозу. Вузька, польова дорога, яка провадила до броду, ледве була помітна на тамтому боці річки. Ширина плеса в тих місцях не перевищувала 25-30 метрів, торфисті береги і грузьке багнисте дно не давали можливості перейти через річку в інших місцях крім броду.

Група займала становище по обох боках дороги. Повстанці залягли в густих кущах верболозу, і їх зовсім не було видно; ручні кулемети тримали брід під сталим перехресним вогнем і мали змогу добре обстрілювати протилежний беріг річки.



Обсаду поставлено десь коло полудня, але через те, що повстанці провадили завзятий бій у місті Тетіїві майже три дні без перерви, то люди були перемучені й голодні. За метрів із сто ззаду був досить заможний хутірець, де повстанці знайшли досить хліба, сала, молока, і навіть гарячої страви, тим то з їжею не було великих труднощів. Повстанці по двох, по три, ходили туди на підкріплення і відпочинок.

Два чи три рази по полудні появилися на передпіллю малі стежі московської піхоти, але по виміні кількома стрілами як з одної, так і з другої сторони — червоногвардійці зникли в кущах густої вільшини. Кулемети не стріляли, щоб не зраджували своєї там присутності.

Поволі зближався вечір. Спокійний квітневий український вечір. Від води потягнуло холодом. На левадах почали підноситись ріденькі клаптики прозорого туману, які чіплялися кожного кущика і закривали за собою зариси речей. Морок щораз більше обтулював ліси й поля. Далі обрії почали ховатися перед оком спостережників. Небо на сході щораз більше затягнулося темною синявою, але на заході ясніло ще жовтогарячим небосхилом і загравною невитаслих пожеж. То горіли ще села й хуторі в околицях Тетіїва. Большевики справляли там жниво своєї перемоги.

Цілий день кипіла там кривава боротьба. Большевики заскочені тим, що повстанці зайняли місто й переправилися через Роську, стягнули з польського фронту свіжі сили й кинули їх в контратаку. Два полки 40 дивізії, підтримані кіннотою й гарматами, трикратно провадили наступ на становище українських повстанців і всі три рази повстанці відбивали.

Група Оверка Куравського дуже добре чула відгомін тієї боротьби, а коли той відгомін збільшувався чи послаблювався, повстанці зразу домірковувалися, чия бере верх.

Ось тепер боротьба виразно там затихала. По черзі замовкали кулемети, поволі завмирав відгомін рушничної стрілянини, щораз рідше чути було басову октаву гармат. Здалека долітав відгомін людських голосів. Раптом усе затихло.

Вечірня тиша, як поцілунок матері, клалася на змучені землі, заспокоюючи її біль і рани. Тільки одних людей вона заспокоїти не могла. Після дня, переповненого жорстоким гуркотом боротьби, тиша та аж дзвонила в вухах. Однак досить було вслухатися уважно, як зразу вирізнявся цілий безмір людської неволі. Розлягалися від неї притишені благання й розпучливі крики. Безнастанний, одноманітний гуркіт коліс на шосах і дорогах коливався у повітрі, як скреготання польових коників. Полями й лісами, з далеких, незнаних побойовищ йшли ледве чутні хвилі згуків від вистрілів і вибухів гармат. У тій тиші й мороку ночі притаїлася смертельна небезпека й неспокій.

Оверко Куравський змінив на ніч розміщення групи, вислав гон-

ців з донесенням до Кінно-Летучого загону отамана В. З. Зраєцького про негайну підмогу для Тетіїва та залагодивши всі інші справи пішов оглянути становище своєї групи, а особливо обсаду кулеметників. Начальник кулеметної застави, хорунжий Братко, родом з міста Тетіїва, колишній урядовець земської управи й давній знайомий Оверка Куравського, з двома іншими повстанцями саме тоді роздягався в кущах над річкою.

— Ти здурів, Братку? Будеш купатися? — запитав тихо Куравський.

— Викупатись не завадить, хоч вода холодна. Але я що іншого обміркував. Як я був на тому хуторі, що он там за левадою, я бачив там борони. Новісінькі з гострими зубами борони. Отож ми ті борони притягнули сюди й хочемо покласти їх зубами до гори здовж броду. Як кацапи з тамтої сторони схочуть перейти, то якраз і влізуть на ті борони. От тоді буде забава — притишеним голосом відповів Братко.

— Чудова думка, тільки не робіть галасу, бо то московська наволоч може бути також в кущах на протилежній стороні, і тоді постріляють вас як качок. Три півголі постаті зникли в темряві ночі. Якийсь час тихий плюскіт води і сапання людей свідчили, що свій замір хорунжий Братко здійснив. Незабаром знову запанувала мертва тиша. Хорунжий зі своїми вояками вернулися у кущі, стукаючи зубами від холоду.

Ветір ставав щораз темніший і холодніший. Повстанці понатягали на себе свити та скулившись, сиділи або лежали групами по три, чотири й гріли один одного.

Одні з них дрімали, інші знову думками линули у рідну оселю, між родину, думали про своє господарство, яке пішло все з димом. Часом тяжке зітхання підносило груди вояка, а часом через затиснені зуби виривалося силою і завмирало на вустах невисказане прокляття на большевиків.

Давніше інакше уявляли собі війну. Знали, що війна страшна, і що приносить вона багато нещастя людям, але те, що робилося переходило всі границі, що про неї чули досі. Їх нерви від надмірної сили вражінь через кілька днів перестали реагувати на наочні явища. Після цілоденних боїв вони виконували важкі нічні переходи, як автомати; майже спали в рухові. При хвилиних відпочинках падали на землю, як колоди і зразу ж засипали. Не завжди, однак, і в тих умовах могли відпочивати. Як починався день, знову розпочиналася боротьба. Слабші фізично й морально автоматично відпадали, залишалися тільки сильніші духом і витриваліші фізично. Безнастанний клекіт кулеметів і вибухи гранат не викликали вже страху. Бували хвилини, коли й не ховалися перед кулями. За браком набоїв до рушниць у безсилій ненависті погрожували ворогам голими кулаками. Крім

фізичного перемучення, їхні змісли вигострилися до крайньої міри. Зродився первісний інстинкт боротьби, який панував над усіма іншими почуваннями. Були, як розлючені дикі звірі, переслідуювані в облавах і готові кожної хвилини схопити зубами й пазурами за горлянку напасника.

Передні стежі над водою перетворилися в слух, ловили кожний підозрілий шелест на другій стороні річки.

Десь праворуч почувся тихий трикратний свист. Був то умовлений знак. Оверко Куравський відповів таким самим свистом і підійшов кілька кроків наперед на зустріч, думаючи, що повернувся післанець. У темноті показалися дві постаті. Був то Яків Миколаєвич Сліпанський, кооператор, український громадський діяч, член головного повстанського штабу на Київщині, зі своїм провідником повстанцем.

— Що у вас чути, пане Куравський? — запитав Сліпанський притишеним голосом.

— Спокій. Большевиків нема. Сидимо й чекаємо. На ніч я висунув дві стежі над воду, змінив кулеметні становища на броді, а цілу групу тримаю тут укупі, щоб вразі потреби перекинути її на загрожені місця. А що там у вас нового?

— Московську навалу, яка прямувала з Бурківцеь на Тетіїв ми відбили, але з огляду на те, що з дальших сіл резерви не надійшли, наша пробоева група змушена була залишити місто й боронитись за річкою Роською. Сюди повинні над ранком надійти відділи повстанців з Черепина, Черепинки і Скибинцеь нам на допомогу. Виглядає так, що большевики хочуть нас обійти з лівого крила, від Богаївки. Наше завдання добре доглядати протягом ночі броду, бо вони напевне й тут будуть пробувати перейти річку.

Підкріплення вам не можемо дати і допомогти, вразі потреби, також буде не леско, бо ваші становища висунені задалеко від міста. Будемо до вас висилати зв'язкові стежі, тільки не постріляйтеся взаємно в темноті. Змінити вас повинні десь коло 3-ої над ранком. Долучитесь тоді до групи ч. 2. Чекаємо вас у гайку біля розваленної цетельні, знаєте?

— Знаю.

— Амуніції й гранат вам не дамо. Мусите здобути в большевиків.

— Гранат і амуніції вистачить нам. Ми сьогодні відкопали під „Старим Дубом” „Залізну резерву”.

— То добре. Уважайте добре й пам'ятайте: не пускайте большевиків через річку. Якби вам було там дуже тяжко — негайно давайте умовний сигнал — три коротких черги „Шопка”, а не забувайте висилати час-до-часу стежі ліворуч і праворуч уздовж річки Роськи. Тримайтеся Якове.

Стиснули один одному міцно руки й Яків Миколаєвич Сліпан-

ський, разом із своїм провідником-повстанцем, зникли у темноті ночі, як за чорною заслоною. Куравський нічого не потребував змінювати, визначив тільки трьох козаків на стежі вздовж річки, вияснив їм, як далеко мають дійти, наказав їм мати особливу чуйність і обережно посуватися у сказаному напрямку й виправив їх у дорогу. Сам пішов до хорунжого Братка.

Півсвідоме, щось незнане, наростало йому на душі. Не то нудьга, не то смуток, не то неспокій. Уже кілька разів переживав таке почуття, коли залишився сам і не міг собі дати з тим ради. Тоді уникав самотності. Часами, коли його група не брала участі в боротьбі, коли міг відпочити і мав час на роздумування, зривалася в ньому нагло шалена туга за домом і за залишеною в Тетієві родиною. Як живі ставали перед ним постаті дружини й дітей, вигострена пам'ять віддавала образи з недавньої минувшини з болючою докладністю. Не міг того зрозуміти, що вмить, за одним подувом збройного повстання все змінилось, все пішло нанівець, все розсипалось у порошок. І нічого не можна на це порадити. І чоловік безсильний. Направду чоловік безсильний, як листок, гнаний вітром гурагану. Почуття безсилости замінилось поволі в гнів, потім у ненависть і завзятість проти большевиків. Братко для Куравського був тепер єдиною відомою часткою того його давнього світу. Зналися з малих дитячих літ, бували один в одного, випили разом не одну пляшку горілки й з'їли не один буханець хліба. Вони дуже добре один одного знали, бо були з одного міста та добре розуміли один одного. Козаки любили їх обидвох за їх спокійну вдачу і за безприкладну відвагу в боротьбі, за товариське ставлення й за турботи про козаків. Група складалася із самих Тетіївчан; вони мали одну спільну мову в усьому, мали спільні звичаї й інтереси, а тих кілька місяців спільної конспіративної праці для добра Самостійної Незалежної Матері України і невгнута спільна кількаденна боротьба зв'язали їх в малу нероздільну родину. Доля для них була ласкава, бо після кількадечної дуже тяжкої боротьби група понесла незначні втрати. Мали тільки одного забитого й одного легко раненого.

Куравський, посуваючись поволі й обережно вперед, відшукав кулеметне становище, приліг біля Братка і оповів йому пошепки все, що почув від Сліпанського.

Братко засумував, почувши ті відомості, задумався, а тоді з жалем прошептав:

— Такого прочухана ми дали вчора тій московській наволочі, а тепер мусимо відійти. Сильна і настирлива московська зараза. Дістали підкріплення з двох полків. Як же тепер зарадити голими руками проти озброєного від ніг до зубів ворога? Вчора, коли ми пробивалися через московські становища на Снігурівці, я думав, що мене дідько візьме. Чотири години московські сатрапи били по нас. Ті косооки

мавпи тут же під носом сікли з кулеметів по наших головах. Ані лоба виставити, ані спини сховати. Влізши до якогось хліва, то тобі через очеретні стіни жодної заслони, сховаєшся у кущах, то, власне, туди найбільше січуть. Знаєш, брате, така мене тоді пасія огорнула, що камінням кидав би в них. Ех, щоб нам так трохи більше кулеметів і амуніції — та боротьба тоді виглядала б інакше.

— Надійшли відомості, що Українська Армія разом з Поляками має виступити проти московської комуни. Отаман В. З. Зрасцький кожної хвилини може надійти нам на поміч. Мусимо ще трохи перетерпіти й буде нам легше. Відберемо Тетіїв, Таращу, Київ і всю Україну. Відберемо все те, що нам Москва забрала.

— Дав би Бог Милосердний, щоб то була правда.

Не передбачали наші патріоти, яка буде доля нашої нещасної України. Не знали, що з боку союзника підступно і по зрадницькому буде нанесений нам смертельний удар в плечі, коли той союзник підписав з ворогом мир у Ризі.

Та якось замовкли оба вірні друзі, кожний снував власні думи, обмірковував власні пляни. Десь далеко...

Десь далеко, з правого боку, чулися час-до-часу поодинокі рушничні вистріли, то знову тарахкотіли короткі черги ручних кулеметів. Але це, однак, тривало недовго.

Без жадного вступу, цілком несподівано розгорівся там запеклий бій. Почулися вибухи гранат, стукання кулеметів і сальви масового рушничного вогню. На темному небі докладно видно було відблиски стрілів. Голос тієї запеклої боротьби йшов гладко по воді, ударяв у дерева лісів, відбивався луною й виполощував тишу з кожного закутка.

Куравський з Братком мимоволі зірвалися на рівні ноги і повернулися обличчям у той бік, звідки чути було стрілянину.

„Большевики занюхавши, що наші відійшли за Роську, і атакують”, подумав Братко. Так воно було. Відворотного руху цілої пробоевої групи не можна було втаїти перед ворогом на віддалі двісті-триста метрів від українських позицій. Большевики нетайно вдарили всіма силами, які мали під руками. Три сотні пробоевої групи, прикривали відступ, узяли на себе той удар, але затримати ворота не могли й поволі почали відступати за річку Роську. Боротьба дуже скоро перейшла на незалежні один від одного бої, коли сотні, поділені на дрібні відділи, на власну руку переходили до протиударів з багнетами й ручними гранатами. Пробоева група відійшла за річку, не стративши ані одного забитого. Жадна московська група не могла перейти через Роську, слідом за українськими повстанцями, але ті три сотні, що прикривали відступ втратили багато людей.

Група Куравського вслужувалась з напруженням у відгомони то-

го бою. Козаки бачили, що провадиться там боротьба не на життя а на смерть. Темнота, цілковите відокремлення й той далекий концерт смерті — били хвилями неспокоюю в козацькі серця та спричинювали нервові дрижання. Уся увага й чуйність козаків на становищах від річки, броду, протилежного берега.

Голосний крик на річці, а за ним ще голосніша стрілянина лівої стежі привернув групі свідомість її становища й завдання.

Братко одним скоком опитився біля кулемета.

Напруження було велике. У темноті, на дорозі, чути було хлюпання води під ногами чималого числа людей. Борони Братка зробили одначе своє. Гострі зуби калічили ворогам ноги. Хтось перевернувся з великим плюскотом у воді, а стріли передніх стеж доповнили несподіванку, викликали паніку й заколот.

Обидва кулемети українських повстанців затрали майже рівночасно, строчили вони з короткого віддалення у купу большевиків, які переходили брід.

Хлопотання води від падання у воду людей, крики ранених і команди — тривали недовго. Знову запанувала тиша.

Кілька большевиків, що встигли вийти на беріг навіть не стріляли. Вони були такі перелякані й до того дуже перемокли, що зразу щодуху порозбігалися й притаїлися десь у кущах верболозу.

Коли стрілянина припинилася, Куравський почув відгомін бою в напрямі, де була решта його групи. Він зрозумів, що большевики, не мавши можливостей перейти річку Тетіївом, шукають можливостей перейти її десь в іншому місці. Спокій при броді не тривав довго. Тріск ламаних гіляк, відгомін кроків, брязкіт зброї у глибині протинного берега, сигналізували зближення більшого відділу ворога.

Куравський підтягнув своїх людей блжче до води й чекав. З гамору, чутного з другого боку ріки, було знати, що большевики вже підсунулись до самого берега. Чув він виразно, як тягнули якісь важкі речі. Він припускав, що то були „Максими”. Ніч почала трохи прояснюватись, бо зближалася година сходу місяця. Обставини для групи складалися дуже корисні. Плесо води виразніше відрізнялося від берегів, а кожну людину, що переходила брід, було добре видно.

Команданта групи Куравського непокоїла тепер тільки одна думка — що буде, якщо, большевики переправляться десь недалеко від броду й ударять на нього збоку. Оборонитися буде дуже трудно, а до світанку поки надійдуть повстанські відділи з Черепина і Черепинки ще треба було довго чекати. Кожна хвилина, яка минала в тиші й спокою, була для нього полегшою, але хвилини ті тягнулися неправдоподібно поволі. Здавалося, годинник затримав свій хід.

На другому боці річки гомін і галас припинились.

Большевики, як видно, стали на позиціях і чекали.

Один з козаків групи Куравського кашлянув. Кілька блисків, і над головами просвітлили кулі. Гук стрілів роздер нічну тишу. Група ще міцніше притиснулася до землі й не відповідала.

Знову блиск і черги „Максимів” пішли в темінь ночі. Потім друга, третя й четверта черга йшла одна за одною. Обізвалися ще два інші кулемети. Спершу кулі свистіли гострим і сердитим тоном, лепотіли по гіляках кущів, пліскали, відбиваючись від мокрої землі, деякі рикошем відлітали з янчанням і свистом далі, проте летіли високо й не знаходили живої цілі.

Під заслоною кулеметного вогню кілька большевиків увійшло в воду і згинаючись, щоб менше їх було видно, почали посуватися до повстанців на другий беріг. Ішли дуже обережно, обмацуючи ногами дно. Видно їх уже попереджено про зрадницьку пастку з борін. Нарешті дійшли до неї й затрималися. Було видно, що намагалися відкинути борони на бік.

На це ніби й чекав хорунжий Братко. Його кулеметна черга викреслила з рахунку боротьби тих кількох відважних большевиків, що намагалися перейти річку. Але місце кулеметів було виявлене. Тепер весь вогонь ворога зосередився на тому одному пункті.

Хорунжий Братко перестав стріляти, притулився, як тільки міг, до землі, і знов чекав. Деякі кулі летіли так близько, що подмух їх відчував на обличчі. Голосний стук і короткий обірваний стогін почувся з боку — один із наших повстанців дістав кулю у голову. Хорунжий Братко підповз до нього й переконався, що поміч йому вже більше не потрібна. Забрав від нього дві скринки амуніції й вернувся до кулемета. У темноті годі було зорієнтуватися, які були страти.

Большевики два рази пробували перейти через брід, але кожного разу відкидав їх назад кулеметний вогонь хорунжого Братка. Довший час потім панувала тиша, зрідка тільки цю тишу зрушували поодинокі рушничні стріли, або кулеметні черги.

Оверко Куравський скористав з тої перерви і перевірів становище групи. Було два забитих і два легко ранених повстанців. Потім поповз до хорунжого Братка і сказав йому:

— Мабуть большевики шукають переправи через Роську десь в іншому місці. З правого боку будеш мати двох козаків і маєш двох своїх. Я наказав їм відповзти приблизно на сто метрів і спостерігати беріг річки. А я з рештою козаків і ручним кулеметом відсунувся трохи лівіше. Уже незабаром почне світати. А там і допомога нам уже повинна надійти.

Куравський з півсотнею козаків і ручним кулеметом віддалювався від броду, та, заховуючи найбільшу тишу, став посувати здовж берега річки Роськи за її течією. Почало вже сіріти. Серед кущів по-

чали зарисовуватися видива, які ледве бовваніли невиразними плямами.

Коли вони відійшли яких двісті метрів, опинилися на краю горба перед відкритою левадою, яка виглядала ніби галявина й тягнулася вниз до самого берега. Куравський вирішив зайняти тут оборонну лінію. Козаки розмістилися малими відступами за кущами, а сам Куравський з ручним кулеметом примістився при стежці, яка простягалася вздовж берега. Десь перед собою мав розвідку з трьох людей, яких він вислав був.

Інстинкт і цим разом його не завів. Большевики знайшли на протилежному березі річки сховану в кущах малу рибацьку лодку й почали нею переправлятися через річку. Розвідка Куравського саскочила їх, коли кільканадцять із них були вже по цім боці річки. Зустріч була така несподівана і на такій короткій віддалі, що мало що не влізли в лапи ворогові. Большевики переправилися через річку дуже тихо. Зробивши кілька нервових стрілів, розвідчики скочили в кущі, та що сили побігли до своєї групи. Прибігши доповіли Куравському про перехід большевиків на цей беріг річки. Ледви встиг Куравський вислухати їх рапорт і вислати їх на ліве крило групи, як на леваді забовваніли постаті большевиків, які крок за кроком скрадалися, посувалися до українських повстанців.

Група, не чекаючи наказу, почала в них стріляти. Большевики залягли. Вони добре знали, що атака на багнети проти повстанців була б рівнозначна початкові кінця їхньої боротьби. По другій стороні левади прибувало їх щораз більше. Вогонь щораз більше прибирав на силі. Обізвались ручні кулемети. Куравському і його групі ставало дуже гаряче. Почало розвиднятися і було добре видно кущі, які займав ворог, переправившись через річку. Оборонна лінія, яку зайняла група вночі, виявилася в тих обставинах цілком нідоного. Кущі були малі й рідкі, а ґрунт рівний і без захисту. Без належної заслони годі було спостерігати ворота і захватись від куль було важко.

Відійти звідсіля — означало віддати такий важливий із стратегічного погляду брід большевикам. Лишалось терпіти до кінця. Розуміли це повстанці, розумів то й Куравський. Ані один повстанець з групи не озирнувся позад себе й ні один не скористав з нагоди відійти назад. Стріляли спокійно й певні себе, ручні гранати мали приготовані під руками.

Хвилини минали за хвилинами, але Кураський стратив вже рахунок. Лежав за кущами й стріляв без перерви в напрямі, з якого чути було кулеметні черги ворога. Збоку ручний кулемет сік майже без перерви довгими серіями. Люфа кулемета розігрілася до неможливості.

Оборонний вогонь групи почав слабнути. Праворуч і ліворуч ко-



заки падали безвладно лицем у вогку траву, щоб вже більше ніколи не встати. Стріли зпоза річки здовж фронту, групи, утруднювали ще більше її становище.

Нарешті впав і кулеметчик, поцілений двома ворожими кулями. Куравський ранений в голову. Кров заливала йому очі. Обтирав її руками й завзято стріляв.

Ніхто вже більше не підносив йому амуніції, бо жадний з козаків при обслузі кулемета не був у силі порушуватися власними силами.

В екстазі боротьби Куравський не зауважив, що ворожий вогонь послаб і що серед большевиків наступив заколот. Відголоси стрілів долітали тепер з глибини оборонного терену. Від півночі надходили відділи загону Отамана В. З. Зраєцького. Коли Куравський це зрозумів, відчув, що втрачає притомність. Зомлів.

Тоді саме коло броду провадив тяжку боротьбу хорунжий Братко. Тричі ранений, з простріленими ногами, він не міг уже рухатися, лежав опертий ліктями на підставу кулемета і цілим зусиллям волі перемагав свою неміч, яка огортала його тіло. Стріляв доти аж надбігли передові відділи Кінно-Летучого Загону й відперли большевиків на ту сторону річки Роськи.

Страти групи Куравського в тій боротьбі на броді річки Роськи виносили трьох забитих, чотири тяжко і шість легко ранених повстанців. Ранених, Командира групи Оверка Куравського й хорунжого Братка козаци підібрали і віднесли на хутірець, де лікар Кінно-Летучого Загону Микола Богаєвський перев'язав їм рани.

Большевики мали більші страти в людях і в матеріялі, відступили за річку і вже того дня річки Роськи не пробували перейти.

## ПЕРЕМОГА

Уночі проти 6 квітня 1920 року після нічного переходу, відділи отамана Зраєцького, згідно з наказом займали визначені їм місця й готувалися до бою. Пунктуально о годині 4-ій ранку у визначений час, після одного гасла — загін рушив в атаку, але не разом, а відділами. Отаман, щоб обійняти зором картину бою й керувати ним — вибрав найвигідніший пункт для спостережень — розіжджав конем безпосередньо за фронтом і оглядав виїмково цікаву картину бою. Початки бою приковували всю його увагу: грізний і величний рев гарматних вистрілів, тарахкотіння кулеметів, блискотіння рушничних стрілів, могутнє слава, твердий і самопевний крок піхоти і спокійний вигляд, з яким піхотні відділи йшли на ворога, все це наповнювало душу отамана якимись почуваннями, яких жадними словами не можна переказати.

Об'єднаними силами загону отамана Зраєцького і відділів отамана Оверка Куравського українська повстанська армія продовжувала на-

ступати на ворога. Большевики тут билися з запеклістю. Кіннота в цьому бою мало могла допомогти, тут сіяли смерть кулемети, а решту доконували лицарські багнети української піхоти. Зрештою й кінноті доставалось — вона прикривала лівий фланг нашої піхоти.

У цьому бою не було переваги ані в один ані в другий бік.

Щоб загріти козаків до бою, отаман Куравський, дармащо був поранений в голову, зіскочив з коня й пішов у передні лави повстанців.

Дотепер ще нічого не було страшного, але він побачив багатьох людей дуже блідих, побачив, як низько нахилялись вони, коли летів гарматній набій, наче від нього можна було ухилитися! Видно страх брав своє. Але й не диво, бо серед повстанців були юнаки, які ще ніколи не нюхали пороху. Лежали забиті й тяжко ранені. У розпалі бою ніхто не міг чимсь допомогти раненим.

З появою отамана Куравського в перших рядах — піднявся дух і настрої козаків. Тоді вони з більшою завзятістю кинулись вперед на ворога.

Тим часом під натиском сильного московського кулеметного вогню, праве крило повстанців подалося назад. Загрожувала небезпека ворожої атаки з флангу.

Отаман Зраецький, зорієнтувавшись у ситуації, наказав негайно підтягнути резерви до загроженого місця. Не чекаючи, поки підійде резерва, сам, з кількома кінними козаками, кинувся на ворога, що вже пустився був в атаку з флангу.

Отаман опинився у великій небезпеці. Граната впала під конем і зразу розірвалася. Відламки зі свистом бризнули на всі боки. Отлушений, обсіпаний землею, він ледве втримався на коні, який сильно скочив у бік. Але найдивніше те, що жадний відламок не драпнув ані коня, ані його. Це така незвичайність, якої не могли надивуватися козаки.

У цьому тяжкому бою багато наших людей полягло. Кілька разів ходили в атаку, кілька разів відганяли большевиків та не один раз і самі відступали.

Перевага зброї була на боці большевиків. Вони закидали повстанців гранатами, густим рушничним і кулеметним вогнем, артилерія засипала картечами, а пронизливий свист гарматних набоїв цілком оглушував їх.

А повстанці могли поставити проти большевиків тільки яких дві сотні зіпсованих рушниць та обрізів і то без набоїв до них.

Нарешті підійшли резерви і з ними відділи повстанців з села Росішок. Ситуація зразу змінилася на користь повстанців.

Командування, діставши підкріплення, дало наказ іти в наступ цілим фронтом.

Большевики заломалися й почали втікати, кидаючи зброю й амуніцію.

Почалась погоня за втікачами. Між нашим авангардом то ворожим ар'єргардом траплялися короткі перепалки, але вони не рятували становища большевиків. Знов чути клекотання кулеметів. Знову видно блиск багнетів. Знов почулося могутнє слава. Повстанці цілою силою натискали на ворога.

Мешканці міста, коли побачили повстанців, які проходили рядами, а особливо Пластунський курінь Загону отамана Зраєцького, у повному шикі, з лицарською усмішкою на устах і певністю в свої власні сили — проводили їх радісними окликами. Деякі, а особливо старші віком люди без перерви кричали незвичайно торжественним голосом „Поможи Вам, Боже! Поможи Вам, Боже, дітки!”

Повстанці дивилися дуже уважно на всі місця, де проходила ще боротьба і деякі з наших відділів билися завзято. Навіть священик отець Макарій з Снігурівки вийшов до повстанців з хрестом, з цим самотнім безсмертним оружжям у руці й показав у лівий бік. Коли повстанці глянули куди він показав — вони побачили, як ворожа кіннота заходила їм з флангу.

В один момент отаман Зраєцький скомандував: „Перша кінна сотня негайно в атаку — вперед!” поставив її лицем до ворога — наказав Чайківському прийняти команду і в ту ж хвилину вдарити на атакуючу ворожу кінноту.

Чайківський вичекавши момент аж ворожа кіннота вибралась на рівне місце — вдарив цілою силою на ворога.

Ворог не витримав і почав утікати, але козацькі лави досягнули і побили кінноту ворога.

Московська ж піхота не здавалась. Все ще ставила запеклий опір. Зближався кінець бою. Всі горіли жадобою пімсти.

Повстанці щораз більше затискали перстень довкола Тетіїва. Відділи отамана Куравського вже опанували Снігурівку. Пластуни з повстанцями зайняли Плоханівку, а Кінний дивізіон — кінську торговлицю.

Після перегрупування повстанських загонів — спільними силами витиснули москвинів з міста.

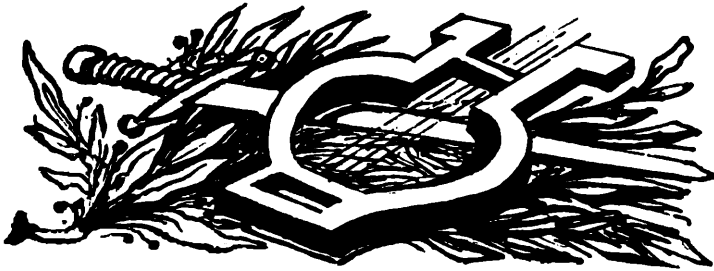
При переході Плоханівського мосту, на Слобідській греблі 2-ий курінь під командою поручника Цибрія — загородив москвинам дорогу. Почалась масакра. Ворог збившись до купи не знав де дітись. Одні з них кидали зброю і скакали в річку в надії передістатися на другий беріг, але й там їх чакала незавидна доля. Кому з них пощастило переплисти на другий беріг річки — селяни з вилами стояли на березі і скидали їх назад у воду. Інші бачачи безвихідність положення — піддавалися, благаючи помилування.

Ворога знищено. Москвини зникли з того терену, на якому хотіли прищепити ідею московського комунізму. Українські повстанські збройні сили ту ідею, разом з усіма їхніми плянами, задумами і мріями, тут на тихому плесі річки Роськи, кінській торговиці і Плоханівському майдані, — поховали.

Після перемоги над ворогом, українська повстанська армія пройшла парадним маршем вулицями міста Тетіїва.

Попереду пішла кіннота. Весело лопотіли прапорці в повітрі на козацьких списах. чути спів „Ми Гайдамаки”. Нарід немов збудивсь зі сну й почав нове життя. Попереду їхав наш отаман-побідник, за ним кіннота і тачанки, далі наша піхота — головна оборона нашої Батьківщини — мушкетери!

У цьому бою здобуто значні трофеї — зброю і амуніцію.





Степан ВОЛИНЕЦЬ  
Хорунжий У.С.С.

## УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ

(В 50-ліття вимаршу на поле бою)

Українські Січові Стрільці, як військова формація, появились на історичній арені півстоліття тому, коли почала розгорятись заграва першої світової війни. Вони були першою, від часу гетьмана Івана Мазепи, українською збройною силою, що виступила в бій за відновлення незалежної української держави.

Це виразно зазначене в програмовій, так би мовити, пісні Усусусів „Червона Калина”, що була стрілецьким гимном. Це назовні проявлялось в „мазепинці”, що її Усусуси носили на своїх головах, як свої стрілецькі шапки.

На прапорі Усусусів виднів з одної сторони герб Києва, а саме образ св. Михаїла, а з другої сторони короткий напис, зложений із трьох букв, а саме УСС. Цей прапор мав соборницький, український характер.

### ТРОХИ ПЕРЕДІСТОРІЇ

Виступ Українських Січових Стрільців на історичну арену має своє широке історичне тло і свою передісторію. Він тісно звязаний із новітнім національно-політичним відродженням галицької гілки українського народу.

Виразним передвісником виступу Усусусів, яко броців за незалежність України, був загальний з'їзд українського студентства і середньошкільної молоді в липні 1900 року у Львові. При надзвичайнім захопленні всіх учасників, цей з'їзд проголосив національно-державницьке „Вірую” тієї частини молоді, що назвала себе „Молодою Україною”, і видавала свій орган під тою самою назвою. Цей з'їзд ухвалив резолюцію, в якій було сказано, що „тільки в самостійній, власній державі, знайде українська нація повну свободу розвою”.

Це домагання, що було повторене іншою групою української мо-



**Степан ЗИНЬ**  
сотник української охоронної поліції за часів II-ї світової війни.



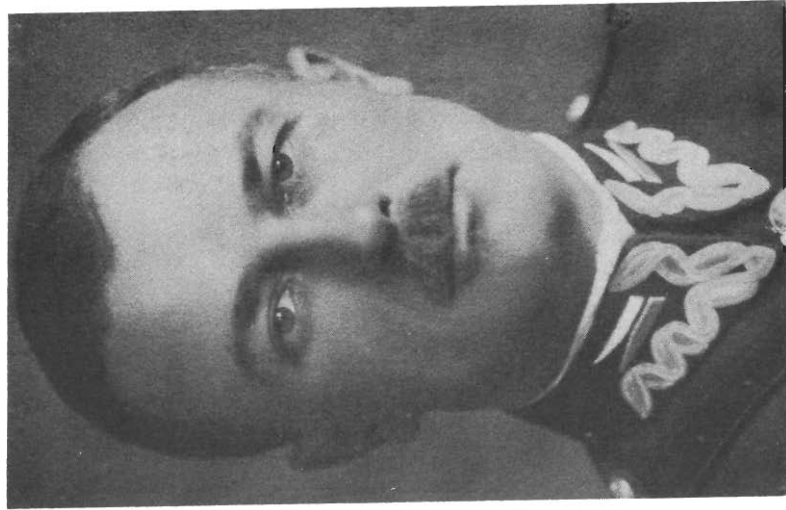
**Іван ОХМАК**  
хорунжий Армії УНР.



**Михайло ШАРИК**, літун-підстаршина УГА і УНР 1918 - 1920 рр.



**Василь ПЛАСКОНІС**  
підстаршина УГА.



**Петро ДЯЧЕНКО,**  
Ген. штабу генерал-хорунжий, командир  
кінного полку „Чорних Запорожців” армії  
УНР (в уніформі польської армії.)



**П. СИЛЕНКО,**  
підполковник, начальник Штабу Окремої  
Кінної Дивізії Армії УНР.



**Інж. Микола ПАЛІЄНКО**  
підполковник Ген. Штабу Алмазів-  
ського Гарматного дивізіону Армії  
УНР, опісля дивізії „Галичина”,  
забитий в бою під Бродами в 1944 р.



**Іван МИРОШНИЧЕНКО**  
сотник Армії УНР.



**Спиридон ДОВГАЛЬ**  
підполковник Армії УНР, коман-  
дир Київського Студентського Кур-  
р'єня. Тепер в. о. Голови УНРади.



**Ігнат СІРЕНКО-СІРИЙ**  
підполковник дивізії „Галичина”.





**СТАНІЦЯ БРАТСТВА УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ У ТОРОНТІ.**

*Перший ряд від ліва до права:* 1. Степан Теребуш, 2. Семен Кузан, 3. Ізидор Голубець, *Другий ряд:* 1. Василь Кривоус, 2. Корнїло Вашук, 3. Іван Цибульський, 4. гість ген. Михайло Садовський, 5. Стефанія Девоссер, 6. Михайло Девоссер, 7. п-ні Теребуш, 8. Петро Лозовський. *Третій ряд:* 1. Матвій Дусяк, 2. Микола Хархаліс, 3. Володимир Винницький, 4. В. Софронів-Левицький, 5. Моспанюк Антін, 6. Мондляр Антін, 7. Микола Луцик, 8. Ярослав Сенчина, 9. Василь Тисяк, 10. Кость Мигаль, 11. Степан Булак, 12. Тарас Витвицький, 13. Степан Бріль, 14. Степан Чорномаз, 15. Іван Особа, 16. Теофіль Логоцький.

лоді, яка напередодні війни видавала журнал „Відгуки”, стало провідним гаслом усієї української молоді, та повело її в ряди Українських Січових Стрільців.

### ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПРЕДТЕЧІ УССТРІЛЬЦІВ

Організаційними предтечами і організаційною базою пізнішого Легіону Українських Січових Стрільців були численні гнізда „Січей” і „Соколів”, а вже на передодні першої світової війни „Пласт” і парамілітарна організація під назвою „Січові Стрільці”, що постала в березні 1913 року. Ця організація виступила публічно вперше на січово-сокільському здвизі, що відбувся у Львові 28 червня 1914 року для відзначення 100-ліття з дня народження Тараса Шевченка.

### МОБІЛІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ

Дня 28 липня 1914 року Австро-Угорщина виповіла Сербії війну й тим почалась перша світова війна. Через два дні після вибуху війни, тобто 30 липня 1914 р., львівські стрілецькі організації створили спільний мобілізаційний комітет з участю д-ра Володимира Старосольського, Івана Чмоли, Михайла Гаврилка (придніпрянець, відомого артиста-різьбяря) та Олени Степанівної.

### ГОЛОВНА РАДА Й БОЙОВА УПРАВА

Дня 2 серпня 1914 року українські партії об'єднались в „Головну Українську Раду” з метою вести на час війни однозгідну українську політику. Головою Головної Української Ради був д-р Кость Левицький.

Ця Головна Рада, як найвища установа краю, перебрала в свої руки теж і організацію українського війська. Для цього було створено Українську Бойову Управу під головуванням д-ра Кирила Трильовського.

### ЗАКЛИК ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Дня 6-го серпня 1914 року Українська Бойова Управа, спільно з Головною Українською Радою, проголосила заклик до українського народу зголошуватись в ряди Українських Січових Стрільців. Кінцеві слова того заклику були такі:

„...З оружжям в руці постоїмо за наші права, честь і будучність! Стрчаймо великий час, як ялося Великому народові!”

### СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

Одночасно з Головною Українською Радою, яка була репрезентацією австрійських українців, зорганізувалась у Львові з початком серпня 1914 року політична репрезентація українців із Східньої Укра-

їни під назвою „Союз Визволення України”. Зараз на початку війни Союз Визволення України проголосив декларацію, в якій було виразно сказано, що „національно-політична платформа Союзу — державна самостійність України”.

### ПЕРШІ ВІДДІЛИ УССТРІЛЬЦІВ І ЇХ КОМАНДАНТИ

На бажання Української Бойової Управи австрійська військова влада погодилась звільнити з дієвої армії для потреб Українського Легіону сто старшин-українців. Однак пощастило звільнити тільки 16 старшин, та кілька підстаршин.

Першим відділом, що постав з львівських добровольців, була сотня Івана Чмоли. Вона відійшла зараз після її зформування до села Гаїв, коло Львова, де простояла до часу відвороту австрійської армії зі Львова.

Дальше зформувалися сотні Василя Дідушка, Осипа Семенюка та інші. Сотні, зібрані у Львові, зведено в два курені: першим командував Дмитро Вітовський, а другим Ераст Коник. Швидко почалася військова наука та вправи.

### ВІД'ІЗД ДО СТРИЯ

Дня 30 серпня львівські сотні УССтрільців переїхали до міста Стрия, що міститься на південному заході від Львова. До Стрия стягалися теж відділи УССтрільців з інших галицьких міст. Всіх добровольців, що зголосилися в місяці серпні у Львові та інших містах Галичини, де приймали добровольців, було коло 28 тисяч.

### ПРИСЯГА

Дня 3-го вересня 1914 р. вибрано зі всіх добровольців, що прибули до Стрия 2,500 — здебільшого інтелігентів. Того самого дня пополудні, Українські Січові Стрільці склали присягу. Коли виринула справа присяги, стрільці вимагали такої форми присяги, що в ній виразно мало бути сказане, за що вони йдуть воювати. Грозило розпущенням зібраних стрільців додому. Вони мусіли погодитися на таку присягу, яку від них вимагали.

Присяга відбулась на стрийських оболонях. Відобраз її відомий народний діяч і український композитор — о. Остап Нижанківський.

### ВІД'ІЗД НА ЗАКАРПАТТЯ

Зі Стрия переїхали УССтрільці через гірський перехід в Карпатах Лавочне на Закарпаття, та розтаборились в селах Страбичів (по мадярськи Мезетеребеш) і Горонда.

З тим переїздом почався військовий вишкіл УССтрільців, яких підпорядковано команді корпусної групи генерала Гофмана. Всі сотні зведено у два і пів куреня.

## ВИМАРШ НА БОЙОВИЙ ФРОНТ

Дня 10 вересня 1914 року першою вийшла на бойовий фронт у карпатський просмик біля села Веречок, сотня Василя Дідушка. Дня 17 вересня виїхала друга сотня під командою О. Семенюка у гірський просмик Ужок, а з кінцем вересня 1914 р. вийшли на фронт останні відділи УССтрільців.

Висилано їх на фронт із старими крісами (карабінами) на один набій, (так званими „Верндлями”).

У Горонді і Старабичеві залишились тільки недужі та слабосилі. Туди спрямовувано опісля ранених та хворих. Це був зав'язок стрілецького Коша, або так званої „Кадри”.

## ПЕРШІ БОЇ УССТРІЛЬЦІВ І ПЕРШІ ЇХ ЖЕРТВИ

Бойове хрещення дістали УССтрільці у зустрічі з ворогом в Карпатах під Сянками і Нижніми Верецькими. Першими жертвами, що в рядах УССтрільців впали за волю України, були: Василь Чехут, учень 5-ї гімназії з Кадлубиськ, повіт Броди, та Данило Корінь, абсолювент гімназії зі Львова. Стрілецькі літописці так кажуть про цей бій і ці жертви:

„Вперше від бою під Полтавою пролилась на історичнім побоевищі світу — українська кров за Україну. Пролилась кров перших українських вояків новітньої історії України — не за кого іншого і не за що інше, а тільки і єдино за Україну.

На хрестах із прізвищами стрільців, що впали в тих боях, були горді написи: „Впали за волю України!”

## КАРПАТСЬКИЙ ПОХІД І ПЕРШІ ВІДЗНАЧЕННЯ

В місяці жовтні 1914 р. почався карпатський похід УССтрільців, що вкрив славою стрілецьке ім'я. Під час так званої жовтневої офензиви стрільці з боями входять до Дрогобича і Стрия, відбувають бої з ворогом в околиці Синевідська і на горі Ключ.

За ті бої стрільці дістали перші бойові відзначення, між ними були такі: Олена Степанівна і Софія Галечко. Під час того походу стрільці виявились незрівняними гірськими стежниками і провідниками стеж. В тій ділянці відзначалась спеціально стрілецька кіннота.

## ПЕРШІ РІЗДВЯНІ СВЯТА В КАРПАТАХ

В часі Різдвяних Свят в січні 1915 року стрільців вперше відвідали відпоручники Української Бойової Управи д-р В. Старосольський і проф І. Боберський. Стрілецьтво прийняло ці відвідини з почуттям моральної полегші. Крім того стрільці дістали Різдвяні подарунки від Українського Жіночого Комітету і Бойової Управи. Цей зворушливий вияв пошани громадянства, підбадьорив стрільців на душі. Вони відчували, що їх підтримує українська суспільність.

## МАКІВКА

„Любов к отчизні де героїть,  
Там сила вража не устоїть,  
Там грудь сильніша од гармат.”

(І. Котляревський).

Таке мотто із слів батька українського нового письменства поставив один зі стрілецьких літописців, беручись описувати й оцінювати славний бій, який в днях 29 квітня до 2 травня 1915 р. звели Українські Січові Стрільці на горі Маківці в Карпатах.

Цей бій, зведений з відділами царської російської армії був першим збірним успіхом стрілецької зброї та стрілецького бойового духу. В цьому бою розбилась московська навала об горстку ідейного стрілецтва. В тому бою впало 42 вбитих Усусусів і 76 було ранених.

## ВІД КАРПАТ ДО РІЧКИ СТРИПИ НА ПОДІЛЛІ

На весні 1915 року, під час великої офензиви австрійської армії проти російської, царської армії, Українські Січові Стрільці зійшли з верхів'їв Карпат і шляхом Франкового Захара Беркута, через Тухлю, Сколе, Камінку, Тисів ішли на Болеків. В бою, який УССтрільці звели під Болахом (Фінляндія в тому часі була під пануванням Росії і її вояки бились. постороні Росії) попали в полон хорунжий Олена Степанівна і поручник Осип Букшований, який пізніше, повернувши з полону, став командантом бригади УСС.

В тому бою визначились між іншими тодішній четар Осип Навроцький (після другої світової війни виїхав до Канади і поселився у Вінніпегу) та пізніший історик Василь Кучабський.

28 червня 1915 року, сотня Д. Вітовського увійшла до Галича, колишньої столиці Галицької держави, і того дня на ратуші Галича маяв блакитно-жовтий, український прапор.

Серед боїв УССтрільці підійшли до річки Золотої Липи і згодом до річки Стрипи на Поділлі, де почалась довга, так звана позиційна війна.

В тому часі стрільці звели важкий, але переможний бій під селом Семиківцями, що після Маківки і Болехова був третім великим подвигом стрілецької зброї. В тому бою УССтрільці втратили 39 вбитими і мали коло 100 ранених. На пам'ятку того бою висипано недалеко Семиковець високу могилу-курган, що мала бути свідком стрілецької слави.

## СОСНІВ

Дуже важним етапом в житті УССтрільців був їх постій в селі Соснові над Стрипою, де вони перебували аж до травня 1916 року. Там зродилась стрілецька творчість, там живіше забив живчик культурного життя УССтрільців, там живіше почала працювати пресова квар-

тира УСС. Там постало багато стрілецьких пісень. Там заблиснули своїми талантами відомі пізніше стрілецькі поети: Роман Купчинський, Лев Лепкий, композитор Михайло Гайворонський, артисти малярі — Іванець, Курилас, Буцманюк і інші.

### ПОТУТОРИ І ЛИСОНЯ

В літі 1916 року почалась російська, так звана Брусіловська офензива, що нею командував російський генерал Брусілов. Ця офензива проломила австрійський фронт над Стрипою і він відійшов на Золоту Липу.

У половині серпня 1916 р. УССтрільці, стримуючи російський наступ, звели два криваві бої з російськими військами в селі Потутори коло Бережан і на горі Лисоні теж коло того міста.

Бій на Лисоні був найбільш кривавим з усіх боїв, що їх звели стрільці. Із 44 старшин залишилось лише 16 живих і здорових.

Після боїв в Потуторах і на Лисоні залишки бойових відділів УССтрільців відійшли до стрілецького Коша на відпочинок і переорганізацію.

### ГУЦУЛЬСЬКА СОТНЯ

В тому ж 1916 році була зорганізована так звана „Гуцульська сотня”, що пізніше вкрилась великою бойовою славою. Її вислано у Буковинські Карпати, де вона відзначилась в боях під Кірлібабою.

### КІШ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

Важливу роллю в житті Легіону Українських Січових Стрільців відіграли дві його запільні формації, а саме Кіш, або так звана „Кадра” УСС і Вишкіл УСС.

Зав'язок Коша УСС постав ще пізньої осені 1914 року під час постою УССтрільців в Страбичеві і Горонді на Закарпатті. Кіш на взір так званих „кадр” австрійських полків залишився запільною стрілецькою формацією, куди зі шпиталів стягались виздоровці на відпочинок, де у вишкільних сотнях підготовлювано сотні до вимаршу в поле, заки повстав окремих Вишкіл УСС.

Однак ролля стрілецького Коша була далеко важніша ніж звичайної полкової „кадри”. Він вів дуже важливу культурно-освітню роботу в місцях своїх постоїв і їх околицях.

Це власне в Коші, ще у Замковій Палянці на Закарпатті постала „Пресова Квартира”, що згодом відіграла таку важливу роллю в життю УССтрільців.

В Коші ведено гімназійні курси, що неодному Усусусові допомогли закінчити гімназію. Кіш УСС помагав організувати українське шкільництво на окупованій австрійськими військами Волині за посередництвом так званих Комісарятів УСС, що постали в 1916 році.

Їх було три: у Володимирі Волинському — його очолював четар Сасвич, у Луцьку — що його очолював четар М. Гаврилко, і в Ковлі, що його очолював сотник Д. Вітовський. Ці Комісаріяти заложили і вели коло 50 шкіл на Волині.

Кіш УСС не мав сталого осідку, як полкові кадри австрійських полків. Він переносився з місця на місце в залежності від того, як пересовувався воєнний фронт. Найдовше стояв кіш УСС в селі Пісочній, недалеко Стрия.

Під час перебування УССтрільців в Україні в 1918 р. перед Листопадним зривом, Кіш УСС стояв постоем в селі Іванівці коло Єлисавету (сьогодні Кіровоград), а по переїзді УССтрільців на Буковину, Кіш УСС стояв постоем у місті Вижниці.

Командантом Коша був увесь час отаман Никифор Гірняк, і з іменем того взірцевого й високопатріотичного старшини звязана у великій мірі історія того Коша.

### ВИШКІЛ УССТРІЛЬЦІВ

Вишкіл УУССтрільців перебував постійно поблизу Коша. Командантами Вишколу в хронологічному порядку були: Отаман Михайло Волошин, сотник В. Стефінняк, отаман Мирон Тарнавський, підполковник Кость Слюсарчук, отаман Гриць Косак, а останнім командантом Вишколу УССтрільців перед Листопадним зривом був четар Северин Краснопера.

В другій половині 1916 року перебравли справу вишколу сотень УССтрільців німці. Ці сотні приділено до вишкільної групи, що підлягала команді принца Оскара, одного з синів німецького цесаря Вільгельма II. В тому часі, у селах Розвадові над Дністром і у Верені, УССтрільці дістали добрий військовий вишкіл, яким жили до кінця свого існування.

### ДОПОМІЖНІ ФОРМАЦІЇ УССТРІЛЬЦІВ

Крім Коша і Вишколу існували ще інші допоміжні формації Легіону УССтрільців, про які в стрілецьких літописах дуже мало згадується, або зовсім не згадується, а які виконували дуже важливу роллю й тому годиться про них згадати хоч кількома словами в 50-ліття вимаршу Усуусів в поле. До тих допоміжних формацій належать Збірні станиці УССтрільців у Відні і Львові і Комісаріят УСС у Львові.

### ЗБІРНІ СТАНИЦІ

Командантом Збірної Станиці у Відні був четар Дмитро Катамай, а Збірної Станиці у Львові отаман д-р Михайло Волошин.

Завданням тих станиць, як про це свідчить їх назва, було збирати тих стрільців, що виходили з військових шпиталів, вертали з різних

службових відряджень, що їх виконували у чужих військових відділах (багато стрільців було перекладачами в австрійських і німецьких відділах). Багато таких стрільців переїжджало через Відень чи Львів. Стрілецькі Збірні Станції збирали їх, опікувались ними і більшими чи меншими групами відсиляли їх до Коша, чи інших стрілецьких форматій.

Крім того обидві Збірні Станції нелегально вербували охотників, що хотіли служити в рядах УССтрільців.

Львівська Збірна Станція, що її командантом був великого калібру громадський і політичний діяч д-р Михайло Волошин, допомагала розгортати культурне життя серед УССтрільців і зберігати їх сили важливих відтинків українського культурного життя. Завдяки д-рові М. Волошинові міг продовжувати працю у Львові і терені український театр „Бесіди”, що згодом перетворився у військовий стрілецький театр.

### КОМІСАРІЯТ УССТРІЛЬЦІВ У ЛЬВОВІ

Вкінці слід згадати установу, про яку дуже рідко згадувалось, а яка у своєму часі виконувала дуже важливу ролю, а саме Комісаріят УСС у Львові.

Заснував його при кінці червня 1915 р., зараз після звільнення Львова від московської окупації, сотник УСС О. Семенюк. До того комісаріату були приділені Юрко Танчаковський як керівник, і стрільці Ілько Лисий (пізніший ундівський посол до варшавського сойму) і Степан Волинець.

Завдання комісаріату було вербувати добровольців до Легіону УСС і відсилати їх на скору руку (заки до них не дібралась австрійська мобілізаційна машина) до Коша УСС. Праця Комісаріату була властиво нелегальна і її треба було робити дуже делікатно. Пізніше, коли у Львові заложено Збірну Станцію УСС, то її командант отаман М. Волошин не розв'язував Комісаріату, а вживав його членів до виконання таких завдань, що їх не повинно було бачити австрійське око. Члени того комісаріату перевозили зі Львова до Відня і з Відня до Львова різні секретні документи австрійською звичайною, чи польовою поштою. І так, один з членів того Комісаріату перевіз був до Відня і передав до рук президента Євгена Петрушевича копію тексту відомої тайної клявзулі до Берестейського договору про створення з Галичини і Буковини окремого коронного краю.

Під час переїзду української мирової делегації через Львів на Україну, цю копію мав нишком передати на Львівському залізничному дворі катромусь з українських галицьких політиків тодішній підхорунжий УССтрільців Федь Палащук, відомий пізніше як політик



під прибраним прізвиськом Конара. Його, як відомо, розстріляно під час сталінського терору.

## БІЙ ПІД КОНЮХАМИ І ПОХІД ДО ЗБРУЧА

Після малого відступу в ділянці допоміжних формацій УСС, вернімся до розповіді про дальші бої і чини Усусусів.

Отож після вишколу в Розвадові і Верені вислано стрільців знову на фронт. Сталось це в лютому 1917 року, отже на передодні російської революції. Стрільцям призначено відтинок фронту під Конюхами і Куропатниками, на північний схід від міста Бережан.

Під час червневої російської офензиви, що перейшла до історії під назвою офензиви Керенського, останнього прем'єра республіканської пореволюційної Росії, Легіон УССтрільців зазнав великих втрат від страшного гураганного вогню російської артилерії, що був спрямований на Конюхи і Куропатники. Багато Усусусів тоді згинуло, багато попало в полон.

Ті полонені дали згодом початок військовій формації Армії Української Народної Республіки, відомій під назвою „Січових Стрільців”.

Наступ Керенського спинено і незабаром почався австрійський протинаступ, що спинився аж на Збручі. У тому протинаступі брали теж участь відділи УССтрільців.

## НАД ЗБРУЧЕМ

Стрільців хвилювала тодішня ситуація за Збручем. При кінці листопада 1917 року команда Легіону УССтрільців вислала листа до Корпусу, до якого Легіон був приділений, щоб дозволено було відсвяткувати проголошення Центральною Радою Третього Універсалу. Корпус відмовив цьому проханню, і це викликало серед Усусусів велике огірчення.

В Гуштині, де тоді стояв Легіон, відбулась таємна нарада, на якій обговорювано питання переходу через Збруч і віддання себе до розпорядимости уряду Української Народної Республіки. Одначе перемогла тоді думка, щоб залишитись по цьому боці Збруча, бо завдання УССтрільців ще не закінчене, а крім того, такий вчинок поставив би в надзвичайно важке становище тодішній політичний провід Галичини й Буковини і зокрема провід Союзу Визволення України, що складався, як відомо, з придніпрянців.

## ПОХІД ДО ДНІПРА

Берестейський мир, що його було підписано 9 лютого 1918 р., застав УССтрільців в селі Сковятині коло Борщова. Коли австрійська армія на запрошення уряду Української Народної Республіки рушила на Україну, щоб допомогти армії УНРеспубліки прогнати большеви-

ків, з нею рушили на початку березня 1918 року й Українські Січові Стрільці. Вони були приділені до бойової групи архикнязя Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного), де залишились до розпаду Австрії. Похід цей відбувся по лінії Камянець Подільський, Жмеринка, Вапнярка, Одеса, Херсон і Олександрівськ (сьогодні Запоріжжя), де УССтрільці спинились на довший час.

З Олександрівська перекинуто стрільців до Єлисавету (сьогодні Кіровоград) в околиці якого стягнуто теж Кіш і Вишкіл УСС. Там пробули стрільці до жовтня 1918 року. В тому місяці стягнуто їх на Буковину до Чернівців і Вижниці, де вони пробули аж до Листопадового перевороту.

Під час перебування в Україні стрільці провадили дуже жваву культурно-освітню і національно-освідомну працю серед місцевого населення.

### УЧАСТЬ УССТРІЛЬЦІВ В ЛИСТОПАДОВІМ ЗРИВІ

Українські Січові Стрільці причинились у великій мірі до Листопадового чину. До Центрального Військового Комітету, що підготував Листопадовий переворот, входили такі Усусуси: сотник Никифор Гірняк, поручник д-р Володимир Старосольський і підхорунжий Дмитро Паліїв. Цей останній керував акцією перевороту на провінції і вона закінчилася повним успіхом.

До першого штабу Української Армії входили такі Усусуси: сотник Дмитро Вітовський, отаман Сень Горук, поручник Богдан Гнатевич, поручник Ілько Цюкан, четар Іваничук та підхорунжий Дмитро Паліїв.

Відділи Українських Січових Стрільців брали активну участь у боях на вулицях Львова, а пізніше в облозі Львова. В боях за Львів УССтрільці стають гвардією героїської Української Галицької Армії.

В січні 1919 року створено бригаду Українських Січових Стрільців. Її командантом призначено отамана Осипа Букшованого. В цій кампанії Української Галицької Армії бригада УСС брала жваву участь і зокрема у славному Чортківському наступі.

### ОСТАННІ БОЇ

Під час відвороту Української Галицької Армії за Збруч, УССтрільці, як охорона II-го Корпусу, перейшли цю річку в селі Кудринцях 16-го липня 1919 року. Простоявши деякий час в Кам'янці Подільському, як резерва об'єднаних українських армій, бригада УСС була кинута на протибольшевицький фронт на відтинок Христинівка-Умань. Там Усусуси зустрілись з великим повстанським загonom Нестора Махна.

В Україні бригада УСС пережила всі страхоття чотирикутника смерті і здештована плямистим тифом і іншими епідемічними недугами, що в тому часі лютовали на території України, в часі договору з большевиками була переорганізована в один піхотний полк, яким командував сотник Зенон Носковський.

Полк був кинутий на протипольський фронт в околиці міст Чуднова і Бердичева. Останній бій звели УССтрільці як бойова одиниця, 30 квітня 1920 року під селом Махнівкою, де були оточені польською дивізією генерала Ромера. Учасник того останнього бою Українських Січових Стрільців оповідає про це так:

„Сотник Чижевич держав позицію для проходу нашої артилерії... Війська противника рушили до протинаступу. Впало тоді ще доволі стрільців. Гинули вони тепер не як вояки на полі битви, а як глядіятори, без надії на якусь згадку про себе. Бились лише за саму волячку честь Українських Січових Стрільців”.

Стрільцький літописець С. Ріпецький до того ядерного опису останнього трагічного бою Усусусів додає від себе:

В цьому бою попав у вир бойової метушні обоз бригади УСС. Тоді теж вивернувся віз з дорожочінним архівом УСС. Пропали там рукописні матеріали до історії визвольної війни. Пропало до 900 цінних фотографічних негативів. Багато рисунків і етюдів. Пішло на марне багато воєнної праці Пресової Квартири УСС. Пропала там і бібліотека оркестри УСС, ноти, партитури і оркестральні композиції.

„Так прагічно, але з вояцьким достоїнством, закінчила бригада УСС своє існування. Поки сил стало боролися УССтрільці за волю України. Зі зброєю в руках, до кінця чесно виконали свій стрільцький обов'язок”.

## ВИЗНАЧНІШІ КОМАНДАНТИ І СТАРШИНИ УССТРИЛЬЦІВ

На закінчення розповіді про бойові дії УССтрільців годиться принаймні назвати визначніших командантів стрільцьких бойових одиниць і хоч кількох визначніших стрільцьких старшин і стрільців. Першими командантами УССтрільців були — поручник Михайло Галушинський і отаман Теодор Рожанковський. В часі коли УССтрільці були зформовані лише в поодинокі курені, більш відомими командантами куренів були: Василь Дідушок, отаман Сень Горук, отаман С. Шухевич, отаман Гриць Коссака. Більш відомими командантами сотень були: Дмитро Вітовський, Осип Семенюк, Осип Будзиновський, Омелян Левицький, Андрій Мельник, Клим Гутковський, Р. Дудинський, Зенон Носковський.

Коли Легіон УСС перетворено в полк, то командантами полку були підполковник Антін Варивода, отаман Франц Кікаль і останній командант полку перед листопадним Зривом сотник Осип Микитка,

пізніший генерал УГА. Першим командантом бригади УСС був отаман Осип Букшований, короткий час був ним сотник Богдан Біліняевич і останнім командантом бригади УСС був сотник Зенон Носковський.

Як визначних командантів вишколу УСС слід згадати підполковника Слюсарчука і отамана Мирона Тарнавського пізнішого начального вождя УГА. Вкінці годиться згадати хоч і кількох визначніших старшин УОСтрільців і стрільців, при чому згадаємо лише кілька таких імен, що досі не були названі у нашій розповіді, а саме: четар Осип Квас, добрий знавець кулеметної справи, хорунжий Василь Клим, знавець саперської справи, сотн. Микола Спронський, знавець обозної справи, пор. Іван Натайло, знавець інтендантських справ. Визначних бойових старшин серед Усусусів було багато. Між ними слід згадати таких як О. Яримович, хор. М. Сух, хор. М. Мінчак, четар Г. Трух, пор. Степан Навроцький. Слід теж згадати сотн. Омеляна Лесняка, сотн. Мирона Луцького й багато інших. Крім Олени Степанівної були в рядах УСС — Софія Галечко, Гандзя Дмитерко, Василина Ощипко, Рисівна і ін.

### СТРІЛЕЦЬКА ТВОРЧІСТЬ

Українські Січові Стрільці крім славних бойових дій залишили по собі багату духову спадщину у виді стрілецької пісні, живописі, літератури, мемураристики, журналістики, мистецької і документальної фотографії.

Осередком стрілецької творчості, як це вже було сказано, була Пресова Квартира, що її ще у Варпалянці почав організувати колишній учитель Рогатинської гімназії Микола Угрин-Безпрішний, а опікувався нею з рамені Бойової Управи проф. Іван Боберський.

В атмосфері Пресової Квартири постала і розвинулась стрілецька пісня, про яку буде згадано окремо. Там розвинулись такі письменницькі талани як І. Балюк (поляг на полі бою), Микола Голубець, Роман Купчинський, Лев Лепкий, Юра Шкрумеляк, Василь Бобинський, Андрій Бабюк (відомий пізніше, як Мирослав Ірчан), Антін Лотоцький, Мирон Заклинський, Р. Кузьмович і інші.

В атмосфері Пресової Квартири виросло теж і процвітало стрілецьке образотворче мистецтво з такими своїми відгалуженнями як малярство, графіка, рисунок (головно в ділянці карикатури) та різьба. В ділянці образотворчого мистецтва працювали такі Усусуси як І. Іванець, О. Курилас, Ю. Будманюк, Лев Гец, Ю. Назарак, О. Сорохтей, В. Оробець, різьбарі М. Гаврилко, А. Коверко і інші.

В ділянці мистецької і документальної фотографії працювали такі члени Пресової Квартири як Теофіль Мойсейович, І. Іванець, Іван Озаркевич, М. Угрин-Безпрішний, В. Оробець, В. Яцура і інші. Ця група працівників Пресової Квартири схопила на фотографічну

плівку і зберегла для історії надзвичайно цінний світлинний матеріал.

В ділянці журналістики найвизначнішою постаттю був д-р Осип Назарук, що залишив такі дуже цінні журналістичні праці як „Слідами Українських Січових Стрільців” і „Над Золотою Липою”. В ділянці журналістики працювали теж такі Усусуси як Микола Голубець, Роман Купчинський, Мирон Заклинський і інші.

Пресова Квартира видавала деякий час „Вістник Пресової Квартири УСС” і сатирично-гумористичні журнали „Самопал” і Самохотник”.

## СТРІЛЕЦЬКИЙ ТЕАТР

Силами Українських Січових Стрільців, під опікою і охороною команданта Збірної Станиці УСС у Львові отамана д-ра Михайла Волошина і команданта Коша УСС отамана д-ра Никифора Гірняка, зорганізовано український театр, що працював в 1916, 1917 і 1918 роках в Галичині, а згодом в Україні (на Херсонщині).

Працювали в тому театрі в різних відступах часу такі Усусуси: Лесь Новіна-Розлуцький, Іван Рубчак, Микола Бенцаль, Євген Кохан, Осип Гірняк, Василь Коссак, Лесь Гринішак, Ярослав Барнич (диригент театральної оркестри), Луць Лісевич, Степан Волинець, Юрко Танчаковський, Прибильський, Володимир Демчишин, Євген Банах, Степан Хомик (знаменитий суфлер) і інші.

Цей стрілецький театр був в часах воєнної завірюхи дуже важним засобом живої національної пропаганди, а для українських вояків, що відвідували вистави того театру, великою розрадою і насолодою в часі воєнного лихоліття.

## СТРІЛЕЦЬКА ПІСНЯ

Цілком окрему і найціннішу ділянку стрілецької творчости становить стрілецька пісня. Такої кількості й такого характеру пісень не залишила по собі ні одна з новітніх українських військових формацій. Деякі з тих пісень прийнялись в народі як народні пісні й співаються по сьогоднішній день.

Виростали ці пісні, як барвисті цвіти на шляхах стрілецьких воєнних походів і на ґрунті стрілецького побуту. Одною з перших таких пісень, що постала зразу в перших днях перебування стрільців на Закарпатті, була жартівлива маршова пісня.

„Машерують добровольці  
Через Мезетеребеш;  
Гей, гей, через Мезетеребеш!  
Чи то банда, чи то військо,  
Ти ніяк не розбереш . . .”

Під час перебування УССтрільців в Карпатах постали такі пісні, як „Хлопці алярм!” і „Слава, слава отамане” (автором тексту був Ю. Назарук). Після бою на Маківці, Михайло Гайворонський, пізніше найвизначніший стрілецький композитор, скомпонував дві пісні: „Ой впав стрілець” (до слів Р. Купчинського) і „Питається вітер смерти” (до слів Ю. Шкрумеляка).

Найбільше стрілецьких пісень зродилось під час позиційної війни над Стрипою та під час боїв під Бережанами, Конюхами і Куропатниками. Деякі з них постали в Коші і Вишколі. Ось найбільш відомі з них:

М. Гайворонського — Р. Купчинського — „Іхав стрілець на війноньку”, „Нема в світі кращих хлопців” та „Йде січове військо”, Р. Купчинського слова і мелодія — „Ой шумить, шумить” та Л. Лепкого — „Коби скорше з гір Карпатів” і стрілецька похідна пісня „Ой видно село”; Р. Купчинського — „Гей там у Вільхівці (про стрілецького героя Федя Черника), „Ой чого ж ти зажурився”, „За рідний край”.

Три пісні про Лицарів Залізної Остроги, а саме Р. Купчинського „Не сміє бути в нас страху”, „Вдаряй мечем”, та Л. Лепкого „Хай живе великий комтур наш” повстали в Коші, а тим комтуром була оригінальна і цікава стрілецька постать четар І Цяпка.

М. Гайворонський зложив в Коші мелодію до слів М. Голубця „Ой нагнувся дуб високий”, а Лев Лепкий скомпонував популярну пізніше пісню „Колись дівчино мила”.

В часі постоя УССтрільців під Куропатниками постали пісні „Човник хитається” й „Накрила нічка” — слова й музика Р. Купчинського. Дальше з’являються там такі пісні, як „Дівчино рибчино”, „За твої дівчино”, „Пиймо друзі” й „Казав мені курат”.

В часі вимаршу УССтрільців за Збруч на весні 1918 року і повороту на Буковину з’являються такі пісні як „Зажурились Галичанки” і „Як стрільці йшли з України”. На цьому кінчається перша епоха стрілецької пісенної творчості.

Слова до найпопулярнішої стрілецької пісні „Ой у Лузі”, що з нею УССтрільці вирушали на війну, склав український поет Степан Чарнецький для драматичного твору Василя Пачовського „Сонце Руїни”. Стрілецькою піснею стали зразу на початку карпатської кампанії „Журавлі” — слова до якої написав поет Богдан Лепкий, а мелодію склав його брат Лев Лепкий.

Пісня „Ой та зажурились” творить з двома попередніми трійцю найповажніших і найбільш знаних стрілецьких пісень. Пісня „Ой та зажурились” постала після переходу бригади УСС разом із Українською Галицькою Армією за Збруч. Склав цю пісню Роман Купчинський.

Під час боїв з поляками в Галичині Лев Лепкий скомпонував дві

пісні, а саме „Від Сяну аж до гір Кавказу” і під час Чортківського наступу „Ми йдемо вперед, над нами сонце сніє”.

Лебедині пісні УССтрільців Р. Купчинського „Засумуй трембіто” і О. Баландюка до слів Купчинського — „Ой зацвіла черемшина, зацвіла”. Вони зродились уже в польському полоні, в Тухолі.

Багато стрілецьких пісень перейшло в народ і їх співають й досі. Співають їх і на еміграції при різних нагодах.

## УССТРІЛЬЦІ НА ФРОНТІ НАЦІОНАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ

Коли закінчилась регулярна війна, багато Усусусів перейшли на фронт національно-революційної боротьби, а деякі з них навіть очолюють той фронт. І так Усусуси Іван Андрух і Микола Опока належали в Україні до повстанчого протибольшевицького комітету й були 28 серпня 1921 р. розстріляні більшовиками.

УССтрільці Іван Цепко, Петро Шеремета і Степан Мельничук загинули з польських рук, як протипольські партизани.

В 1921 році між творцями Української Військової Організації були УССтрільці, а колишній четар УСС Степан Федак виконав збройний атак на маршала Й. Пілсудського у Львові.

## УСУСУСИ НА СУСПІЛЬНО-ГРОМАДСЬКОМУ, ПОЛІТИЧНОМУ І КУЛЬТУРНОМУ ФРОНТІ

Більшість колишніх УССтрільців разом з іншими колишніми українськими вояками взяла участь у розбудові зруйнованого війнами і ворожими окупаціями українського національного життя під Польщею. У провіді різних політичних груп і партій бачимо численних Усусусів.

Колишні Усусуси брали теж живу участь у розбудові українського кооперативного життя.

Поважні осяги мали колишні Усусуси на літературному, журналістичному і видавничому полі. Великі заслуги в збереженні української визвольної традиції має видавництво „Червона Калина”. У виданнях „Червоної Калини” збережено в основі майже всю бувальщину і традицію українських збройних сил найновішої доби і зокрема традицію Українського Січового Стрільцтва. Членами управи того видавництва були такі Усусуси: д-р С. Шухевич, О. Навроцький, Петро Постолок, Лев Лепкий, Роман Купчинський, Богдан Гнатевич, Петро Пасіка і Михайло Матчак.

Українські Січові Стрільці, які після 1920 року залишились в Україні, або переїхали туди, відбули знаменну роллю, як національно свідомий елемент. Працюючи в різних ділянках, вони підтримували активно українську національну течію, яка там змагалася з московсько-

большевицьким централізмом і русифікацією. В часі терору 30-их років майже всі вони були розстріляні.

## УССТРІЛЬЦІ ЗАЛИШАЮТЬ ВИЗВОЛЬНУ ТРАДИЦІЮ

Усусуси залишили по собі новітню національну визвольну традицію і залишили легенду про себе як „Лицарів Червоної Калини”. Посів крови Українських Січових стрільців не пішов на марне. Новітні українські літописці кажуть, що їх боротьба за українську державу, їх смерть на полях боїв в часі тієї боротьби виховувала й даліше виховуватиме в незалежницькому дусі майбутні покоління українського народу.

В часі польської займанщини між двома світовими війнами поширився був серед широких мас нашого народу, а особливо серед української молоді культ традиції Українського Січового Стрілецтва та всіх тих національно-громадських чеснот, які воно створило. Свідчило про цей культ масове відвідування стрілецьких могил на Маківці і Лисоні.

Головна Рада Братства УСС, як репрезентаційний орган живих ще Усусусів, окремою грамотою, виготовленою в місті Регенсбурзі, Німеччина, з датою 20 червня 1948 року, передала п'ятому куріневі Пластунів-юнаків імені Федора Черника стрілецький прапор і обов'язок берегти і плекати традиції лицарів „Червоної Калини”.

## ГРОМАДСЬКІ ЧЕСНОТИ УССТРІЛЬЦІВ

Новітні українські літописці кажуть, що Українські Січові Стрільці були прикладом високої політичної культури, шляхетної толерантності та взаємного товариського довір'я. Вони були виразниками національної єдності і діяли в її напрямі.

В Українським Січовім Стрілецтві було глибоке почуття обов'язку супроти своєї батьківщини. Українські Січові Стрільці вірили глибоко в українську визвольну ідею, за здійснення якої вони боролись. В листі до президії Союзу Визволення України писаному з під Маківки під Великдень 1915 року Українські Січові Стрільці зі сотні Дмитра Вітовського писали:

„Ми віримо, що хоч би ворог все до тла знищив, а остала лише могила Шевченка і опненне Франкове пророцтво — то ще ніщо не пропало”.

### Примітка:

(Джерела: С. Ріпецький — „Українське Січове Стрілецтво” і Альбом „Українські Січові Стрільці у 20-ліття виступу”).





Сергій ЄФРЕМІВ  
Полковник Армії УНР

## БОЇ 14 - 15 БЕРЕЗНЯ 1939 РОКУ НА КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ

Паризьке „Українське Слово” у своєму числі з дня 17 березня 1939 року подало до відома українцям цілого світу, що:

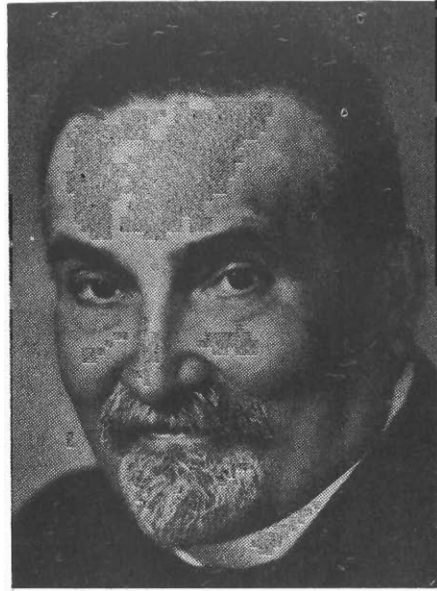
„14 березня в 15 год. мадярський уряд вручив чеському послові в Будапешті ультиматум. Чеський уряд відповів, що єдиним господарем — Карпатської України є уряд її. А уряд Карпатської України — який на першу вістку про переступлення кордону мадярськими військами звернувся телеграфічно до німецького уряду з протестом, а з черги про поміч — відкидає ультиматум Мадярщини, який фактично зводився до того, щоб Карпатська Україна піддалася Мадярщині. Так починається нова українська війна після майже двох десятиріч — тим разом війна проти монгольської Мадярщини, озвірілого ворога українства.

На чолі збройних сил Карпатської України, з наказу міністра збройних сил Карпатської України — С. Клочурака, станув дотеперішній полковник „Карпатської Січі” Сергій Єфремов, головним ядром української армії стає „Карпатська Січ” і українські вояки дотеперішньої ч.-сл. армії в Карпатській Україні. Чехи тільки частково здають зброю, решта втікає зі зброєю до Польщі, ще інші ж відділи заєдно нападають на українські частини й намагаються їх роззброювати. Відступаючи перед мадярами, чехи радше висаджують у повітря муніцію, ніж віддають її українцям. Наше військо мусить нападали на чехів і здобувати для себе зброю. В таких важких умовах треба негайно ставити чоло ворогові. Команда збройних сил вживає ввесь нарід під зброю”...

Коли я нотував дослівно це повідомлення до свого щоденника, і то багато пізніше, а саме 17 березня 1939 р., то дивувався з надзвичайної поінформованости кореспондента „Українського Слова”, який



о. Олександр ЯВТУШЕНКО  
митрофорний протоєрей, колишній  
старшина Армії УНР.



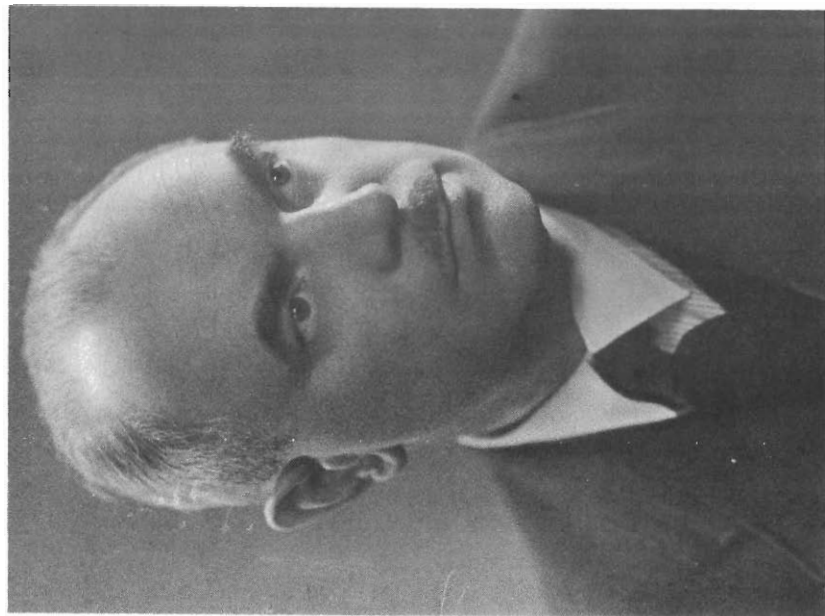
о. Петро ОПАРЕНКО  
архимандрит, колишній адміністративний підполковник Армії УНР.



о. Григорій ФОМІЧЕВСЬКИЙ  
протоєрей, колишній підполковник  
Армії УНР.



о. Григорій ІЛЬЧЕНКО  
учасник Листопадового Рейду 1921  
року.



**Микола БУТОВИЧ**  
сотник Армії УНР.



**Сергій СФРЕМІВ**  
полковник Армії УНР. в уніформі словацької армії

так швидко коротко й правдиво встиг із Хусту подати до редакції часопису в Парижі відомості про початок війни Карпатської України з Мадярщиною... Дивуюся я й тепер, коли пишу ці рядки, що ні одного зайвого слова та ніодного неправдивого факту в його кореспонденції не було.

Увечері 14-го березня о. Прем'єр, монсеньйор Августин Волошин, скликав до свого приватного помешкання на нараду всіх, із ким уважав за потрібне порадитися в цю критичну для Карпатської України годину. Серед закликаних був і я.

Почавши нараду, о. Прем'єр повідомив, що 14-го березня чеське військо напало на січовиків, а мадяри використали це, перейшли кордон та зайняли вже три села на мукачівському відтинку кордону. Чеська кордонна сторожа залишає кордони, а Карпатська Січ ще не може їх обсадити, тим то кордони відкриті для ворога, і він наступає силами кількох дивізій піхоти та моторизованими частинами при допомозі танків, летунства та гарматних відділів. Далі о. Прем'єр з обуренням повідомив, що у відповідь на протестну ноту, яку він післав від уряду до Берліну, німецький консул у Хусті Д-р Гофман, повідомив, що в такій ситуації, коли мадярське військо зайшло досить далеко в глибину Карпатської України, Німеччина не може дати допомоги, бо це могло б викликати збройний конфлікт з мадярами й поляками, а через те треба добровільно піддатися мадярам і не проливати даремно крові...

Хтось із присутніх на нараді досить голосно зауважив:

— Безсоромна німецька брехня!... Та ж Гітлерові досить було б сказати мадярам одне слово й вони забрались б назад... Яка лицемірна гра?!...

Коли ось стражмайстер Торбич повідомив, що прибув мадярський майор, як парламентар від мадярської головної команди, і просить прийняти його.

Прем'єр сказав завести того парламентаря до його їдальні, і що він туди зараз приїде. Через декілька хвилин він і пішов туди.

Вістка про прибуття мадярського парламентаря якось приголомшила присутніх. Мовчанку перервав Іван Рогач:

— Будемо боронитися й не віддамо добровільно країни ворогові! Карпатська Україна, проголосивши свою незалежність, увійшла в цілість всеукраїнських визвольних змагань!...

Якось не в'язалася розмова й присутні сиділи мовчки.

Нарешті з'являється в дверях о. Прем'єр.

— Панове, — каже о. Прем'єр, — ультиматум мадярів такий: до 8-ої години ранку передати їм владу в цілій Карпатській Україні. Парламентар повідомив, що будапештський уряд о 15.15 годині дав 12-годинний ультиматум також чехословацькому урядові в Празі із та-

кими вимогами: 1) чеське військо за 24 годин має вийти з Карпатської України, 2) чеське військо повинно перестати переслідувати мадярів, 3) чеське командування має видати зброю мадярським самооборонним організаціям і 4) усіх інтернованих мадярів чеська жандармерія негайно має звільнити з таборів. Щоб підтримати свої вимоги, мадяри перейшли кордон Карпатської України, а відповіді з Праги чекають до 3.15 години дня 15 березня. Парляментар чекає на мою відповідь.

Відбувається коротка нарада й ухвалюється: дати парляментарові відповідь, що уряд Карпатської України не може прийняти такого ультиматуму, бо Карпатська Україна є суверенна держава, і така форма ультиматуму суперечить міжнародному праву.

Одночасно вирішили з'ясувати, як ставиться командант чеського війська, генерал Сватек до подій у зв'язку з ультиматумом мадярів.

Д-р Юлій Брашайко запропонував спробувати провадити з мадярами дипломатичні переговори.

Пропозицію прийняли, але без надії на те, що ці переговори щонебудь дадуть, не було, але принаймні хотіли трохи виграти часу. Було також ухвалено повідомити через присланого парляментера мадярський уряд, що уряд Карпатської України добровільно влади не передасть, хочє провадити переговори, із умовою, що мадярське військо припинить свої дальші военні кроки. Для того вибрали делегацію в складі: Д-р Юлій Брашайко, Д-р Микола Долинай та інж. Михайло Дутка.

Прем'єр вийшов до сусідньої кімнати повідомити парляментера про наші ухвали.

Усі були певні, що з наших заходів нічого не вийде, і ми Карпатську Україну не оборонимо, але між нами не було жодного, хто був би за те, щоб добровільно піддатися в багато разів більшій Мадярщині.

Коли о. Прем'єр знову повернувся до нас, йому було сказано, що всі ми вирішили боронити Карпатську Україну, хоч безнадійно, але боронити.

— Згода! — відповів о. Прем'єр, — але почекаємо до ранку, може прийде якась позитивна відповідь від мадярів. — На цьому нарада закінчилася й ми розійшлись.

Уранці прийшла телеграфічна відповідь з Будапешту, який повідомляв, що „з технічних причин не може вже припинити военних акцій, але готовий розмовляти з представниками уряду Карпатської України”. Про це я дізнався від о. Прем'єра, який мене викликав до телефона ще зі свого мешкання.

Ми повели розмову, що далі нам робити, а тим часом до Прем'єра зайшов військовий міністр п. Ключурак. Він запропонував оголосити мобілізацію й зорганізувати всіх, хто хоче боронити країну, тобто негайно створити армію Карпатської України. Зажадати, щоб чехи пе-

редали зброю, потрібну для оборони... Далі він запропонував призначити на головного команданта цієї армії мене, бо Карпатська Січ, яка само-собой буде творити ядро цієї армії, не має між своїми старшинами відповіднішого команданта.

Про це Прем'єр зразу й переказав мені телефоном та запитав мою думку.

Я зі свого боку запропонував на головного команданта п. Климпуша, команданта Карпатської Січі, який має вже штаб і має надзвичайно доброго шефа штабу полк. Гузара...

Але виявилось, що Климпуш виїхав з Хусту додому, до Ясіня, ще перед боями з чехами і невідомо, де він тепер. А крім того, сказав о. Прем'єр, п. Климпуш тільки звичайний підстаршина, і не може бути командантом армії, а через те попросив мене не відмовлятися.

Я свою згоду дав і на тому наша розмова телефоном закінчилася.

Через яких 10 - 25 хвилин до моєї канцелярії зайшов учора призначений військовий міністер Степан Клочурак. Він дав розпорядження негайно організувати все для оборони, а найперше штаб, оголосити мобілізацію добровольців, налагодити зв'язок із командантами Січей на місцях, і взагалі все, що я визнаю за потрібне.

Міністер Клочурак повідомив мене, що за його відомостями чехи спішно відходять із Карпатської України, забираючи із собою не тільки зброю, а й різне майно, як вільськове, так і державне, яке фактично становить власність Карпатської України.

Проте, певного ще нічого не можна сказати. Він збирається поїхати до Головної Команди чеського війська й поговорити із самим генер. Прхалою й з'ясує справу. А тим часом ми взялися написати наказ про організацію Начальної Команди.

У цей час зібралось чимало січових старшин і взагалі старшин колишньої армії У.Н.Р. та У.Г.А. Ми перейшли до сусідньої залі і там міністер Клочурак, у присутності зібраних старшин, прочитав перший наказ першого військового міністерства Карпатської України. Я уважаю, що це важливий історичний документ, який доводить самостійність Карпатської України, тим то визнаю за потрібне подати його тут дослівно:

## ВІЙСЬКОВЕ МІНІСТЕРСТВО КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

### Наказ ч. 1.

Наказую:

Полковник С. Єфремов, як командант Національної Оборони Карпатської України, прибирає собі штаб в складі осіб: 1) Полковник Михайло Гузар, 2) Полковник Филонович, 3) Надпоручник Парчаній, 4) Надпоручник Гулянич, 5) Поручник Бабіля, 6) Підпоручник Андрій Івашкович, 7) Підпоручник Пухлик Ми-

хайло, 8) Підпоручник Вайда Степан, 9) Поручник Петро Чорний, 10) Поручник Щука Борис, 11) Командант О.Н.О.К.С. Іван Роман, як інтендант.

У Хусті дня 15. III. 1939. Ст. Ключурак. Міністер справ військових Карпатської України". (Урядова печатка).

Кілька коротких слів на прощання й міністер Ключурак вийшов доповісти о. Прем'єрові про утворення начальної команди. Більше я його вже не бачив і не знаю, чи живе він ще.

Після коротенької наради з полк. Гузаром, я призначив його начальником штабу та керівником оперативного відділу Начальної Команди. Потім ми надали старшинам штабу такі функції: оперативний відділ: надпоручн. Парчаній, поручн. Іванкович; мобілізаційний відділ: надпоручн. Гулянич й шпоручн. Пухлик; інтендантура: командант Іван Роман. Формувати Хустський Кіш та маршеві сотні був призначений полковник Филонович із тим, що старшинський склад він добере сам. Своїм персональним ад'ютантом я призначив поручн. Петра Чорного. Осідок штабу було вирішено залишити в будинку Уряду на першому поверсі праворуч. У цьому крилі містилися також хустівська радіовисильня та мое урядове приміщення.

Тут таки вважаю за потрібне зауважити, що з призначених наказом ч. 1. до штабу старшин у мене до служби не зголосилися і до праці не стали: надпоручн. Гулянич і шпоручн. Вайда. Заступник головного команданта Карпатської Січі Іван Роман, який спочатку функцію інтенданта прийняв, а ввечері 15-го березня сказав мені, що він захворів, і просив звільнити його. Так само надпоручн. Осип Парчаній хоч до служби й зголосився, але функцію в оперативному відділі не виконував.

Крім названих тут старшин протягом цілого дня середі 15-го березня при штабі зголосилося дуже багато старшин, які були призначені чи до маршевих сотень, чи були залишені для праці в самому штабі. Між ними слід згадати старшин Карпатської Січі: сл. пам. поручн. Тарнавського (Косака), чот. Остапа Волянського (Врецьону) і бувш. старшин Армії У.Н.Р. сотн. Дорошенка, сотн. Яворського, сотн. Михайлова, поруч. Петрика, поручн. Бориса Єфремова та пор. інж. Каплю, який зголосився до служби зі своїм власним автом.

Особливої згадки заслуговує прихід до штабу Національної Оборони одного зі славних учасників Визвольної Боротьби 1917-1920 р.р. генерала Всеволода Петрова.

Побачивши його високу постать, так добре мені знану з минулих часів, я поспішив йому на зустріч.

— Вітайте, пане генерале! Сам Бог вас сюди посилає у цю тяжку годину, — казав я, стискаючи протягнуту мені руку.

— Радий, що вас бачу... І знов у мундурі, але цей раз, у сірому січовому, — сказав генерал, усміхаючись. — Ну, що нового?

Назвавши йому присутніх у кімнаті старшин штабу, попрохав його сісти і коротко йому звітував про загальну ситуацію. Скінчивши свій звіт, я звернувся до нього з проханням, щоб він перебрав на себе начальну команду збройними силами Карпатської України.

Генерал якось дивно посміхнувся, похитав головою і відповів:

— Ні, пане полковнику, я на це не можу пристати.

Я пробував його переконувати, навіть прохав його згоди піти зі мною до президента о. д-ра Волошина, але він категорично відмовився, мотивуючи тим, що він у Хусті людина нова, що тут майже нікого не знає, та його тут теж не знають, що не має нічого спільного з політикою партійних кіл, які стараються усе захопити у свої руки, а він із великими труднощами, нарешті, дістав маленьку посаду вчителя. Далі він сказав, що зі старшин, яких тут зустрів, знає тільки мене, пполковника Филоновича й ще кількох. Розмову він закінчив обіцяною, що буде приходити до штабу й допомагати боронити Карпатську Україну.

Бачивши рішучість, з якою генерал відмовився від моєї пропозиції, я не міг більше нічого зробити, тільки подякував йому за бажання допомогти нам.

Ми попрощались, а наступна наша зустріч була аж у місяці серпні 1939 р. на Словаччині, у місті Михайлівцях.

Зорганізувавши штаб, я визнав за потрібне повідомити людиність Карпатської України про події цієї ночі та творення Національної Оборони Карпатської України.

Переїшовши до радіовисильні, я оповістив: „Народе Карпатської України! Українці й Українки! Ганебний напад наших віковічних ворогів став фактом: мадяри перейшли вночі наші кордони й провадять наступ, щоб знов накинати ярмо на нашу Батьківщину. Уряд Карпатської України видав наказ створити українську армію, якої січовики й січовички стають ядром та основою. Мене влада призначила Командантом Національної Оборони. Нас чекає нерівна своєю силою і зброєю боротьба з напасником, але — заховаймо спокій і негайно ставмо чоло ворогові. Імовірно, що багатьом з нас доведеться полягти в цій нерівній боротьбі, але смерть поляглих буде історичним прикладом для майбутнього покоління українського народу. Вихований таким прикладом, наш нарід ще стане колись увесь до могутнього здвигу, до боротьби за свою Соборну Державу, і тоді — здобуде її. Утримувати лад і порядок! Ніхто не сміє ширити панічних вісток! Зрадників Батьківщини та ворожих агентів негайно затримувати та передавати до найближчої січової команди. На нас дивиться цілий український нарід, а може й світ, а через те — до бою в обороні своїх прав!



Будьте відважні в бою, але й обережні, бо життя кожного з вас дороге нашій спільній матері — Батьківщині: шкода, неймовірна шкода кожної краплі крові, непотрібно пролятої... За Батьківщину, за її волю! Слава Україні!!”

Скінчивши цю промову, я дав наказ спікерові В. Штефанові — кожної півгодини перечитувати її — в радіо, і вийшов.

Коли я вернувся до штабу, то старшини звернули мою увагу на те, що до будинку уряду під'їхало чотири чеських броневиків. Підійшовши до вікна, я побачив, що броневики справді стоять перед фасадом будинку та скерували цівки своїх кулеметів на вікна приміщень штабу. Я післяв одного зі старшин штабу дізнатися, що це все означає. Через кілька хвилин він повернувся й зголосив, що чеський старшина, який керував танками відповів, що він тільки виконує наказ своєї команди.

Мене покликав Прем'єр і запитав, що воно таке, але я сам іще не знав.

І тут ми зауважили, що один із танків переїхав на цей бік будинку, зупинився проти цього крила і навіть цівки двох тяжких кулеметів на вікна кімнати о. Президента.

Я взявся зателефонувати до генер. Сватека, команданта чеської 12-ої дивізії, який мав свій штаб у Сваляві. Самого генер. Сватека не було, до телефона став вартовий старшина штабу Н. Я розповів йому, що робиться в Хусті, висловив протест, і вимагав, щоб негайно танки були відкликані. На це дістав відповідь, що в штабі нічого про цей маневр танків не знають, і їх зразу відключуть. На мою вимогу покарати того, хто дав наказ на цю провокацію, вартовий старшина відповів, що про все він доповість генералові Сватекові.

Цю розмову я провадив у присутності о. Президента. Коли я скінчив, він висловив обурення з приводу тієї провокації.

Я доповів о. Президентові про все, що я зробив від 9-ої години, коли дістав призначення на Команданта Оборони. Він схвалив усі мої заходи та підкреслив, що мобілізація людей має бути добровільна, але всі засоби комунікації (авто, мотоциклети й автобуси) треба мобілізувати.

Коли я вже збирався відходити, ми побачили, що танки від'їздять геть.

Я пішов до штабу.

У штабі робота кипить... Полк. Гузар за помірно короткий час устиг зорганізувати поодинокі відділи штабу. Маємо вже й малу цілої Карпатської України, на якій полк. Гузар вже має закреслену ситуацію на підставі телефонічних зголошень. Він дав мені звіт, які ми мали сили на той час:

1. На відтинку Севлюш, а саме у Севлюші, Королеві над Тисою

й Копані є разом — 420 озброєних стрільців, які творять три сотні. Мають крім рушниць і досить набоїв до них також 20 легких скорострілів. Командантом там районний командант Січі Ковач, а помішниками його: поручн. І. Чучка та проф. Я. Голота. Маляри наступають дуже сильно з літаками й гарматами. Чеське військо не бере участі в бою, а відступає на Хуст. Ставлення чехів до нашого війська вороже.

2) На відтинку Іршава — Сільце є тільки одна сотня (коло 60 рушниць і кілька ручних скорострілів), крім того команда Січі має 14 пістоль калібру 6.35 та 7.65 мм.; чехи й багато цивільних українців відіжджають автобусами до Хусту. Маляри вже встигли зайняти село Шаркадь, але січовики, які спочатку відступили, потім несподівано заатакували малярів у Шаркаді, розбили їхній відділ — коло 30 вояків, та взяли до полону трьох здорових і чотирьох ранених гонведів та два вози, навантажені бойовим вирядом і зброєю. Операціями керує поручн. Осип Свобода. Просить післати озброєну допомогу, бо та зброя, яку було одержано із сільської хати, майже непридатна до вжитку — самі старі мисливські рушници, попсовані, заіржавлені та без набоїв.

3) На відтинку Волове є дві сотні (приблизно 400 рушниць та декілька кулеметів). Увесь учорашній день у цілій Волищині йшли бої з чехами, які не хотіли добровільно віддавати зброї. Були обеззброєні чеські жандармські станиці у Торуні й Воловому. На цілому відтинку здобуто: 290 рушниць, 15 кулеметів, 65 револьверів, 25 гранатометів, 600 гранат, 60.000 рушничних набоїв, 10.000 протипанцерних набоїв та різне технічне приладдя. Крім того два тягарових авта, один важкий кулемет та чимало ручних гармат. Проголошена добровільна мобілізація в Торуні пройшла дуже успішно. Уночі проти 15-го березня польські військові відділи, які перейшли були кордон коло Торуня в силі коло 250 вояків, січовики відбили. Мости вздовж польського кордону понищено за наказом команди Січі. Відбувається далі мобілізація в селах: Новоселиця, Ляховець, Бистрий і Майдан. Очікується наказу їхати на малярський фронт. На цьому відтинку операціями керує командант Січі у Торуні четар Д. разом із районним командантом Ф. (імена цих відважних командантів не привожу з причин уже поданих перед тим).

Давши деякі вказівки шефові штабу, я вийшов на двір. Двір повний добровольців. Полк. Филонович та ще кілька старшин формують із них відділи, щоб відсилати на фронт.

Одна сотня вже стояла готова до відходу. Даю розпорядження відслати її до Севлюша. Нові добровольці зголошуються безперестанно. Більшість із них селяни. Мою увагу привернув старий на років із 50-55 селянин із довгим сивим волоссям. Можливо він прибіг безпо-

середньо з роботи, у ходаках, холошнях без капелюха, тільки в сорочці та в гуцульському кошушку. Він став у шерезі й очікував на зброю. Та рушниць уже не було й йому досталась мисливська дубельтівка. Старий гуцул поділував її, притиснув до серця, підніс очі до неба й з надхненням промовив: „Боже поматай, за Неньку Україну!” Коло старого стає 15-16 річний хлопчина-гімназист із рушницею в руках.

— Де ти взяв рушницю? — питаю того хлопчину.

— Купив у чеського вояка за двадцять корон, — відповідає. міцно тулячи її до себе, наче боявся, щоб не відобрали її від нього.

— А чи ти вмієш стріляти?

— Умію, пане полковнику, мене хлопці вже навчили. Не забирайте її у мене, бо я умру від жалю! — просить хлопчина.

Я й сам не знав, що робити... Відібрати рушницю — зробив би йому велику прикрість, а пускати його такого малого на фронт шкода. Та однаково він роздобув би собі іншу й пішов би, можливо, одинцем. То ліпше хай іде в гурті. Стиснув я старому гуцулові та хлопцеві руки й сказав:

— Бог вас охоронить! Уважайте на себе, памятайте, що ліпше жити для України, як нерозумно вмерти для неї. Чотовому Петришинові я наказав уважати за хлопцем та перевірити, чи він справді обізнаний із рушницею.

Отакі вояки ставали на захист своєї Батьківщини!

За декілька хвилин перша маршева сотня вже була цілком готова й виїшла з двору.

Разом із нею відійшов на фронт і капелян о. Христофор Миськів ЧСВВ.

## 2

Коли я знову зайшов до штабу, то там уже чекав на мене вістун К., який привіз донесення про становище в Севлюші. Мадяри напали на місто сьогодні, але їх відбило чеське військо з допомогою танків та панцерних авт. Чехи обороняли Севлюш тільки до 10-ї години ранку, поки не вивезли свого майна, а тоді покинули фронт, залишивши у Севлюші тільки кількох вояків під командою поручника. У військовому чеському магазині залишилося тільки 20 рушниць та набойів. Їх перебрав поручник Карпатської Січі Іван Чучка. Мадяри наступають... Перший їх наступ відбито, але треба негайно підмоги. Наступають регулярні мадярські частини з гарматами, мінометами й важкими кулеметами. Мадярське військо сконцентроване в селі Ардівці й, очевидно, готується до рішучого удару.

Подякувавши вістунові, я казав йому відпочити поки дістане наказ Головної Команди, який має передати командантові К. та поручн. Чучкові.

Мене покликано до телефона з міста Іршави. Чотар Романенко доповів, що на Іршаву наступає коло 1000 мадярів на роверах. До Іршави він відступив після тяжкого бою під Сільцем, де наші втрати були: 4 січовики та 2 пограничників-українців. Запитав я його, скільки має він вояків. Цілий його відділ складається тепер із 28 січовиків та 8 пограничників-українців. Тридцятьшість проти тисячі. Даю наказ відступити до с. Білки й там чекати на підмогу з Хусту та дальшого наказу.

Скінчивши розмову з Іршавою, наказав я сполучити мене з м. Тячевом. До телефону підійшов командант Січі сотн. Миколин. Із розмови з ним у мене склалося враження, що то людина нерішуча й на нього не можна твердо покладатися. А що Тячево для нас надзвичайно важливий пункт, особливо — коли б ми мусіли відійти та шукати в Румунії азилю, то коли ввійшов полк. Гузар, я йому сказав про це, і він запропонував післати до Тячева енергійного підхорунжого Січі М., який ще не мав призначення. Я дав згоду й підхорунжий М., якому були дані відповідні накази, виїхав до Тячева.

Знов кличуть мене до телефону. З Волового командант січового відділу Д. звітує, що він уже перебрав владу та чекає дальших наказів. В окрузі лад та спокій. Поляки, після нічної поразки, більше покищо не провокують. Має під своєю командою 400 озброєних січовиків та селян, які просять, щоб їх було відіслано на мадярський фронт. Дякую за звіт і кажу, що коли б їх перекинути на мадярський фронт, то це відкрило б дорогу полякам на Карпатську Україну. Маємо відомості, що польське військо концентрується на відтинку: Вишків—Сенечів, а через те Воловська та Торунська Січові залоги мусять добре вважати на кордон. На цьому розмову скінчив.

Із розмови з полк. Гузарем довідався, що ні з Перечином, ні з Великою Березнею, а також із Свалявою ще не наладнаний зв'язок.

У Рахові спокійно, а з Ясінею також ще не маємо зв'язку. Там має бути гол. Командант Січі Климпуш.

Ця відсутність зв'язку наше нещастя. Дивимось на мапу й бачимо, як порозкидані січові відділи, а брак не тільки спеціальних військових засобів зв'язку, а навіть неможливість користуватись телефонною мережею, не дає змоги головній команді в Хусті зв'язатися з відділами на бойових відтинках та відповідно керувати їх операціями. А ще й до того той невеличкий зв'язок телефонами й телеграфом кожної хвилини можуть перервати банди мадярських партизанів. У такій ситуації за нормальних обставин кожна начальна команда дає собі раду відділами мотоциклів або кінноти... А ми мали тільки три мотоцикли. А кіннотчиків зовсім не мали, бо Карпатська Січ не мала зорганізованих кінних відділів. А ворог має все. Ми проти нього можемо поставити тільки нашу правду, нашу любов до батьківщини й невеличкі відділи зле

озброєних, нашвидку руку організованих лицарів-смертників та одчайдухів... Не зважаючи на героїчну самопожертву цілих наших відділів або поодиноких бійців, кермування цілістю операцій неможливе, бо більшість командантів відділів, очевидно не розуміючи ваги зв'язку, нехтують ним, навіть тоді, коли б могли його мати з нами, та утримувати бодай тими засобами, які вони на місцях мають. Ми фактично добре не знали, що діється на бойових відтинках, невідомі нам ані сили ворога, — відомо тільки одне, що ініціатива цілий час у ворожих руках. Ми могли провадити тільки оборонні бої й тільки то там, то в іншому місці провадити операцію протинаступу, але й то дуже обережно, та для того, щоб потім уміло знов відступати, чи прикрити відступ сусіднього нашого відділу. Начальна команда частинам не могла допомагати, бо не мала резервів. Ми мали б їх досить, але не мали зброї, навіть для тих кількох тисяч добровольців, що їх ми мали. А ворог переважає нас набагато не тільки технічно, а й людською силою. Єдина втіха та, що наші січовики горять любов'ю до батьківщини, а ворожі лави складаються зі звичайних мобілізованих вояків, які можливо не мають великої охоти вмирати за „королівство св. Степана”, а проте сила й камінь довбає. Керуючи операціями, ми могли мати тільки одну мету: показати цілому світові, що українці вміють завзято боронити свою свободу й державність, а з решткою відступати з найменшими втратами в гори, на Гуцульщину, а там триматися, доки світ не схаменеться та не запротестує проти звалтування волі Карпатської України та зрушення як Мюнхенської умови, так і Віденського арбітражу.

Полк. Гузар був тієї самої думки. Він тільки думав, чи не накаже Гітлер мадярам припинити наступ, але з кожною хвилиною ця надія зменшувалася... — Я такої надії не мав, бо коли б Гітлер не дав своєї згоди мадярам забрати Карпатську Україну, вони не відважилися б це зробити.

Мене покликали на засідання Сойму. Виходивши, я сказав полк. Гузарові, що довго не затримаюся там. А тим часом попросив його спробувати зв'язатися з Перечином, з міністром Ключураком, і дізнатися, як стоїть справа з чеським військом, чому воно відходить, і чи не можна було б затримати чехів, поки ми перепровадимо мобілізацію й зможемо озброїти новостворені відділи. А також зажадати зброю! Ідучи вулицями міста, яке потопало в жовтоблакитних прапорах, до будинку гімназії на вул. Короля Олександра, де відбувалося засідання Сойму, я бачив січові дозори, які в зразковому порядку патрулювали вулицями.

У Соймі панував святочний настрій, та й було чого. Карпатські українці мали свого законного заступника — Сойм, який півгодини тому проголосив свою Батьківщину незалежною, самостійною державою.

По шістьсот роках неволі, по довгому терпінню, наругах, невдачах та обдурюванню, вони мали право й повинність проголосити свою державну незалежність у теперішній міжнародній ситуації, яка сама їм це право та можливість давала. Цієї можливості карпатські українці чекали довше, як шістьсот років.

Знайшовши відповідну хвилину, я підійшов до о. Президента й коротко звітував йому про ситуацію на фронтах. Він поцікавився, як стоїть справа в Севлюші й чи довго ми там утримаємося. Я висловив припущення, що тільки до вечора. — Ми післали туди допомогу.

о. Президент попросив зайти до нього ввечері.

І хоч дуже радо залишився б я на засіданні Союму, але обов'язок тягнув мене туди, де вирішалася доля Карпатської України. Я повернув до Начальної Команди.

У штабі мені сказали, що зв'язатися з міністром Клочураком не пощастило, а на перечинському відтинку відбулися великі бої чеської армії й січових відділів з мадярами, які наступали з боку Ужгороду. Наступ мадярів спинили й генер. Прхала провадить якісь переговори з мадярами та що наче б то міністер Клочурак є при штабі генерала Прхали. Цю вістку подав один з цивільних урядовців міністерства господарства, який її дістав приватно телефоном від своєї сестри зі Ставного. Правдивість інформації не було можливостей перевірити.

Довідаюся від полк. Гузара, що Свалявський штаб чеської дивізії відходить на Словаччину й забирає з собою зброю та муніцію. Свалявська Карпатська Січ, під командою сотн. Клименка готується до оборони міста. Відділ сотн. Клименка, до якого добровільно зголосилися також старші учні торговельної академії, має 120 чоловіка та 32 рушниці...

Поручн. Чорний повідомив, що командант чеської кордонної охорони полк. Земан просить його прийняти. Я сказав просити.

Увійшов полк. Земан. Був це вже літній старшина. Прошу сідати. Полк. Земан прийшов стати до розпорядження начальної команди національної оборони Карпатської України з цілою своєю кордонною охороною, яка складалася з жандармів, пограничників та менших відділів піхоти. Радо привітав я це й запитав, яку силу має тепер його частина. Відповів, що не має тепер зв'язку з усіма своїми відділами, але ті, з якими має ще зв'язок, є разом близько півтори тисячі добре озброєних вояків і старшин чеської, словацької й української національності. Я домовився з ним, що він негайно дасть наказ своїм частинам увійти в тісний контакт із січовими відділами та передати їм зайву зброю, і спільно з ними боронити Карпатську Україну. Усі старшини та вояки його відділів будуть носити на своїх чехо-словацьких одностроях на рукаві блюзи жовто-блакитні смужки. Начальна команда зі свого боку повідомить усі частини Національної Оборони про

те, що всі чеські жандарми, пограничники та вояки, які мають на рукаві українську відзнаку і належать до „Страже Обране Стату” (С.О.С.) наші союзники в боротьбі проти мадярів.

Поки ми складали цю угоду, хтось устиг повідомити про це січовичок, що виконували службу при начальній команді. Вони прийшли й перев'язали рукави полк. Земана та його ад'ютанта жовто-блакитними стьожками. Ми попросилися з тим, що полк. Земан увечері прийде знов до штабу, щоб звітувати, як його частини виконали наказ, але більше вже я його не бачив. Зі звітів командантів деяких відтинків ми дізналися, що СООС дуже хутко перестала існувати та що лише жандарми й пограничники-українці та поодинокі словаки разом із січовиками стали до бою проти мадярів...

Іршавський командант повідомив телефоном, що мадяри наступають великою силою, маючи важку й панцерну зброю. На відтинку Ківядж — Сільце — Іршава наші відділи копають окопи. Перша оборонна лінія на краю села Сільце й тримає під обстрілом дорогу Хмельник — Ківядж та долину ріки Іршави між Ківяджем і Заріччям. Просить підмоги.

Відповів йому, що підмога в силі 42 січовика під командою хор. Г. вже відіслана, як будемо мати зброю, пішлемо з Хусту більший відділ. Коли не можливо буде втримати першу оборонну лінію то уступити на узгір'я коло села Лози, там, де схрещуються шляхи із Саботина й Сільце — Іршава. Не забувати про зв'язок із Хустом. Увійти в зв'язок з четр. Романенком, який має досить зброї, а головне ручних гранат, що їх дістав від чеської жандармерії.

Із Севлюша поручн. Чучка повідомив телефоном, що він зі своїм відділом був примушений вийти зі Севлюша та за наказом районного команданта К. о 17 год. вечора зайняв оборонні позиції на підступах до Вел. Копані. Коли о 18 год. коло його позицій відступала сотня чеської піхоти, поручник Чучка розброїв її та здобув: 120 рушниць, 50.000 набоїв та 8 легких скорострілів. Озброївши 50 людей, які ще не мали зброї, решту себто: 70 рушниць і 30.000 набоїв він післав до розпорядження начальної команди у Хусті. У Вел. Копані, куди прибули січовики з Королева над Тисою, вони разом із семінаристами із Севлюша забрали 6 чеських возів зі зброєю, озброїли коло 200 людей і повернулися до Королева над Тисою, яке перебуває в наших руках, а в мадярських руках вже 2 німецьких села Софієндорф та Паркгавз.

Підтверджується відомість, що Севлюш упав після тяжких вуличних боїв, у яких наші втрати були — сорок три чоловіка. З інших бойових відтинків приходять відомості про сильні операції мадярських відділів. Ситуація стає щедалі тяжчою...

Сполучився я телефоном з командантом 45-го чеського полку у Хусті. Я хотів просити, щоб він взявся обороняти підступи до Хусту,

але дістав відповідь, що чеське військо вже частково вважається, як німецька армія, а через те має дотримувати нейтралітету. Єдине добре зробив він, що дав нам 200 повних комплектів одностроїв та 200 рушниць і 20.000 набоїв до них. На жаль я не занотував тоді собі прізвиська того чеського підполковника, але стверджую тут, що то був чесний вояка та правдивий слов'янин. Коли ввечері я зайшов до його штабу, щоб особисто подякувати йому, він зробив для нас маленьке прийняття, на якому, піднімаючи склянку вина, виголосив тост: „П'ю за перемогу героїв-січовиків над монголами!” Відпровождаючи нас, він казав, що він радше йшов би із цілим своїм полком до бою за Карпатську Україну, як відходити неславно на Чехію, а там зажити ще більше сорому, коли віддаватиме зброю німцям, які опанували вже цілу його батьківщину.

Дізнавшись у штабі від полк. Гузара про найновішу ситуацію на фронті, яка щодалі то ставала гіршою, пішов я до о. Президента подати звіт.

На приватному помешканні о. Президента першим зустрів мене його новий персональний секретар д-р Іларіон Харак, який це місце перебрав від Івана Рогача, що добровільно відійшов, щоб віддатися політичній роботі. Побачивши о. Президента, здоровлю його січовим привітом.

— Слава Україні! — відповідає о. Президент і пропонує сідати. Д-р Харак відходить і ми лишаємось удвох. Дивлюсь на о. Президента й бачу, що він спокійний, як завжди. Мимоволі чомусь згадую, як бувало ще в Ужгороді, коли я заходив до нього на Капітульній вулиці, щоб поговорити трохи про те, чи інше — він завжди був такий самий спокійний, привітний, із веселими, щирими очима.

— Ну, пане полковнику, яка ситуація? — питає.

Розклав я на столі мапу, яку я приніс із собою. Схиляємося над нею. Пояснюю, де проходить бойова лінія. Вказую на те, що на мою думку мадяри ведуть наступ трьома клиновими групами, просовуючись уздовж залізничних шляхів при допомозі панцерних потягів, які підтримують наступ їхньої піхоти та швидких відділів (на роверах та мотоциклах). Середній клин, який вийшов з Мукачєва вже, очевидно здобув Сваляву, бо з нею вже не маємо ніякого зв'язку, і він певне, простує на Волівець, пізніше — на Климець та Лавочне, щоб нав'язати контакт з польським військом. Другий, західний наступальний клин; — він вийшов з Ужгороду, але його тимчасово затримало чеське військо та наші частини коло Перечина, але чеське військо відходить на Словаччину, а наші відділи на цьому відтинку дуже слабкі, і до того ж ніяк не можемо налагодити з ними зв'язку. Мадяри мають у своєму розпорядженні не тільки залізничну лінію Ужгород — Ужок, а й добру шосе аж до самого Ужоку, себто до польського кордону. Маневр цієї



групи ясний: якнайшвидше відрізати нас від Словаччини а з тим — від західної Європи. Третій, східний клин, який вийшов з Берегова, вже зайняв прикордонні села, а також — Севлюш. Мета ворога ясна: зламавши наш опір при Вел. Копані, вдертися до Хусту й захопити в свої руки все, що не встигнемо евакуювати. Наші частини витримують на своїх позиціях у Вел. Копані дуже сильний наступ ворога, але наших героїв є мало проти ворожої сили. Я знов післав на цей відтинок підмогу, але не думаю, що ми зможемо довго стримувати ворога таким невеличким своїм військом. Резервів ми не маємо. Добровольців зголосилося дуже багато, але нема зброї, нема муніції, одягу та технічних засобів. З моральних міркувань я не почуваю себе вправі кидати на розстріл ворогові знесилені боями частини, бо я не забуваю того, що коли б ми й дійшли тим якогось малого успіху на мить — однаково ми не зможемо затримати бойових позицій, бо нема ким заступити частини після бою та дати їм змогу відпочити. Частини після бою змушені залишатися на своїх позиціях, знов самі вночі нести службу та бути цілий час у бойовому поготівлю, очікуючи, що ворог, який має завжди свіжі резерви, буде добивати наші знеможені відділи своїми обходами. Загально кажучи — нам не бракує ентузіязму, запалу та героїзму в нащій боротьбі, але при такій концентрації переважних ворожих сил годі думати, щоб ми могли довго провадити збройну боротьбу і сама боротьба стає безвітлядною...

— Ну, а як в Хусті, що тут маємо? — питається о. Президент.

— У Хусті ситуація не ліпша, — відповідаю. — Коли я рано, о 9 годині перебрав на себе начальну команду, перше, що зробив — це з'ясував кільки маємо зброї. Виявилось, що є тільки та зброя, що її вчора склали січовики у вашому помешканні, тобто: 48 рушниць і 192 револьвери. Коло полудня ми забрали у жандармів 102 рушниці й 6 ручних скорострілів. Цією зброєю ми озброїли сотню, яка відійшла на Севлюшський відтинок. Через те я був примушений дати наказ — роззброювати чеських вояків, які втікають з кордону.

— Це приведе до нового конфлікту з чехами, — зауважив о. Президент.

— Іншого виходу не було, але я думаю, що до якогось більшого конфлікту не дійде, бо поодинокі чеські вояки та менші відділи, за малими винятками, досить охоче дають роззброювати себе. Деякі з них, коли нема близько їхніх старшин, навіть продають зброю: рушницю за 10-20 корон, а ручний скоростріл за 100 корон. Можна було б дістати й важкі кулемети, але не маємо до них обслути. Далі зазначив, що командант 45-го чеського полку добровільно передав нам 200 рушниць, 20.000 набоїв та одягу і взуття для 200 людей. Це все вже перебирає підполк. Филонович, який якраз формує на подвір'ї будинку влади дальший відділ.

— Але цього всього мало, щоб утримати Хуст! — перериває мене о. Президент.

— Навіть дуже мало, — відповідаю. — Хусту ми не втримаємо, як не втримаємося й на інших бойових відтинках, бо ворог у багато разів дужчий від нас. Коли з Берліну не прийде до Будапешту наказ спинити наступ, ми не втримаємо Хусту довше, як 24 години.

— Тоді мусимо евакуювати уряд?

— Так, про це вже треба дати розпорядження. Треба подбати, щоб завтра рано почалася евакуація.

— Куди радите? — запитує о. Президент, вдивляючись в мене сумним поглядом.

— Я бачу дві можливості: або на Перечин і пізніше на Словаччину, або — до Великого Бичкова. Евакуація на Перечин ризиковна, бо нема певности, що до завтра він уже не буде в мадярських руках. Евакуація уряду до Вел. Бичкова мені вбачається безпечнішою і доцільнішою, бо думаю, що з Вел. Бичкова ми зможемо податися на Гуцульщину, зробити там мобілізацію та ще якийсь час триматися. Коли б так не пощастило, то уряд відійшов би на еміграцію до Румунії, з якою ми живемо в добро-сусідських стосунках, а ми — вояцтво посунулися б у гори й там трималися б доти, доки ви, отче Президенте, та Уряд не дійшли б правди на міжнародньому форумі. Лише одного боюся...

— Чого? — спитав о. Президент.

— Я непевний у тячівській ситуації. Округовий начальник Калинюк мені трохи підозрілий, а округовий командант Січи сотн. Миколин, після сьогоднішньої розмови телефоном із ним, не справив на мене враження рішучого вояка. Коли б Тячево захопили в свої руки мадярські терористи, то тоді впаде й Вел. Бичків і Рахово, а з тим відпаде можливість нашого відступу на Гуцульщину й організованої партизанської війни в горах.

— Я добре знаю Калинюка і я певний, що він не зрадить, — завважує о. Президент.

— Коли так — тоді добре. Я зі свого боку вже подбав про те, щоб післати до Тячівської Січі енергійного старшину.

— У такому разі дам зараз наказ міністрові Юркові Перевузникові, щоб завтра розпочав евакуацію Уряду та установ, а сам теж віїду до Вел. Бичкова. Дякую вам за звіт... До побачення у Вел. Бичкові.

Побачилися ми знову аж через місяць у... Відні.

### 3

Повертаючись від о. Президента, я був цілий під враженням нашої розмови та сумного погляду о. Президента, яким він подивився на мене, коли віддавав наказ про евакуацію Хусту.

Біля будинку штабу мою увагу привернув великий автобус та гурт січовиків довкола нього. Коли я наблизився, бунчужний М. сказав мені, що в автобусі полонені, здебільша ранені, мадярські вояки з Іршавського відтинку. З розмов із січовиками я також довідався про тяжкі бої на цілому Іршавському відтинку та про великі втрати не тільки у ворога, але й між січовиками. Нашу ситуацію набагато погіршило те, що чеські жандарми та пограничники, головню знад мадярського кордону, відійшли зі своїх місць, залишивши кордон без охорони. Вони навантажили на поїзд різне майно та зброю й готувались від'їхати до Хусту, але поручн. Осип Свобода їх частково роззброїв. Решту зброї в чехів з цього транспорту відібрали в Білках наші хлопці під командою січовика-учителя Г. Мадяри використали те, що кордон залишився без охорони й чимало просунулися вперед.

Я дав наказ відвезти полонених до с. Кривої й там допитати їх, а вранці дати мені звіт про наслідки допиту.

У штабі я побачив багато старшин, які добровільно ставали до зброї. Від полк. Гузара я довідався, що мадяри ведуть наступ сильними, моторизованими відділами на Вел. Копаню, на відтинку якої дотепер було відбито всі їхні атаки. На Іршавському відтинку вже здали Загаття; січовики відступили на другу лінію — Лози, але й там не могли затриматися, бо місцеві мадярони роздобули зброю, правдоподібно від чехів, і нападають на поодиноких січовиків та на менші наші відділи... Поручн. О. Свобода відступив у напрямі на Білки. У Білках його відділ обстріляли місцеві мадяри та мадярони. Він зі своїм відділом відступає в напрямі на Імстичово, пізніше Кошелево з наміром дістатися на Волівщину, а пізніше — на Гуцульщину. У цьому напрямі має також відступати й чотар Н. Романенко зі своїм відділом, але чи дійшов він уже до Білок, чи ні, ще невідомо. Цей наказ йому дано телефоном годину тому. Командант Д. з Волового знов просить, щоб йому дати наказ їхати на мадярський фронт з його відділом, в якому має більше, як 400 озброєних людей. З Перечинського та Свалявського відтинків не надійшло ніяких відомостей: зв'язок перерваний і не пощастило його поновити. Є неперевірена вістка, що 300 січовиків, під командою сотн. Клименка, відступили на Словаччину та що з цим відділом відійшов і міністер Ключурак. Опір чеських частин, там, де він був, мав характер дефензивний і мав лише на меті дати змогу чеським органам цивільної та військової влади перевести евакуацію, яка відбувається в напрямках на: Польщу, Словаччину та Румунію. Фронту у властивому значенні того слова в Карпатській Україні тепер нема. Є тільки більші й менші наші відділи на бойових відтинках, які без постійного зв'язку між собою та зовсім без зв'язку з начальною командою у Хусті провадять партизанську тактику боротьби, оминаючи здебільшого відвертих зустрічів із змоторизованими



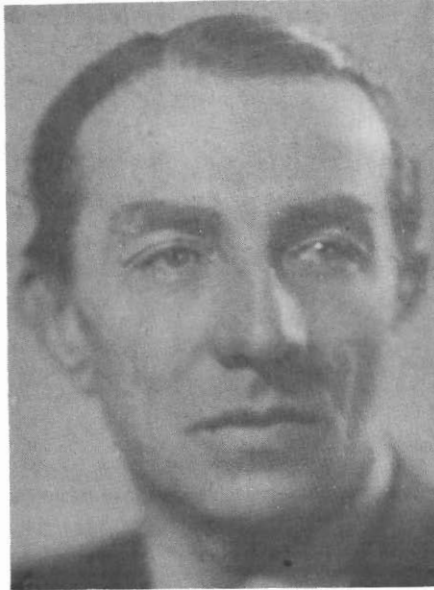
1. Инж. Олександр МИКОЛАЄНКО, сотник Армії УНР. 2. Іван МІЩЕНА, сотник, інструктор Самооборонних сотень УПА. 3. Олекса ГЕНСУРОВСЬКИЙ, майор 3-ої пішої Запорозької Бригади Армії УНР. 4. Омелян КУЗНЕЦІВ, майор Гарматної Бригади 3-ої Залізної Стрілецької Дивізії Армії УНР. 5. Іван КАЛИНОВИЧ, підполковник Армії УНР. 6. Нестор НЕСТЕРЕНКО, хорунжий Армії УНР. 7. Петро ОЛЕКСІЄНКО, поручник Армії УНР. 8. Тиміш СТРОМКО, бунчужний Армії УНР. 9. Степан ХАРИТОНЮК, підстаршина Армії УНР.



**Василь ПИЛИШЕНКО**  
старший лейтенант Фльоти УНР.  
Бувш. член Української Централь-  
ної Ради.



**Олекса ПИЛИПЧУК**  
сотник кінноти армії УНР.



**Дмитро ПОТОРОКА**  
підполковник Армії УНР. Учасник  
Зимового Походу і Листопадового  
Рейду.



**Василь СЕРДЮК**  
сотник Армії УНР.

частинами ворога. І це цілком зрозуміло, бо з рушницями, чи пістолями неможливо ставити опір танкам, бронепотягам, панцерним автам та артилерії ворога. Маневр мадярської армії скерований на те, щоб захопити Хуст й дійти спільного польсько-мадярського кордону та відрізати наші відділи від Румунії. Чудес героїзму, які доказують наші відділи на бойових відтинках, не вистарчить... коли мадярське військо нас оточить, то тоді буде цілковита катастрофа. Отаке доповів мені шеф штабу й замовк.

Мовчав і я... Думки одна за другою навипередки перебігали в голові. Багато їх було, але одна була панівна — відбувається нова кривава легенда України: за Крутами, Базаром — Карпатська Україна. Мадярського наступу ми не стримаємо: ще день, ще може — два й Мадярщина дійде своєї давньої мрії — мати спільний кордон із Польщею. Що зробить Берлін з протестом, якого вчора вислав наш уряд? Дасть наказ Мадярщині зупинити наступ її військ, чи відкине протест? Коли Гітлер відмовиться від Карпатської України, то це буде означати, що він не має наміру провадити агресивну політику проти Сталіна, і Карпатська Україна не буде українським П'ємонтом. Коли ж Гітлер не відмовляється від плянів створення Великої України, то тоді він не допустить до створення мадярсько-польського спільного кордону, а з тим — до створення блоку Польща — Румунія й Мадярщина, який може йому бути поважною перешкодою для походу на схід проти ССРСР...

Січовичка п. Марія Химінцева принесла мені вечерю.

Поки я вечеряв, вона мені розповідала про те, що вже всі в штабі повечеряли, що жінки та дівчата січовички організували при штабі, крім перев'язочного пункту ще й імпровізовану кухню, та що також перебрали службу на телефонній централі...

Під час моєї вечері шефа штабу покликано до телефону. Коли він повернувся, я поінформував його про розмову з о. Президентом та за наказ про евакуацію всіх державних установ до Вел. Бичкова, яку треба розпочати вранці 16 березня, при чому висловив свій сумнів, чи цю евакуацію можна буде перепровадити організовано через брак засобів комунікації. Штаб мав у своєму розпорядженні в Хусті тільки 4 автобуси, 6 тягарових авт та декілька особових. Мобілізація всіх засобів комунікації в Карпатській Україні дала дуже слабкі наслідки, бо фактично цивільних авт було мало, а всі військові авта чеське військо забиравало із собою. Далі я запитав шефа штабу, що робиться в самому Хусті, і яке, власне кажучи, обличчя та настрої міста, в якому була серед мешканців чимала кількість мадяронів та взагалі ворожих нам елементів. Дізнавшись, що він теж не встиг розглянутись, що робиться в місті, я звернув його увагу на те, що ворожі елементи по різних містах Карпатської України вже встигли організу-

вати, подекуди з допомогою чехів, озброєні терористичні відділи, і я висловив думку, що треба нам бути дуже обережними, щоб цього не сталося й у самому Хусті.

Ми вирішили негайно видати наказ про оголошення в місті стану облоги. Поручн. Ш. був повірений подбати про переведення наказу в життя. Також обізнавшись із найновішою ситуацією на бойових відтинках, скільки це було можливо за браком сталого зв'язку з частинами, ми оба узгіднили, що дальші бойові операції треба скерувати так, щоб наші відділи, зберігаючи себе, провадили відступові операції, маючи за мету Вел. Бичків, Рахів, Кваси та Гуцульщину. Коли б не поцестило втримати Хуст — відходимо на Тячово й Бедевлю, пізніше творимо оборонну лінію: Терешва — Тернова — Дубова — Брустурі. На випадок, коли б і ця оборонна лінія впала — відходимо далі на схід і в трикутнику: Рахів — Ясіня — Богдан, використовуючи ліпше знання терену й підтримку людности, ставимо в горах збройний спротив доти, доки наш Уряд на міжнародньому форумі не доможеться правди, або доки не загинемо, бо капітулювати не будемо.

Не спавши дві доби, я вже відчував страшний втому й мусів лягти та бодай трохи відпочити. Наказавши мене збудити через три години, а вразі наглої потреби, негайно, я не роздягаючись ліг відпочити в своєму помешканні, яке було тільки — дві, три хвилини ходу від штабу начальної команди.

О 6-тій годині рано 16 березня я був знову в штабі. Полк. Гузар, який ночував у штабі, і мабуть зовсім не спав, виглядав дуже втомлений. Я пропонував йому відпочити, і бодай на декілька хвилин прилягти. Він відповів, що спати не буде, але лише візьме купіль та переодягнеться, і що за дві години вернеться назад. Поінформувавши мене про ситуацію на фронтах у другій половині ночі, він пішов додому.

Ситуація вранці 16 березня була така:

На відтинку Хуст — Вел. Копаня, о 5 годині мадярські гонведи почали наступ на наші позиції. Наступають великими силами, маючи літаки й гармати. Командант відтинку поручник Іван Чучка зі своїм відділом 120-130 січовиків робить героїчний опір, але мадярська перевага велика й через те він просить негайної підмоги. На відтинку Королево — Веряця — Рокосово, повз залізницю, мадяри наступають силою двох полків. І там нерівний бій. Наступає регулярне мадярське військо з гарматами, кулеметами й мінометами. Наші ставлять спротив. Командант відділу проф. Яків Голота, а відділ складається з січовиків із Севлюша та Королева, семінаристів та учнів торговельної школи в Севлюші. Поручн. Чучка й проф. Голота мають між собою постійний зв'язок. Відділ має близько дві сотні, але більшість відділу — школярі, які ніколи не стріляли з рушниць. Коли відділ, перестрівши декілька чеських возів зі зброєю, забрав її, то хлопці вмиль

порозхоплювали рушниці, гранати та скоростріли. У с. Верячі був переведений з ними малий вишкіл стрільби. І так був сформований відділ, який мав ставити спротив на відтинку Королево — Веряча — Рокосово наступу майже цілої регулярної мадярської дивізії. На відтинку Іршава — Білки нічого нового. До самої Іршави вже на світанку почали з'їжджатися селяни на ярмарок, немов би нічого не було. Поручн. Осип Свобода, командант відтинку, чекав наказів начальної команди. Чотаря Н. Романенка з його відділом, який складався з 69 січовиків, уночі проти 16 березня заатакували в Білках мадярські терористи; він покинув із боєм Білки й відступив через болота й мочарі до гір у напрямі Імстичово — Хуст. На відтинку Свалява — Довге мадяри вже зайняли Керецьки й Кушницю та провадять наступ на Довге. З інших відтинків донесень не було.

Для мене ситуація була цілком ясна: відступити до гір і там утриматися. У цьому напрямку дав я накази старшинам штабу. Хуст треба обороняти, доки урядові установи не будуть евакуйовані, або доки буде можливо.

О 8 годині вранці повернувся шеф штабу. Переодягнений у цивільний одяг, чисто виголений, полк. Гузар виглядав так, що ніхто б не повірив, що він цілу ніч не спав та майже не відривався від телефону й мапи, на якій неспинно закреслював кожну зміну в ситуації на бойових відтинках. Дає мені свіжі числа щоденника „Нова Свобода” й офіціозу „Карпатська Україна”, які вийшли вночі проти 16 березня. Переглядаю їх...

— Мабуть це будуть останні числа, видані в Хусті, — каже він сумно. Я мовчав, бо все те переживав разом із ним. У цей час один із старшин штабу повідомляє, що автобуси, які були мобілізовані для потреб начальної команди, цієї ночі зникли невідомо куди. Так само безслідно зник і той старшина штабу, якому були вони звірені (на жаль прізвища цього зрадника я не занотував).

— А як з тягаровими автами? — питаю.

— Маємо тільки два авта, — відповідає.

— Поставити коло них певних стійкових, але тільки з відомих січовиків з булавної сотні. Мати ці авта ввесь час на поготівлі, на випадок, коли треба було б відвести ранених або жінок і дітей до Вел. Бичкова.

Мене покликав до телефону міністер Перевузник. Від нього я довідався, що о. Президент уже виїхав до Вел. Бичкова, а що тепер відбувається засідання міністерської ради, на яке мене просять прибути. Повідомляю про це шефа штабу, щоб на випадок наглої потреби знав, де мене шукати й пішов на засідання міністерської ради.

Засідання вже почалося, коли я прийшов. На порядку денному була справа евакуації центральних установ. Після майже годинної



дискусії було ухвалено, щоб кожне міністерство негайно розпочало евакуацію. На видатки евакуації міністерство фінансів видасть гроші міністрові або визначеному відповідальному урядникові. Президія Уряду не має комунікаційних засобів, тим то кожне міністерство має подбати про евакуацію своєї установи, а також службовців (українців) та їхніх родин. Службовцям треба зразу виплатити евакуаційні гроші, щоб вони мали змогу вчасно виїхати з Хусту.

Будинок Уряду й начальної команди в четвер, 16 березня, цілком змінив свій звичайний вигляд: від самого ранку коридори будинку вже були повні старшинами й січовиками. Великий рух, багато добровольців, переважно молоді. На коридорах набивають кулеметні стрічки, по канцеляріях складають кулемети, готують биндажі для ранених... Кожний просить дати йому зброю та вписати його до відділу, який відходить на фронт. Але одночасно видно багато урядовців та їхніх жінок, які просять швидше виплатити їм евакуаційні гроші, щоб вони могли швидше виїхати з Хусту. На подвір'ї також великий рух... Полк. Филонович вже другий день формує відділ за відділом та відсилає на фронт. На подвір'ї, недалеко від брами, стояло авто з раненими, яких мають везти до Вел. Бичкова... Я підійшов попрощатися, а тим часом сказав принести збірники „За державність”, щоб хлопці мали що читати.

У штабі полк. Гузар сказав, що відсилає сотню під командою чот. Ц. в напрямі Кривої. Королево над Тисою оце саме вже зайняли мадари. Поручн. Чучка зі своїм відділом ще тримає Вел. Копаню. Просить допомоги. Поміч відійшла о 6 годині рано. У Рокосова мадари зфорсували залізничний насип та йдуть у напрямі на Хуст... Резервів більше не маємо. Людей є досить, але немає зброї.

— Яку маємо ситуацію в самому Хусті, — запитую.

— На залізничному мості на Ріці — 13 січовиків із ручним скорострілом та на шосовому мості через Ріку — 5 січовиків із ручним скорострілом. Ці півтора роя мають творити опір при відступі та забезпечувати міст від флангового волню від Тиси. У бік Велятина на двірці в Хусті застава — 1 рій з ручним скорострілом — 12 січовиків. Від Ізи — застава пів роя, — 5 січовиків, а в напрямі Тячова застава — теж пів роя. Обсаду військових касарень та будинку ч. 1 на Румунській вулиці творять три рої з ручними скорострілами, разом 35 січовиків. Урядовий будинок і начальна команда має обсаду — булавна сотня з 2 тяжкими скорострілами та резервова чота з 3 ручними скорострілами. По місті поставлено стійки, які мають охороняти державні будинки, а саме: банк дпошту, гімназію та важливіші перехрестя вулиць. Ними керує чот. Н., який наказав підтримувати порядок у місті й не допускати до виступів місцевих ворожих елементів...

Вартовий старшина перервав нашу розмову й повідомив, що мі-

ністер д-р Юлій Бряцайко прийшов до штабу й хоче говорити зі мною. Кажу просити й сам йду на зустріч.

— Ну, знаєш, Сергію, з нашими січовиками намає ради, — каже д-р Юлій Бряцайко, входячи до кімнати й вітаючись із нами.

— Що сталося?

— Уявіть собі, панове, січовики напнали мене разом з цілою делегацією назад до Хусту, — відповідає він, сміючись.

Я прошу сідати. Д-р Бряцайко розповів нам, як він з членами делегації уряду Карпатської України для переговорів з урядом Мадярщини — міністром Миколою Долінаєм та інж. Михайлом Дудкою сьогодні коло пів десятої години прийїхав авто до Вел. Копані, щоб їхати далі через фронтову лінію в Мадярщину. Січовики спинили авто й запропонували делегації повернутися назад до Хусту, заявивши делегації, що нема чого їхати переговорювати з мадярами, бо вони не вірять мадярам і пустять їх на Карпатську Україну тільки тоді, коли вистріляють усі набої, а самі ляжуть трупом.

Ми розсміялися.

— Хоч їх там небагато було, але вони добре укриті й розлучені, та порядно силплять мадярам гарячого заліза під шкуру... Що то за дух керує ними в страшній ненависті до мадярів, яка перетворюється в фанатичні дії, яка сила гонить їх так сліпо в бій! — закінчує д-р Бряцайко своє оповідання.

— Смерть ворогам, Слава Україні! — Це клич, з яким наші хлопці пішли в бій, зазначив я.

— Ми не знаємо слова „капітуляція”, — додав полк, Гузар. — Ми складаємо найвиразніше свідoctво своєї органічної приналежності до української нації.

— У такому разі, що має делегація робити? — запитує д-р Ю. Бряцайко.

— Їхати через Тячево на Румунію, а пізніше до Будапешту, — відповідаю, — І то не гаючи часу. Головне, — домогатися припинення бойових операцій. Хуст ми не втримаємо довше, як три - чотири години, а в найліпшому випадку до вечора, — додаю.

— Дякую, панове, зараз їдемо... Слава Україні! — Попрощався з нами міністер д-р Бряцайко й виїшов з кімнати.

Після того зразу прийшов Іван Рогач і повідомив, що мене кличе до телефона комендант Глінкової Словацької Гвардії з Попраду.

Командант місцевого відділу Глінкової Гвардії сказав, що на Словаччині з великими симпатіями та подивом спостерігають героїчну боротьбу проти спільного ворога мадярів. „Держать нам пальці”... Словаки охоче пішли б допомагати нам, але не можуть, бо їхній уряд очікує, що мадяри нападуть і на них, та що їм треба буде боронити свою батьківщину. Просить передати нашим січовикам щире приві-

тання від Словацької Глінкової Гвардії та повідомляє, що німецьке військо вже дійшло до Жиліна, а звідти простує на Попрад, а пізніше на Карпатську Україну. Треба протриматися може день - два,, і мадяри припинять свій наступ. Дякую йому за привітання та інформації.

— Ну, що скажете на це, пане полковнику, — питає мене Рогач, який цілу розмову слухав з другого апарата.

— Не вірю, що німці прийдуть сюди, — відповідаю. Коли б вони хотіли прийти на Карпатську Україну, вони не дозволили б мадярам напасти на нас... Не треба було б проливати стільки крові, як нашої, так і мадярської.

— Може маєте рацію, — каже Рогач. — А так хотілося б вірити, що це правда, та що Карпатська Україна, витримавши пробу вогню, не впаде!

Коли ми йшли коридором назад до штабу, Рогач запитав мене, коли я думаю дати наказ для евакуації начальної команди до Великого Бичкова. Я відповів, що це станеться сьогодні по обіді, або аж увечорі, бо поки ще наші відділи у Кривій та Вел. Копані тримають фронт, нема безпосередньої небезпеки. До евакуації ми вже готуємось, тільки не знаю, як ми виїдемо з Хусту, бо начальна команда не має ані одного авта. Ті авта, які були ще в нас, повезли зброєю на фронт і не повернулися, а два останніх авта були відіслані до Вел. Бичкова з раненими, хворими та жінками.

— Я маю одне мале особове авто, пане полковнику. Це авто мого товариша зі школи К. Дуже радо ми візьмемо вас зі собою, — каже Рогач.

— Ні, дякую сердечно, — відповідаю. — Ти їдь і то не гаючи часу за о. Президентом до Вел. Бичкова, а я ще лишуся тут. Я ще мушу бути тут, і лишуся доти, доки це буде треба.

Стисли ми один одному руки, і Рогач пішов до виходу, а я — до приміщення штабу.

Годинник показував: 12.45 дня.

#### 4

Що писала європейська преса про бої на Карпатській Україні. Бій між Кривою та Хустом доходив до кульмінаційного пункту. Так само ситуація біля Вел. Копані ставала загрозливою: як під Кривою так й під Вел. Копанею наші нечисленні відділи прималися не вогнем, а тільки своєю відвагою, відчаєм смертників.

Коло першої години в самому Хусті почалася стрілянина: це менші купки озброєних мадярських цивілів почали пробувати з-під парканів та зпоза будинків нападати на наші стійки та вуличні стежі. Висланий зі штабу рій булавної сотні примусив диверсантів порозбігатися та схватися. Стрілянина втихла, але люdnість міста пережи-

вала тривожні години. Вулиці міста майже спорожніли, а на будинках повівали жовто-блакитні прапори, що залишилися від учора, коли був наказ їх вивісити з нагоди першого засідання сойму. На деяких будинках була спроба зняти прапори, але січові стежі примусили власників будинків поставити прапори на місце.

Юліян Химлінець пробував зв'язатися телефоном із Віднем, з ОУН, але вже годі було зробити це.

Вартовий старшина повідомив, що на будинку Округового Уряду вже нема державного прапора, а на його місці вивішено білий. Доповів він це з помітним обуренням. Я наказав прикликати до мене Округового Начальника М. Германа.

Я знав того Германа службово вже п'ять місяців, але не міг розпізнати, що то за людина. То був типовий чехословацький службовець неясної національності та переконань. Він походив з мадярських околиць південної Словаччини, а дружина його була росіянка, з якою він одружився в російському полоні під час першої світової війни.

Коли прийшов М. Герман, у мене відбувся такий діалог із ним: — Що значить білий прапор на вашому уряді? — питаю.

Ніяково переступає з ноги на ногу... Видко по ньому, що не знає, як має відповісти. Нарешті не дивлячись мені ввічі каже:

— Я... міркував, що вже... з огляду на те, що мадярське військо під самим Хустом... треба вивісити білий прапор...

— Ваші міркування, пане, дивні, — перериваю його. — Доки Начальна Команда Національної Оборони є в місті — білих прапорів не стерплю. негайно його зняти!

Пан Герман зблід і на силу видусив з себе: — Наказ... зараз... виконаю...

Коли Герман вийшов, полк. Гузар зауважив: — Тільки сердечній доброті Президента Волошина такі „льояльні“ колишні чеські службовці повинні дякувати, що досі залишилися в нас на службі... Фахівці! — додав із презирством.

Чотар В. доповів, що нема можливості вивезти архів та акти головної Команди Карпатської Січі, бо січові авта відвезли ранених та жінок на Тячево. Я сказав спалити той архів.

— А що з Тячевом? — питаюся шефа штабу. — Чи вже відновлений зв'язок?

— Ще, ні, — відповідає. — Післав до Тячева мотоцикліста.

— Ну, пане полковнику, — кажу, — вважаю, що вже пора й нам подумати про організований відступ та евакуацію Начальної Команди Національної Оборони до Вел. Бичкова.

— Якраз я тепер з цією метою студював мапу, — відповідає. — Відходити можемо так: Буштино — Тячево — Бедевля — Грушово

— Вел. Бичків. Коли б це комусь було неможливим, тоді лишається напрям: Тересля — Нересниця — Нижня Апша — Вел. Бичків, але цей напрямок дуже не вигідний...

— Лишається лише перший, — завважую. — Він легший для походу піхотою, а також на цьому шляху є більше можливості реквізувати авта й підводи.

Треба було узгодити, як перепроводити евакуацію штабу й відступ відділів з бойових відтинків від Кривої й від Вел. Копані. Досвід провадження боїв під час відступу, учить, що при небезпеці штаб та штабові установи слід відправляти в безпечніше місце. У такому разі місце командувача, себто моє, має бути при бойових відділах. Через те я лишуся тут, поки до Хусту підійдуть наші фронтові відділи, щоб особисто керувати дальшим відступом і своєю особою подавати приклад розваги та холодного розуму. Для цього я потребую мати коло себе кількох старшин, скажім, ще двох, крім поручн. Чорного, і бодай 5-6 кіннотчиків. Де б їх нашвидку взяти?

— Не маємо ані одного. — завважує полк. Гузар. — На жаль Карпатська Січ не спромоглася за короткий час свого існування на кінний відділ... Я цілий час цього вимагав від Головн. Команданта Климпуша... Вічно стояли якісь перешкоди, а головне — завжди бракувало коштів. — Я також, як організаційний референт головної команди, не раз звертав на це увагу, але теж без наслідків, — додав поручн. Чорний. — А тепер самі бачимо, яка біда. Як легше було б підтримувати зв'язок між бойовими відтинками, коли б ми мали кінноту. Бодай — одну кінну чоту при Головній Команді Січі.

Під час тієї розмови ми почули гуркотіння мотору літака понад містом. Через відчинене вікно ми побачили, як малярський літак кружляє над західною частиною міста. Відразу ми почули цокання двох наших кулеметів та вистріли з рушниць по тому літаку. Літак завернув назад.

— Тоді, панове, — продовжую, — ми примушені обійтися без зв'язку кіннотчиками; треба бодай, двох мотоциклістів для зв'язку з запіллям, а головне — з Вел. Бичковом і Гуцульщиною взагалі.

— Було два при штабі, але одного я післав до Вел. Копані з наказом відходити з боєм на Хуст, а другий від'їхав до Тячова для зв'язку, — відповідає шеф штабу.

Довелося обійтися й без мотоциклістів. Прикро було освідомлювати, що брак тільки кількох кіннотчиків міг дуже зле відбитися на відступі й може навіть бути причиною зайвих наших втрат. А винні в тому були Климпуш й Роман... Климпуш розумніше зробив би був, коли б замість зайвої й коштовної подорожі з 12 січовиками до Німеччини, купив кілька добрих коней для Січі та zorganizував бодай кінний рій... Але мало того. Ані Климпуш, ані Роман не взяли участі в

бойових операціях й навіть нам не відомо було тоді, де вони перебували. Я мав намір відправити полк. Гузара до Вел. Бичкова, а самому з поручн. Чорним та ще з двома старшинами штабу, які добровільно зголосяться, залишитися на місці й керувати відділами, що відступали. І я запитав полк. Гузара, чи згода? Проте полк. Гузар, користаючи з слова „згода”, заперечив і сказав таке:

„У відділах, які відходять із фронту є багато давніх січовиків, яких я знаю ліпше як ви, бо я був цілий час при Головній Команді Січі... і хлопці знають мене ближче, як вас... Нам у-купі легше буде, навіть певніше відступати. Знов, — вас ліпше знає о. Президент і члени уряду, які вже виїхали до Вел. Бичкова й вам легше буде там організувати все потрібне для дальшої оборони Карпатської України. Це важливіше, як перепровадити відступ із кількома сотнями хлопців. Зі мною залишаються мої добрі товариші — старшини штабу Січі: поручн. Косак, чотар Врецьона, січовики з булавної сотні штабу Січі, як також — аспір. Гуцул, Юліян Химінець та інші друзі, яких я добре знаю й які мене знають... Прошу признати мені рацію й дати відповідний наказ”.

Полковник Гузар своїми не хитрими словами мене переконав. То були слова героя, який своїми ділами за життя та своєю смертю в боротьбі здобув собі невмирущу славу. Хвилини поволі спливали в небуття, а в мені відбувалась внутрішня боротьба: з одного боку я відчував, що полк. Гузар має рацію, а з другого, десь у глибині цілої моєї істоти, в'юном крутилася думка, — а що, коли хтонебудь подумає, що я від'їхав у запілля, рятуючи своє життя? Я відкидав цю думку, мотивуючи сам перед собою: та ж запілля фактично нема, як нема й фронту... Є тільки збройний опір, без найменшої надії на фізичну перемогу... Є тільки завдання: боротися й побороти, або — впасти!

— Добре, панове, згода! — перервав я коротку мовчанку, яка вже ставала прикрою. — Я відійду до Вел. Бичкова, а ви, пане полковнику, будете керувати відступом наших відділів.

Поручн. Чорний доповів, що поручн. Капля зі своїм власним особовим автом уже чекає на мої розпорядження. На це я сказав:

— Добре, але ще є час на від'їзд. Від'їдемо десь так за годину... скажім о 3 годині. Ви їдете зі мною. Приготуйте мапу та скажіть поручн. Єфремову добре пильнувати авта, щоб хтось не забрав, та щоб не забув положити мені до валізи все, що треба на дорогу. Ви також приготуйтеся до від'їзду.

Увійшов Юліян Химінець і повідомив, що зв'язку з Віднем нема й, мабуть уже не буде.

У цей час із фронту прибігло два січовики із повідомленням, що Вел. Копаню вже здобули мадяри, а її оборонці відсупають і за півгодини будуть у Хусті... Була сформована сторожа в складі — 30-ти сі-

човиків із 5 кулеметами під командою Івана Гуцула, якому був даний наказ йти на міст за Хустом у напрямі Кривої, стягнути обсаду цього моста, постягати всіх стійкових та стежі в місті, й з отак організованою сотнею творити ар'єргард наших сил при відвороті. Коли Гуцул зі своїм відділом відійшов на місце призначення, зачалось формування головного відділу для відвороту. У Хуст вже зачали прибувати січовики з фронту, які відступали городами. Зв'язкові повідомили, що ще тримаються лише кулемети при мостах. Рівночасно розпочали мадяри кулеметний вогонь зза Тиси. Наблизилась година третя по полудні. Поручн. Чорний зголошує, що авто готове до від'їзду й чекає лише на мене, та що поручн. Капля вже нервується, що не встигнемо виїхати... Ще кілька хвилин проходить у нарадах з полк. Гузаром щодо відвороту. Бачу, що вже дійсно час мені від'їхати, бо відчуваю, що моя дальша присутність у штабі лише зв'язує свободу диспозицій полк. Гузара в справі швидкої організації відвороту. На це мені теж звертає увагу поручн. Чорний, правда дуже делікатно.

Прощаємось... Стискаємо собі руки... Це було встанье. Полк. Гузар, керуючи відворотом наших відділів з Хусту, відходячи на чолі ар'єргардного роя по дорозі між Хустом і Вел. Бичковом згинув від куль мадярських терористів. Подробиць його смерті я й дотепер не міг дізнатися. Згинув також і поручн. Тарнавський (Косак)... Місце спочинку цих двох видатних лідарів Карпатської Січі мені невідоме.

Попрощавшись також і з Юліяном Химінцем, який залишався при полк. Гузареві, ми з поручн. Чорним відходимо зі штабу, всідаємо в авто й в годині 3.10 пополудні залишаємо Хуст.

О годині 4.05 до західних передмість Хусту ввійшли перші мадярські стежі на роверах, які дуже обережно посувалися вперед і кожний гонвед тримав рушницю перед собою. О пів години пізніше входила до міста вже піхота, за нею кулеметчики, мінометчики й легка та важка артилерія. Бій у самому місті розвинувся так швидко, що аспір. Гуцул не встиг позбирати всі стійки та стежі. Деякі січовики боронилися в будинках, обсаду яких творили, і там були захоплені у полон. Відділ аспір. Гуцула боронив залізничну станцію, ще півтори години по вступу мадярських військ до міста й відступив лозами уздовж правого берега Тиси, намагаючися дігнати головну колону січових відділів, що відступали.

Так упав дня 16 березня 1939 р. Хуст, в якому вже від трьох четвертин на п'яту дзвонили по всіх церквах дзвони на знак того, що мадяри його здобули.

\*\*

„Великі мира цего”, при найменшому, — не бачили й не чули, чи то — не хотіли бачити й чути, що робилося в березні 1939 р. на Карпат-

ській Україні. На доказ цього приведемо нижче голоси тогочасної європейської та української преси, яка живо реагувала на події на Карпатській Україні.

*Голоси французької преси:*

„Епок” з 16. 3. 1939. писав: „Коли мадяри впади в границі Карпатської України, то треба думати, що вони мали на це згоду Гітлера. Мадярщина близька до здійснення давньої мрії — спільного кордону з Польщею. Гітлер дав обом сторонам сатисфакцію, в якій він їм довго й уперто відмовляв. Однак тому, що Гітлер нічого даром не дає, то звичайно, що Польща і Мадярщина в заміну за одержані добра взяли на себе якісь зобов'язання. Які? Догадатися про це не тяжко. Польща й Мадярщина по всій правдоподібності, обіцяли Гітлерові свою нейтральність а можливо й співчутливе відношення — в той мент, коли будуть рішатися питання середземноморське й кольоніальне”.

„Ле Жур” з 16. 3. 1939. писав: „Німеччина в цьому питанні (Карпатська Україна) уступила. Польща неначе свою справу виграла. Проте було б смішне думати, що Німеччина не вимовила собі компенсацій”.

„Ле Тан” з 17. 3. 1939. пише: „Єдиний момент цієї драми, який залишається далі темним, це справа Карпатської України, яка також проголосила свою незалежність, але на ню наступають тепер мадярські війська. У хвили, коли це пишеться, ще не наступила сполука мадярських і польських військ на створення спільного мадярсько-польського кордону. Заява Телекі попереджає про окупацію Карпатської України, однак мадяри натрапляють на поважні перешкоди... Між тим треба занотувати, що в певних політичних колах говорять з цього приводу про не-передбачені політичні труднощі. Які? Чи Німеччина відповіла прихильно на заклик Уряду Карпатської України до Німеччини з проханням охорони? Або чи погоджується тимчасово й в принципі на створення спільного польсько-мадярського кордону здовж Карпатської України, і бажає вона дістати достаточні заруки для безпеки своїх власних інтересів, яких не хоче зректися в майбутності, що вказує їй, — не знати чи невдовзі — на природні багатства можливої великої України?” ...І ця ж сама газета на питання, які ставила сама ж, у наступному числі відповідає: „Є вповні зрозумілим, що це (окупація Карпатської України мадярами) не могло наступити без дозволу Берліна, бо без нього була б ціла операція неможливою. У Будапешті й Варшаві не забувають звернути політичній опінії увагу на політичне значіння цієї справи. Про те слід побоюватися, що недовго триватиме там радість, бо тверда дійсність виявиться пізніше з-під тих оманих ілюзій. Загалом, це має досить малу вагу для Гітлерівської Німеччини, що мадяри окупують тепер Карпатську Україну й що вони мають спільний кордон із Польщею, бо це зовсім не примушує Німеччину зрікатися своїх власних замірів, що до України. Як зачинає бути тепер видно натиск Німеччини буде тепер проявлятися на Мадярщину, яка ризикує бути втягнутою в орбіту Райху, отже, в дійсности це буде Німеччина, яка остаточно скористає з теперішніх мадярських зусиль у Карпатській Україні”.

„Парі Суар” у телеграмі з Відня 17. 3. 1939., подаючи про заходи міністра Рева в справі німецької помочі писала: „Це питання дуже делікатне. Німці, либонь, здають собі справу, що ні мадяри, ні поляки не є пожадані в очах українців, однак тим не-менше, замість почати бій з мадярами, які вже довели до доброго кінця певну частину військових операцій, операцій тяжких і кривавих, — дозволено у Відні, подібно як у Берліні, на створення цього окричаного спільного кордону між Мадярщиною і Польщею, проти якого спочатку був спротив”.

„Л'Ентранс Жан” з 18. 3. 1939. подав телеграму: „Варшава запевняє, що вона вдоволена. Польська публічна опінія вважає, що Карпатська Україна могла



стати П'ємонтом для всіх так численних українців на польській території. Вона вважає, що ліпше, „щоб цей ембріон великої України опинився в руках мадярів”. Ця ж сама газета в числі з 18. 3. 1939. подала наступну телеграму з Пряшева. „Мадярські війська продовжують окупувати Карпатську Україну. Цієї ночі вони дійшли до Перечина й Березного, проте через нерівний й дикий характер цього краю, окупація не систематича. Нема тяглого фронту. Залоги мадярські розділені на поодинокі групи, увиходять до долин. Вони зударяються тут й там із групами української Січі. Це партизанська війна в цих забутих горах... Шеф мадярського штабу видав комунікат, в якому подано: „Окупація української території поступає тепер методично. Мадярські війська, ломлячи місцевий спротив гардистів „Січ”, зачали очищувати територію. У 22 години вчора втрати мадярської армії виносили: 37 вбитих і 114 ранених”.

„Де Тан” у телеграмі із Сиготу подав: „Румунсько-українська границя тепер замкнена. З боку українського видно певне змучення. Цієї ночі, 100 українських гвардистів перейшло границю коло Бичкова, і звернулася до румунських властей, які їх роззброїли й інтернували... Мсгре Волошин, бувш. прем'єр уряду Карпатської України, виїхав сьогодні вранці з Сиготу до Клуя. Його супроводить Коріолян Татру, королівський резидент округи, що його гостив. Увечері Мсгре Волошин виїхав до Білгороду... Румунський кордон постійно гостро стережений на всіх точках переходу. Згідно з вістками з кордону, вояки регулярної мадярської армії в польових уніформах, які прийшли вчора, контролюють тепер прикордонну смугу. Останні збігці з Карпатської України, зібрані в прикордонному місті Сиготі, від'їхали до Сагу-Маре, а звідси залізницею до Орадеа-Маре. Їх усюди супроводили й доставляли їм поживу румунські війська й організації першої помочі. (Тут мова про збігців чехів та німців. С.Є.). Німецький конзуль у Клуї заявив, що кошти повороту службовців і збігців, які стали громадянами Райху, покриті Німеччина. Збігці походження українського, і з Галичини, або з-під Советів будуть тимчасово приміщені в концентраційному таборі. Частину української гвардії, яка сьогоднішньої ночі перейшла Тису й хотіла ввійти до Румунії, відкинено”. І знов ця сама газета у своєму числі з 21. 3. 1939. подала телеграму з Білгороду: „О. Августин Волошин б. прем'єр Карпатської України прибув уночі 20 ц. м. з Румунії до Білгороду в авті, у супроводі 11-ти осіб, між якими також є Августин Штефан, президент Союму й міністер освіти Карпатської України. Вони затрималися в скромнім готелю в Білгороді”. Далі ця сама газета, реферуючи про події на Карпатській Україні, в телеграмі зі села Стакчина (на словацько-українському кордоні) змальовує образ евакуації чеського війська з Карпатської України так: „Єдина їздна дорога, що зв'язує Словаччину з Карпатською Україною завалена нечисленним рядом військових каміонів, що покидають Україну з наміром дістатись до Чехії. Тягарові авта, стрясають аж до основ хатками Стакчина. Вояки, якими набиті каміони, тримаються курчево, щоб не впасти на землю. Вони позбуваються своїх наплечників, своїх рушниць і гранатів, які вибухають при дорозі. Доми Стакчина замкнені й населення зникло. Де-не-де поміж низкою каміонів їде танк: він носить сліди куль із часу останнього бою”.

„Фігаро” в числі з 28. 3. 1939., говорячи про бої на Карпатській Україні подало таке: „Криваві бої в Карпатській Україні між військами мадярськими та українською армією продовжуються. Обі сторони напружують усіх своїх сил, уживають всіх родів зброї, щоб одна одну перемогти. Бої йдуть зараз в околицях Ясіня та Рахова. Наскільки це важкі й безоглядні бої свідчить той факт, що ні одна з воюючих сторін не бере полонених. Українськими військами командує генерал Петрів (?) та полковник Сфремов”.

Зі швейцарської преси, з якою я не мав можливості обізнатися, маю лише декілька інформації, а саме:

„Національ Цайтунг” з 20. 3. 1939. подавав, що мадяри втратили 200 людей вбитими, а „Трібун де Женев” з 21. 3. 1939. також зазначив, що: „Крім 200 вбитих мадяри мають багато ранених. Мадяри далі шлють війська в Карпатську Україну”. Журнал „Де Женев” в числі з 21. 3. 1939. подав вістку, що: „На румунському кордоні мадярський офіцер хвалився, що мадяри вбили 35 керівників українських націоналістичних організацій”.

Англійська газета „Дейлі Телеграф” з 18. 3. 1939. подала: „У Карпатській Україні є самовбивства. Є також вістка про мадярські розстріли українців”. Так само „Санді Таймс” з 19. 3. 1939. відмітив, що українська молодь не перестає битися з мадярами, а бюро „Райтера” з Лондону 20. 3. 1939. подавало: „Мадярське військо командування кинуло проти армії Карпатської України величезні маси війська. Чисельну силу мадярської армії, що досі оперує в Карпатській Україні обраховують на 50.000 вояків. Коли поставити побіч себе цю енергію і чисельну силу з одного боку, а успіхи цієї армії — з другого, то можна ствердити на підставі вісток із місця боїв, що успіхів є куди менше ніж можна було надіятися. Армія Карпатської України далі завзято й по-лицарськи бореться. Бої не припиняються”.

Чеська „Народні Політика” в числі з 19. 3. 1939. написала під назвою: „Жорстокі бої на Подкарпатській Русі. Українські відділи ставлять твердий спротив”, а саме: „Вісти з польських та українських джерел стверджують, що ціла Подкарпатська Русь ще не була дотепер занята мадярським військом. — Ці вістки, які подає також газета „Ді Цайт”, стверджують, що в різних місцях країни далі йдуть жорстокі бої між українськими й мадярськими відділами. Спротив членів організації „Січ” зосереджується головним чином у східній частині країни а саме: В трикутнику Хуст — Рахів — Ясіня. На цьому відтинку озброєні українські частини є під командою полк. Єфремова та генерала Петрова. Місто Хуст, яке в мадярських руках, знов і знов нападаване українськими відділами. Дальші бої відбуваються коло Іршави. Але також й в західній частині країни ставлять українські відділи спротив...”

Ставлення румунської преси до подій на Карпатській Україні є також не без цікавості. Річ у тому, що Румунія знаходилася у 1939 р. в обличчі двох небезпек. У випадку, коли б Німеччина не дала згоди Мадярщині на окупацію Карпатської України, могла б повстати між Берліном і Будапештом неприязнь, що було б вигідне для Букарешту, з огляду на безпосередню безпеку Румунії. Але рівночасно тоді наставало ризико перенесення кордонів Німеччини аж до румунських земель. Коли ж, навпаки, справа Карпатської України буде полагоджена в добрій згоді між Берліном і Будапештом, то мадяри посилені цим успіхом, будуть домагатися від Румунії Семигороду. Сама мадярська загроза не представляла небезпеки для Румунії, однак вона давала Німеччині можливість стати арбітром у конфлікті. Отже або Румунія мала заплатити за неутральність Берліна, або Німеччина буде захочувати Мадярщину до акції, з якої потім Німеччина витягне користі. В обох випадках ключ ситуації все був у Берліні й через те політику Букарешту щодо ставлення до подій на Карпатській Україні я назвав би політикою „сидіння на двох стільцях”. З одного боку, як це я особисто завважив під час перебування в Румунії, румуни ставилися до наших збігців лояльно, з другого боку заховалися більше, як нелюдські, видавши наш відділ 273 чоловіка у Вел. Бичкові, який їм добровільно склав зброю та шукав захисту від ворога.

Як ставилася румунська преса та публічна опінія можна посудити з нижче приведених місць румунських газет.

Газета „Трибуна” в числі з 21. 3. 1939. в кореспонденції з Варшави подала: „В Карпатській Україні йдуть великі, жорстокі бої між українською та мадярською арміями. Під час боїв за Хуст із чехами був забитий український командант Климпуш, а командування над українською армією перебрав на себе Сергій Сфремов”.

„Курентул” з 22. 3. 1939. писав: „Що торкається завзятих боїв на території Карпатської України, то на румунському боці дуже добре чути гарматну стрілянину. Це доказує, що там нескоро ще вдасться мадярській армії опанувати ситуацію. Надзвичайна хоробрість армії Карпатської України dokonує чудес, бо чудом треба вважати, коли наспіх зорганізоване військо без потрібної зброї, без відповідних харчів і одягу так довго держиться в боротьбі з противником”. На іншому місці далі написано: „Хоч тепер Карпатська Україна окупється мадярською армією, все ж таки армія Карпатської України атакує мадярські війська зорганізованими групами, Бої між мадярськими військами й Січовиками йдуть майже на цілій території. Ця гвардія Карпатської України добре озброєна, оперує в горах і звідси постійно назирає на мадярські військові частини. Кри- ваві бої йшли в суботу між Радванкою й Устерікою. На румунському боці в Тисі виловлено 10 трупів Січовиків”.

Газета „Романія” з 23. 3. 1939. в статті під назвою: „Лицарська боротьба в обороні рідної землі”, описуючи страшні умовини, що в них приходиться армії Карпатської України боротися, далі пише: „З одного боку були мадярські військові частини й мадярські партизани, з другого — чехи. Не було зброї їй треба щойно дійобувати. У таких умовинах боротьба це — героїство”.

І знов „Курентул” подає: „Чехи передали муніцію й зброю 4-х своїх полків мадярам, а чого не могли передати, знищили, щоб тільки не попали в руки Січовиків. Чехи вписують собі в історію ганьби побіч видачі адм. Колчака ще й Карпатську Україну. Українські втікачі рішуче протестували, щоб їх приміщували разом із чехами, які відиграли супроти українців таку ганебну ролю. На цьому тлі чеські старшини напали в Сиготі на інж. Войка та одну жінку (це була вагітна дружина одного з українців-закордонників по національності чешка. С.Є.) і чинно їх зневажили”. І щераз „Курентул” на іншому місці: „Я грішив би сторонністю, коли б не визнав героїзму з яким Січовики та українські селяни ставили спротив наступаючим мадярам. Між Хустом і Тячовом українці опинилися між вогнем мадярської армії та озброєної чехами мадярської національної гвардії з Тячева, залишивши на полі бою 50 душ забитими. Таким чином із усіх націй, що творили небіжку Чех-словацьку Республіку, тільки українці дорого придбали свою волю”.

*Мадярська преса*, як можна було сподіватись, крім оспівування „героїзму” мадярських гонведів, крику про „звірства українських січових мазепинських банд”, і патосу навколо „тисячрічної корони св. Степана”, та неправд про радість „русских сел” зі звільнення від „волошиновсько-мазепинського терору” нічого не подавала, щоб заслуговувало уваги.

*Але натомість польська преса*, яка перед березнем 1939 р. реферуючи про Карпатську Україну ніколи не забувала кричати: „Розіпни, розіпни її” тепер, коли те, чого Польща так ніби дуже хотіла — спільний польсько-мадярський кордон стало дійсністю, змінила свій тон, і забула, що їй треба було б радіти та кричати „віват!”.

„Курієр Віленскі” з 16. 3. 1939 подав: „... День 15 березня кине понури тіні на мирову майбутність Східньої Європи, оскільки не виявить вона волі боротьби зі зброєю за своє незалежне життя. Найближча майбутність вимагатиме від усіх поляків духа найвищого героїзму і переможення всяких слабостей”.

„Слово Народове” в числі з дня 17. 3. 1939. умістило тривожливу статтю у зв'язку з наскоком мадярів на Карпатську Україну, і домагалось, щоб польський уряд виторгував від Мадярщини для себе околиці Рахова, куди йде залізниця з Ворохти до Семигороду в Румунії, зогляду, „на велику вагу тієї залізничної лінії для польських політичних і військових цілей, а далі, — дослівно писало: „Мадярщина займає сьогодні Карпатську Русь. Це вже було нашим бажанням у жовтні 1938 р., тоді Мадярщина могла зайняти Русь із власної волі, при сприятливій поставі Польщі. Сьогодні, коли щонебудь у середущій Європі змінюється, змінюється за волею Гітлера, або бодай за його мовчазною згодою. Не та сама Мадярщина доходить до польського кордону, але Мадярщина з березня 1939 р..... Сьогодні ситуація змінилася. Словаччина віддалася під німецьку „опіку”. Мадярщина міцно зв'язана з Німеччиною. Нічого дивного, що приєдналася до трикутника Берлін-Рим-Токіо рівночасно з Манджурією. Але не змінилися обов'язки польської політики запевнити польській державі угляд і вплив на південну сторону Карпат”.

„Слово” з 16 березня 1939 р. написало: „Коли Німеччина зайняла Судети, Польща — Заользя, це названо для внутрішньо-виборчої політики успіхом. Тоді ми домагалися Підкарпатської Руси для Мадярщини. Тепер Мадярщина дістала її, але в таких змінених обставинах, що нині ніхто в Польщі не говоритиме про нові „успіхи” у закордонній політиці. Ніхто, навіть ген. Скварчинські. У цій трагічній для нашої батьківщини хвилині треба шукати нової, дороги супроти нової ситуації”.

„Век Нови” в кореспонденції з Варшави 17. 3. 1939. подав: „З Ясіня повідомляють, що бої на найбільш на схід висуненому узгір'ї Карпатської України між польським і румунським кордоном на захід тривають. Мадярській національній гвардії помагають польські добровольці. Тому, що сюди напливають із цілої Карпатської України січовики, що їх виперають мадярські війська, саме на цьому відтинку треба надіятись генеральної розправи з січовиками”.

„Час” в числі з 18. 3. 1939. песимістично завважує: „Мусимо здати собі ясно справу з того, що з погляду наших інтересів та зв'язків, які не зважаючи на все, лучать нас із чеським народом, суттєва зміна в самій середущій Європі — це зміна на гірше. Ані створення нової Словацької держави, ані добуття спільного кордону з Мадярщиною, зрівноважити цієї зміни не може”.

А „Слово Народове” два дні пізніше цілком перелякано писало: „Що ми зробили? Здобули 150 км. спільного польсько-мадярського кордону, але при цьому дістали вони (німці) 750 км. спільного кордону з Мадярщиною. Чи це нам виплатилося?!”

Прийшло 1 вересня 1939 р. і Гітлер своїм умаршом до Польщі, який був лише черговим етапом другої світової війни, розпочатої 15 березня в Карпатах німецьким сателітом Мадярщиною, дав Польщі болючий доказ того, що їй і справді „не виплатився” спільний польсько-мадярський кордон.

З *голосів італійської преси* найбільш цікаві були:

„Ляворо Фашиста” з дня 19. 3. 1939 р. написав у статті під наголовком „Радикальна розв'язка”, що проект проголошення Карпатської України незалежною державою усе стрічався зі спротивами Польщі й Мадярщини, які змагали до спільного кордону. Тепер мюнхенські та віденські ухвали належать вже до минулого. Також „Джіорнале д'Італія” з 20. 3. 1939., в кореспонденції з Варшави, подав, що Польща ввесь час уважала розв'язку Карпатської України не покінчену остаточно, і що вона не відповідає інтересам тамтешнього населення, відрізаного від мадярської долини. Інтервенцію Мадярщини, довершену в учарашньому дні, прийняли в Польщі із задоволенням.

Німецька преса, яка при кінці 1938 р. почала проявляти велике, й здавалося, об'єктивне зацікавлення Карпатською Україною, особливо: „Ост-европа” — та „Дойче Альгемайне Цайтунг”, та які ще в лютому 1939 р. подавали статті, як про „Пробудження національної свідомости на Карпатській Україні” або „Німецько-українські господарські можливости”, — у березні 1939 р., в своїй політичній частині віддавала вже Карпатську Україну мадярам. Найбільш неприязним поступком німецької преси було те, що вона навіть не подала факту проголошення самостійности Карпатської України й зовсім промовчала, що Уряд Карпатської України звертався за поміччю до Німеччини. Зате вся німецька преса подала звістку про звернення президента Волошина за протекторатом до Румунії, що було зроблено вже коли президент емігрував до Румунії, не діставши відповіді від Берліну ані на прохання, ані на протести. Провінційна німецька преса писала загалом більше й тепліше про героїчну боротьбу Карпатської України, навіть касельська „Кургесіше Ляндес Цайтунг” у числі з 19. 3. 1939 р. написала між іншим: „Гори Карпатської України — це український Альказар”.

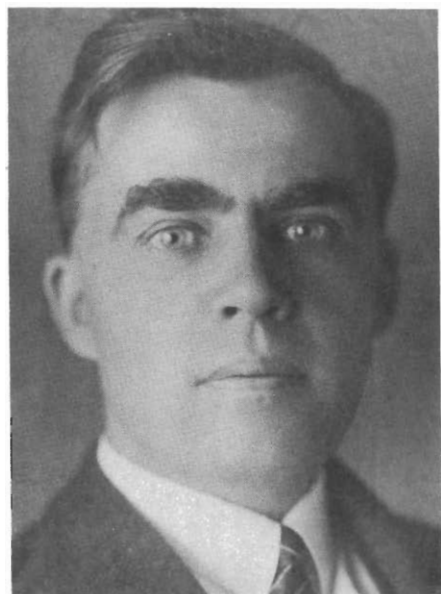
Само собою — німецька преса не мовчала цілком про події на Карпатській Україні.

„Фолькцейтунг” у числі з 18. 3. 1939 писала: „Боротьба карпатських українців з мадярами не вгає. Мадярські офіційні комунікати подають, що мадярські військові частини з трудом посуваються вперед, бо скрізь, на всьому фронті, стрічають упертий спротив військових частин Карпатської України. У районі Скотарського йдуть завзяті бої з військом Карпатської України, що боронить залізничний шлях. У цих боях беруть участь мадярські моторизовані частини”.

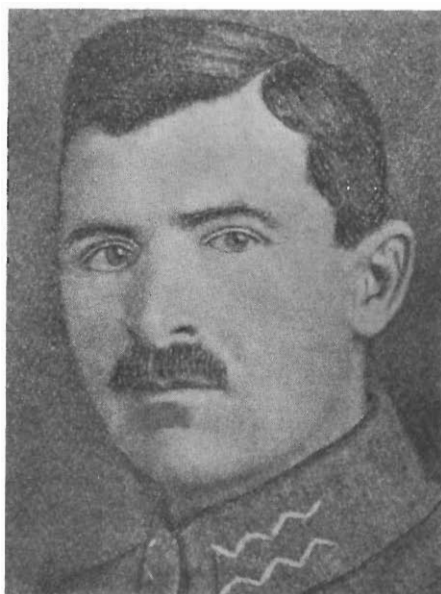
„Дер Гренцботе” теж з 18. 3. 1939 зазначає, що: „Коли в Будапешті йдуть маніфестації з приводу осягнення спільного кордону, скрізь в Карпатській Україні її армія ставить завзятий спротив мадярським військам. У боях дісталось в руки армії Карпатської України кілька поїздів із набоями. Ці поїзди були спрямовані на північ. Лише мадярським стежам і панцирним колонам вдалось дійти до польського кордону”.

Знов „Дойче Альгемайне Цайтунг”, у числі з 20. 3. 1939., подавши низку фактів із останніх днів Карпатської України перед мадярським нападом, особливо докладно реферував про бої січовиків із чеським військом у Хусті й про роллю генер. Прхали, при цьому та про „евакуаційні методи” чеського війська й далі писав: „Усе це діялося у вівторок і вночі на середу. У міжчасі збиралися озброєні ще решти Січі, щоб вирушити в автах і тягарівках на мадярський кордон. Але чеське військо сконфіскувало авта, щоб зужити їх для відтранспортування родин чеських урядовців. Слабкі сили Січі мусіли тому пішки піти на бої проти мадярів. Зате чехи відмаршували з усім, що мали, на польський кордон. На польській території інтернувано й обеззброєно яких 4.000 людей. Менша частина чехів, яких 500 людей, перейшла на словацьку територію, де повела зі словаками переговори в справі переходу до Чехії”.

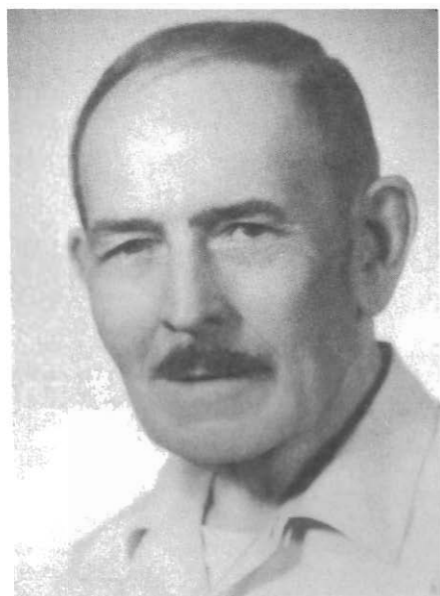
З голосів провінційної німецької преси ще варт згадати: „Ноес Вінер Тагблят”, який, у телеграмі з Букарешту для 21. 3. 1939 р., повідомив, на підставі мадярських джерел, що партизанські бої продовжуються, а в цілому краю немає спокою. Озброєні відділи Української армії — пани положення в горах та ведуть героїчну боротьбу. На іншому місці тойже „Ноес Вінер Тагблят” не виходить з подиву, який твердий спротив ставлять українські відділи й пише: „Утримається Січ, чи ні? Прийде поміч чи ні?.. Без перерви відходили все нові частини... самі молоді юнаки. Між ними багато студентів, з яких більшість ще ніколи не мали перед тим рушницю в руках, слабо озброєні, без усякого вій-



**Д-р Яків ЗОЗУЛЯ**  
професор.



**Осип СТАНИМІР**  
сотник УГА.



**Леонід САВЧИНСЬКИЙ**  
сотник Армії УНР.



**Василь ГУЛЬТАЙ**  
підпоручник Кінного полку  
У.Г.А., пізніше Харківсько-  
Слобідського полку отамана  
Кобзи Армії УНР.



1. Інж. Іоахим НЕЩАДИМЕНКО, поручник 3-ї Залізної Артилерійської бригади Армії УНР. 2. Інж. Володимир МОСОРА, старшина УСС, УГА і УНР. 3. Олекса МАНДРИКА, майор Армії УНР. 4. Інж. Іван ГНОЙОВИЙ, сотник Армії УНР. 5. Інж. Ілля САПІГА, підполковник Корпусу Залізничників УНР. 6. Інж. Михайло СЕЛЕСЬКО, підстаршина Старшинської Школи УГА в Коломиї. 7. Кузьма МАРУЩАК, сотник Армії УНР. 8. Лавро КЕМПЕ, юнак, учасник Зимового Походу в складі полку Чорних Запорозжців Армії УНР. 9. Михайло СТАДНИК, бунчужний кінної сотні 20 піш. ім. Гетьмана Мазепи полку. Учасник Зимового Походу.



**Яків ШЕПЕЛЬ**  
Отаман Вінницького Повстанського  
Загону, пізніше сотник Армії УНР.

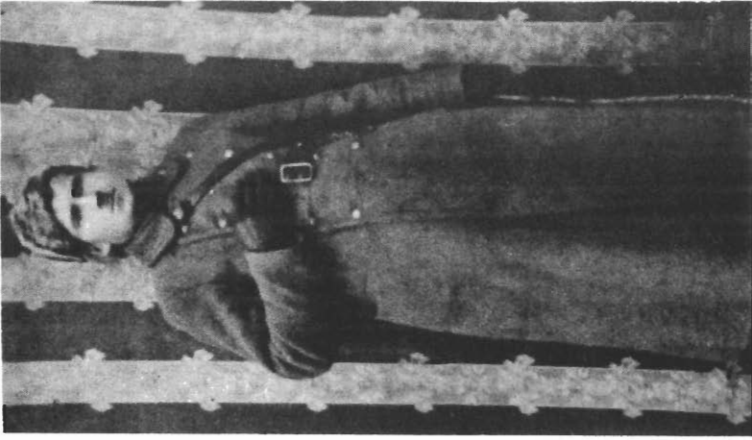


**Інж. Олександр СТЕПЕНКО**  
воєн Запорізького Корпусу, пізні-  
ше юнак Кам'янець-Подільської  
Юнацької Школи.



**Іван НАГОРНЯК**  
десятник Кулеметної Сотні УГА і  
УНР.





**Леонід ТОКАЙЛО**  
поручник Армії УНР.



**Антін КОРОЛЬ**  
поручник УГА.



**Омерян ТИШОВНИЦЬКИЙ**  
четар 11-го Гарматного Піолку  
УГА.

ськового вишколу, але пройняті невгнутим фанатизмом і розпучливою рішучістю безвихідности... Нині всі вони мертві”.

Коли переглядаємо тогочасну *українську європейську пресу* (на жаль я не мав можливості обізнатися з тим, що тоді писала наша преса в обох Америках та Канаді) і читаємо наголовки: „За честь, за славу, занарод”, „З кривавих днів Карпатської України”, „Боротьба за незалежність”, „Кривава епопея Карпатської України”, „Великий історичний тиждень”, „Чеські нікчемники” і т. п., то бачимо, що ціла наша преса однозгідно відчула, що на Карпатській Україні пишеться дальший уступ історії нашого народу, пишеться кров'ю, бо боротьба, яка там провадиться й справді є — боротьба на життя і смерть.

„Нове Село” з 26. 3. 1939 писало: „Минулого тижня зникла із землі Чехословаччина. Чехи — показалися гнилою колодою, яка нездібна і не заслуговує на те, щоб мати свою державу. Вони запропастили свою державу, — без одного вистрілу віддали найбільший скарб, який нарід може мати: волю — в руки Німеччини, а їхні провідники самі віддали свій нарід на поталу. Подібного ще історія не бачила. Гидимось таким народом і йому не співчуваємо... А Карпатська Україна? Нема що казати! Усі приятелі, які нещодавно за неї розпиналися, її ганебно зрадили...” Далі часопис згадує, як німецький конзуль у Хусті Гофман радив президентові Волошинові піддатися мадярам і пише: „На це батько карпатських українців відповів гідно: Ми не чехи! А Січовики, найкращий квіт Карпатської України, своєю кров'ю перед цілим світом зазначають: „Що ми не чехи!”.

„Діло” з 18. 3. 1939 писало: „У східній частині Карпатської України тривають далі надзвичайно завзяті бої Січового війська з мадярами. Команду над цілістю операцій із українського боку перебрав дотеперішній командант Хустської групи полк. Сергій Єфремов. За Хуст все ще йдуть запеклі бої. Найбільше кривавий бій за Хуст тривав учора, в якому впало сотки вбитих і ранених. Карпато-українські частини взяли багато полонених і здобули за Хустом мадярський панцирний поїзд, який пристосували відразу до боїв з мадярами. Хустський відтинко боронять два курені, значить коло 2000 людей. (На жаль наші сили були менші. С.Є.) Також бої в районі Иршави тривають. Перші сутички на півночі вже почалися. Бойові операції дуже утруднює велика сніжна заметіль і морози, що доходять там до кільканадцять ступнів. З оперативного боку це було б для них добре, коли б стрільці мали зимовий виряд. Тим часом більшість Січовиків не має теплої одежі та взуття. Боротьба в таких умовах це справді доказ героїства і безмежної любови до рідної землі. Це признають чужинецькі журналісти ту... Справами уряду кермує мін. Перевузник, який знаходиться в штабі полк. Єфремова”.

„УПС” 18. 3. 1939 подавало: „На території Карпатської України йдуть бої між мадярською армією та Національною Оборonoю Карпатської України. Мадярським частинам удалося тільки в двох місцях пробитися до польського кордону, а саме біля Тухольського просмику. Вони використали ліню Мукачів — Свалява — Вескид, наступаючи панцирними поїздами. Найбільш завзяті бої ведуться в районі Хуст — Тячів та в долині ріки Уж. Міністер внутрішніх справ Ю. Перевузник є в східній частині, а міністер військових справ С. Ключурак — у західній частині Карпатської України”.

„Українські Вісти” з дня 18. 3. 1939 подали: „Нині вранці почався бій під Солотвинськими Долами. Низиною Тиси наступає змоторизований 15. полк гонведів. Бій досі не вирішений. Карпато-українська армія бореться по героїськи. Доказом того, напр., що Севлюш переходив п'ять разів із рук до рук у рукопашному бою. Неменше криваві бої йшли за Хуст...”

Знов „Діло” з 19. 3. 1939 подавало: „Молоді, в бойовому вогні зорганізовані карпато-українські війська, борються з переважаючими мадярськими полками, що взяли вчора вночі Хуст, і наступають нині вранці на Буштино. Буштино лежить 18 км. за Хустом у напрямку румунського кордону, при залізничному шляху Хуст — Терешва. По полудні йшли вже бої уздовж залізничної лінії Терешва — Нересниця, на цілому просторі 15 км.. Чи цей бій триває далі в цю годину, не відомо, але напевно, що лінія Терешва буде боронена всіма силами... У руках карпато-українських військ є фактично ще нині східній простір Карпатської України...”.

„Українські Вісти” з 19. 3. 1939 у телеграмі з Букарешту подавали: „Цієї ночі переплило Тисою 120 січовиків коло Тячева. Вони вже докраю виснажені. Мадяри вже оточили Карпатську Україну із півдня й від заходу, але оперують тільки на головних шляхах. У глибину краю не запускаються, і осередок Карпатської України досі не-нарушений. Тут запускаються тільки літаки, які розкидають летючки в українській мові такого змісту: „Українці, Німеччина вас зрадила. Отже вам нема вже чого від неї сподіватися. Кидайте зброю, нічого вам не станеться”. Населення воліє смерть, ніж життя під мадярами. Зрештою не вірять у пощаду, і тому бої надзвичайно завзяті, а мадярські втрати дуже значні. На Буковині останні події відбулися сильним відгомном. Спочатку було пригноблення. Тепер його місце займає гордість із приналежності до народу, який так по-геройськи вмів боронити свій край”.

Цей же часопис, у кореспонденції з дня 22. 3. 1939 подавав: „Учора намагалося перейти Тисою 36 Січовиків. Їх усіх мадяри висікли вогнем із скорострільів. Тисою пливають трупи. З гір чути відгомін стрільів... Українські втікачі в Румунії терплять найбільше від чехів. Чеські старшини й урядники виявляють просто зоологічну ненависть до українців. Серед румунів вони агітують, щоб українців відслали до Мадящини, бо українці це, мовляв, крайно терористичний елемент — і правий і лівий — та вони на службі Німеччини, і вислані до Румунії для диверсії”.

„Українське Слово” у числі з 2. 4. 1939 р. між іншим писало: „Мадярських мордів доконують не тільки гонведи, але й узброєне шумовиння з корінної Мадящини, що іде за армією та в азійським озвіренні кидається на людей. Усюди по дорогах Карпатської України валяються трупи й ранені вояки українських збройних сил та винищованого мадярами населення. Погинулим сотням мадярів справили великі похорони в Ужгороді й других місцевостях. Карпатська Україна знає вже, що її покинув цілий світ, але нарід охопило тим більше завзяття. До армії голосяться маси людей, головно гуцулів, що з браку пальної зброї воюють сокирами й косами. Зброї й муніції чимраз менше, бо чехи повивозили все, що могли до Польщі, а решту повисаджували в повітря”.

„Неділя” у числі 11 під назвою „Великий історичний тиждень”, подаючи про початок боїв з мадярами, писала: „Під вечір передало міністерство збройних сил Карпатської України нач. команду над військовими частинами полк. Сергієві Єфремову, б. старшині чеської армії. Найближчим наказом нового команданта наказано мобілізацію всіх засобів комунікації. Уночі на фронтах був спокій. Хуст і Свалява в українських руках. В Іршавщині селяни відбили спробу мадярського наступу й узяли в полон 14 мадярів. На четвер рано сподіваний був наступ у напрямі Свалява — Воловець. Проголошена того ж дня міністром збройних сил та нач. командою мобілізація найшла надзвичайний відгомін: із самого Хусту зголосилося 6 тис. мужчин”. Реферуючи далі бої під Свалявою та під Перечином, „Неділя” продовжує: „Урешті третя клинова група, що вийшла з Бсрегова, зайняла Севлюш й прямувала на Хуст. Ця група, що застрягла під Вел. Копанею до вечора не посунулася, не зважаючи на барабанний вогонь і танки.

що пробували її підтримувати. Щойно ввечері, як і на Свалявському відтинку фронту, 3 чеські курені з 2 панцирними автами з колишнього хустського гарнізону, чеським традиційним звичаєм несподівано „звіяли” з фронту й подалися в бік Румунії, поки січові частини встигли пересунутися на прірву, мадяри використали її. До самого вечора крок за кроком у завзятому бою відступали Січовики й переходили в протинаступ; уночі Хуст був ще в українських руках, хоч фронтові частини були докраю виснажені та перевтомлені й мали довкола Севлюша 60 убитих. Французьке й англійське радіо надзвичайно прихильно відмітило геройську боротьбу Січовиків з мадярами в обороні рідної землі”. Про події 17 березня „Неділя” між іншим писала: „У польській пресі появилася вістка, що в Ясіні, отже за плечима української армії, місцеві мадяри zorganizували бойову акцію; їм помагають добровольці поляки з цієї околиці. Так повстав ще один фронт. Того ж дня впали дві історичні заяви. Президент о. д-р Волошин, що переїхав через Сигот до Румунії заявив представникові агенції Ройтера: „Німеччина нас ганебно обманула”. Водночас марш. Герінг заявив представникам преси, що уряд К. У. звернувся з проханням помочі запізно. (?) Марш. Герінг заявив зрештою своє вдовolenня з окупації К. У. мадярами, мовляв там могли вибухнути заворушення й світ сказав би, що то Німеччина винна. Карпато-український уряд, що переїхав до Вел. Бичкова, щераз віднісся з протестом проти проливу крови й мадярської окупації до сигнатарів мюнхенського договору. У Будапешті й Варшаві, а теж на кордоні, відбувалися паради з приводу спільного польсько-мадярського кордону. У варшавському Соймі виголосив сен. Творидло заяву у справі боїв у Карп. Україні. На през. о. Волошина зробив якийсь тип у чеськім однострою в Сиготі замах з револьверу, але ні одна з куль, на щастя, не зачепила президента. Атенатчика схопили. Зацікавлення героїською обороною Січовиків в Європі постійно росте, вся преса, з винятком німецької, повна описів їх завзятих боїв і героїських подвигів.

Так виглядали справи в Карпатській Україні в неділю 19 ц. м. вранці, кінчає „Неділя”. І знов далі пише: „П’ять днів своєї оборони вписали Січовики незатертими буквами не тільки в історію свого краю, але й у всесвітню історію. Світ з дива не може вийти: Держава з 2 тис. літаків, 1.200 танками, 3.500 гарматами й одною з найкраще технічно вивінованих армій підняла без спротиву руки й зникла з мапи Європи. Це Чехословаччина. У другому місці кільканадцятьтисячна боса й неозброєна, звідусіль замкнена й окружена „армія” б’є модерні війська 10-мільйонної держави. Справді: безсмертний є дух, справді він один творить чуда! У цьому й суть останніх подій у Карпатській Україні”.

\*\*

„Організація Народньої Оборони Карпатська Січ” та „Національна Оборона Карпатської України” перестали існувати, але ідея власної збройної сили жие і буде жити доти, доки буде існувати українська нація.

Карпатська Україна, як самостійна Держава українського народу за Карпатами існувала лише два дні: 15-го та 16-го березня 1939 р., але існувала фактично й юридично, бо елементи державности: влада, територія й населення знаходилися в руках вибраного народом Уряду та його армії „Національної Оборони Карпатської України”.

„Національна Оборона Карпатської України”, яка в більшості складалася з членів „Карпатської Січі”, мала в своїх рядах також

багато добровільників зі всіх закутків українських земель, які своїм Чиним засвідчили органічну приналежність Срібної Землі до України й суверенність та невмирущість самої ідеї Української Самостійної Держави.

„Національна Оборона Карпатської України” не мала своїх дивізій, бригад чи — навіть, — полків, але своєю боротьбою, в якій не було пощади ні супроти ворога, ні супроти себе, боротьбою, яка вимагала саможертви та найбільшого напруження всіх тілесних і духових сил, боротьбою без досконалого озброєння, без належної військової підготовки, серед найбільших невідгод зими й терену, боротьбою безнадійною й може даремною для сучасників, але важною, необхідною й невідкличною на майбутнє — запричастилася визвольних змагань усіх наших земель та пов’язалася з ділами всеукраїнської збройної сили та її історії.

На снігах верхів Карпат найкращі сини нашого народу, гідні спадкоємці давньої козацької слави, своєю кров’ю написали вогняні слова: **ЖИТТЯ — ЗА ВОЛЮ БАТЬКІВЩИНИ!**





Володимир ЗАРИЦЬКИЙ  
Майор артилерії Армії УНР

## ІСТОРІЯ 3 ЛЕГКОЇ БАТАРЕЇ 4 ГАРМАТНОГО ПОЛКУ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

У другій половині місяця грудня 1918 року я прийняв команду 3-ої легкої батареї. Коли батарея була укомплектована людьми й кіннями її вислано в першій половині місяця січня 1919 р. на фронт з експедиційним відділом у складі: пішого полку Січових Стрільців, котрим командував сотник Дум'їн, моєї батареї й кінного дивізіону сотника Бориса.

Завданням експедиційного відділу було придушити повстання от. Зеленого проти Уряду Української Директорії у районі міста Трипілля. Коли 3-тя батарея від'їжджала на фронт, 1-шу гарм. бригаду Січ. Стр., щоб легше було керувати нею, поділено на 6 полків 3-ох батарейного складу. Три батареї названо полком, а не дивізіоном, можливо було в пляні пізніше розвинути три батареї в три дивізіони (3-тя легка батарея під моєю командою, 3-тя гавбічна батарея — командир сотник Кавальджі (Азарбейджанець), 8-ма легка батарея — командир сотник Альошін (росіянин). У 8-ій батареї був поручник Є. Гловінський — на еміграції — науковець і член Президії УНРади.

Ці три батареї увійшли до складу 4-го гарматного полку під командою сотника Інькова (симпатичного татарина). Молодші старшини в батареях були українці. Мушу тут ствердити, що свої обов'язки чужинецькі старшини в 4-му гарматному полку виконували чесно в бойових акціях з большевиками, але коли почалась війна України з добровольчою армією Денікіна, сотник Іньков, сотник Кавальджі, сотник Альошін, поручник Смоляр, гарматний технік поруч. Петрів просили полковн. Удовиченка звільнити їх від бойових функцій. Вони як гості в полку, відступали з полком до міста Проскурова, але в бойових акціях участі не брали. У Проскурові сотник Іньков помер від тифу. Керуючи своєю батареєю, я одночасно виконував обов'язки Інькова, як командира 4-го гарматного полку.

## ПОВЕРНЕННЯ 3-ОЇ БАТАРЕЇ З ТРИПІЛЛЯ ДО КИЄВА

У другій половині місяця січня, батарея повернулася з Трипілля до Києва з великими трофеями. Зі сходу наближалася до Києва большевицька армія. 22-го січня у день проголошення Універсалу Соборності Земель України на Софійській площі, 3-тю батарею вислано за ріку Дніпро на фронт, у район Дарниці. Під кінець місяця січня частини української армії, що обороняли Київ, відійшли на правий бік Дніпра. 4-го лютого 1919 р. з боєм Київ залишено.

Коли залишено Київ, 3-тю батарею приділено для співділання бойового з 3-им полком піхоти Січов. Стр. під командою сотн. Чмоли й кінним дивізіоном сотн. Бориса.

На шляху відступу від Києва до Вінниці батарея брала участь у всіх боях.

Після великих втрат людьми й кінними, з району Вінниці батарею перевезено залізницею в резерв для поповнення, в район Чорного Острова, де вже були інші дві батареї 4-го гарм. полку.

По кілька тижневому відпочинку, у другій половині березня, батарея вирушила з Чорного Острова на фронт до складу Проскурівської групи під командою полковника Івана Омеляновича-Павленка.

На станції Проскурів, Головний Отаман Симон Петлюра й полковник Іван Омелянович-Павленко, оглянули батарею на майдані перед двірцем (ставка Головного Отамана була на станції Проскурів у сальон-вагоні).

Головний Отаман виголосив стрільцям коротку промову й побажав батареї успіху на фронті. Промова Головного Отамана дуже підбадьорила старшин і стрільців батареї. Промову Отамана репортери занотували й пізніше ад'ютант Головного Отамана сотн. Крушенський дав мені один писаний примірник її.

Зміст промови був такий:

„Дорогі старшини, підстаршини, козаки, Січові Стрільці!

Уже коло трьох віків український нарід терпить московську неволю. 22-го січня 1918 року, Уряд України — Центральна Рада — скинула з народу України московські пута рабства. Усьому світові вона заявила, що віднині хоче мати свою вільну державу, свої закони, у своїй хаті — свою правду.

Наші Предки Гетьмани з військом — козаками й народом боронили волю України. За волю України вони воювали з татарами, з турками, поляками і москалями. Москалі, поневоливши наш край, уже близько 300 літ їдять український хліб, з людей податки здирають, для нашого краю не будують ні фабрик ні доріг.

Москалі пограбували наш багатий край, зруйнували наші пам'ятки державні — резиденції наших гетьманів: Чигирин, Батурин, Суботів, з могил гетьманів — їх кості повикидали, свідків нашої державности й волі сліди замітають.

Нашого Пророка Тараса Шевченка за висловлену в віршах правду на десять років у Сибір було заслано.

Ми нащадки Запорожців маємо сьогодні знову війну з москалями, що під маскою комуни шахрайством і обманом всьому світові обіцяють життя в раю.

То нічого, що ми Київ залишили, до Проскурова відступили, за пару місяців ми повернемось туди. Покищо хай нарід наш побачить, що москаль червоний ще більш добро їх грабує.

У боротьбі з віковичнім ворогом не допоможуть нам сльози, молитви, поклони низькі. Боротьба за волю України вимагає від нас героїзму і кривавих жертв.

Тарас Шевченко в „Заповіті” нам подав:

„Вставайте, кайдани порвіть і вражою злою кров'ю волю окропіте”.

23-го березня батарея маршом із Проскурова прибула до села Мосійовці, нав'язала контакт з командиром — Чортківського пішого полку, поручником Соколовським, (полк мав коло 500 багнетів) і зайняла позиції на західній околиці села, мавши ліворуч від себе ріку, а праворуч високий густий ліс.

З 24-го на 25-го березня ворог уночі зняв тихо застави полку, а над ранком ворожа кіннота заатакувала полк і по короткому бою забрала нашу піхоту в полон.

Ситуація для батареї була критична. Відомо, що по піхоті прийде черга на батарею. Відступати батареї вже було запізно, бо в поході батарея не може оборонятися й кіннота легко нищить обслугу, по друге під обстрілом ворожих карабінів, коні в запряжках з гарматними передками не могли вже під'їхати до самих гармат. Вирішили боронитись, приготуватись і чекати...

Чотири гармати мовчать... Ворожа кіннота розвернутою лавою, махаючи голими шаблями, чвалом зближається до батареї...

Віддаль 500 метрів, вже 400, вже 300... Паль! скомандував командир батареї, і старшини в ролі навідчиків, а між ними хорунжий Микола Волошин, відкрили гураганний вогонь на картеч по кінноті.

Кожне стрільно було трафне... Ліворуч і праворуч від батареї, з малих ровків, по два скоростріли батареї, „Максима” косили кінноту безпощадно.

По 10-ох хвиликах... команда — відбій!..

Від диму з гармат спереду батареї не видно було, що діється. Коли



вітрець трохи відніс дим вгору, став образ, гідний пензля артиста-баталіста: Село горить... осідлані коні без їздців дико, як шалені, бігають по полю, а ближче до батареї лежать побиті коні в різних позах, деякі живі ще й пробують вставати, підводяться на передні ноги, і знову лягають, советські вояки поміж кіньми інчуть і конають у муках.

„Дякую, хлопці! Працювали Ви справно... робота чиста...” сказав командир батареї, поручник Зарицький, витираючи рукавом піт з чола, а далі додав: „Коли обслуга зіграна, хлопці браві, не лякаються, і вірять у могутній вогонь своїх гармат — ніколи кіннота не може здобути батареї”.

„Слава командирові” крикнули Січові Стрільці гарматчики на весь голос, аж луна покотилася в близькому лісі.

У батареї були страти — два стрільці ранені від куль.

З поза лісу під'їхали передки, і батарея, знявшись з позиції, від'їхала до стації Богданівці, куди прийшла вже нова наша піхота на поміч батареї для дальшої боротьби в обороні Проскурова.

Праворуч від села Мосійовці, на південь, фронт тримала Інженерська Юнацька школа з Кам'янця Подільського. Бій з ворожою кіннотою 3-тя батарея мала в день Св. Благовіщення 25-го березня 1919 року.

Сотник Ів. Зубенко написав книжку „Мученики й Лицарі”. У цій книжці є розділ „Благовіщення” 3-ої батареї Січових Стрільців у селі Мосійовцях.

По упадку Проскурова в місяці квітні, з частинами піхоти батарея з боями відійшла за ріку Збруч в Галичину, в район міста Гусятин.

За Збручем три батареї 4-го гарматного полку з'єдналися докупі.

Полк розмістився у селі Іванківцях біля міста Скали. На позиції, вздовж Збруча, боїв великих не було. Большевики Збруча не форсували. Час використано для упорядкування батареї і реорганізації частин піхоти.

29 травня командант відтинку фронту Чортків, Отаман Оробко і Головний Отаман Симон Петлюра, переїздом через село Іванківці, оглянули на майдані села 4-ий гарм. полк Січових Стрільців. З доброго вигляду полку Головний Отаман був дуже задоволений.

## КОНТР-НАСТУП УКРАЇНСЬКОЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ АРМІЇ НА СХІД ВІД ЗБРУЧА

Четвертий гарматний полк приділено до новозорганізованої 3-ої стрілецької дивізії.

Стан бойовий полку був такий:

1) Дві легких батареї, одна гавбічна (12 гармат і 24 набійних скринь).

2) Обсада в людях: коло 20 старши гарматчиків, досвідчених у боях у першій світовій війні, 400 - 450 підстаршин і стрільців і коло 400 коней.

Третя дивізія 1-го червня 1919 року зфорсувала ріку Збруч на відтинку від села Окопи до села Бордяківці і 3-го червня зайняла з боєм Кам'янець Подільський.

У боях за місцевості Кам'янець, Дунаївці, Нову Ушицю, Муровані-Куриловці, Копайгород, Мирафу, Могилів-Подільський, Ямпіль, Лучинець, Шаргород, Джурин, Томашпіль, Коморгород і стацію Вапнярку, 4-ий гарматний полк успішно допомагав гарматним вогнем піхоті в усіх її бойових завданнях.

Большевики відступаючи, боронили кожне село, кожне місто.

### БОЇ ЗА ЗДОБУТТЯ СТАЦІЇ ВАПНЯРКА

На шляху свого переможного походу 3-тя дивізія спіткала запеклий опір ворога біля стації Вапнярки, важливого залізничного вузла на лінії Одеса - Жмеринка.

Три тижні тривали бої з перемінним успіхом і 21-го липня Вапнярку здобуто.

Одеська група советської армії (45-та і 47-ма дивізії і багато окремих частин, п'ять броне-потягів), хотіла прорватися на стацію Жмеринку й по кілька разів на день штурмувала позиції 3-ої дивізії, але відібрати назад „бастіон” Вапнярку не змогла.

На південний захід від Вапнярки, у бою за село Пісчанку, ворожа кіннота Котовського прорвалася була й заатакувала позицію 3-ої легкої батареї ззаду, але батарея сама відбила атаку й не дала їй оточити 9-ий піший полк.

Січові Стрільці гарматчики впродовж кількох тижнів боїв за Вапнярку нераз підпускаючи ворога на близьку віддаль гарматним вогнем нищили його лави.

Одеська група советської армії була розбита, і тільки мала частина її відступила на Вознесеньск. Переслідуючи ворога, 3-тя дивізія дійшла на південь від Вапнярки до стації Кодима, а в керунку на схід дійшла до м. Бершаді й м. Теплика. Після Вапнярських боїв піші частини дивізії й гарматчики заживали заслуженого відпочинку два тижні. 3-ій дивізії за Вапнярську операцію дано назву „Залізної”. До авреолі бойової слави 3-ої дивізії безперечно чимало спричинилася артилерія, а саме 4-ий гарматний полк 1-ої гарматної бригади Січових Стрільців.

## СИТУАЦІЯ НА ФРОНТАХ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ З ПОЧАТКОМ МІСЯЦЯ ВЕРЕСНЯ

30-го серпня 1919 р. кілька дивізій Наддніпрянської й Галицької Армій спільно здобули Київ. Большевики, наш ворог ч. 1, групували свої сили на північ від Києва на лінії Коростень. Валнярська група української армії готувалася до походу на Одесу.

Зі сходу до ріки Бог наближалась Денікінська армія. Хотілось вірити, що до зудару між українською армією й добрармією не дійде, що спільними силами будемо провадити боротьбу проти комунізму.

Не так сталося, як бажалось, надії наші не здійснилися. На початку місяця жовтня почалися зачіпні акції добрармії у районі стації Христинівки. На правому крилі відтинку фронту 3-ої дивізії 8-ий Чорноморський полк під командою полковника Крата, повів наступ на позиції добрармії у районі Бершаді, розбив і взяв у полон 50-ий Білостоцький полк ворожої піхоти (були то мобілізовані селяни Херсонщини). Була це добра прогноза до наступних боїв.

За кілька днів ворожа кіннота зрваншувалась, зненацька напала на колону 9-го полку 3-ої залізної дивізії в селі Клевань, що тільки півгодини перед нападом увійшов у це село.

Село Клевань міститься в дуже глибокій балці (яру), а навколо зі сходу ліси.

3-тя легка батарея Счювих Стрільців посувалася в колоні полку за табором першої лінії (тачанки, амуніція, кухні) і була на віддалі яких кілометрів зо два від села.

Несподівано в селі почулась стрілянина.

Одна чота (дві гармати) зразу з'їхала з дороги і стала на позицію. Треба було попередити довідатись що сталося у селі. За яких хвилин 10 виїхала з села сотня ворожої кінноти й чвалом гналася на батарею. Тоді по ній почали стріляти з лісу скоростріли батареї. Батарея не стріляла, очікувала, щоб кіннота під'їхала ближче, але ворог вчасно збагнув небезпеку, повернув назад і сховався у селі. Незабаром прийшли до батареї кілька старшин 9-го полку, що втікли з села і оповіли, що багато вояків кіннота порубала, решту забрала в полон. Командир полку полковник Євтушенко застрілився.

Батарея з табором 9-го полку відступила до стації Ярошенка, де був резерв 11 (одинадцятій) Галицької пішої бригади.

Засліплений ідеєю „єдина, неділімая” Денікін, на свою погибіль спровокував війну з Україною. Уряд України війни з добрармією не бажав.

Коли почалась війна з добрармією, раптово з'явився для української армії новий ворог ч. 3 — поворотний тиф.

У половині місяця жовтня почалися дощі, холод. Вояки босі, без

теплого одягу, голодні, брак для коней фуражу, а тут ще й епідемія поворотного тифу.

У жахливих умовах, мавши перед собою дві московські армії — білу й червону, українська армія без амуніції, без медикаментів, не маючи допомоги від сусідніх західних держав, не мала змоги ставити опір. З кривавими жертвами армія мусіла відступати.

Але військові операції армії цілком спаралізував, і спричинив жахливі втрати людьми — тиф. Тут уже гармати, карабіни, кіннота, відвага були нідоногого. Від місяця вересня до місяця листопада 75% вояків армії хворіли на тиф.

По дорозі відступу від Вапнярки до Проскурова треба було залишати хворих вояків, за браком шпиталів, по селах під опіку селян, а по хатах селян повно було своїх хворих.

При 15-ох ступенях морозу лежали хворі в соломі по стодолах і шоплах.

У маршових колонах, що оком глянеш, були вози, а на кожному возі 4 - 6 вояків, лахміттям прикриті, у гарячці, благали, щоб не залишити їх.

Ослаблені, що відчували близький свій кінець, далі не могли йти, а плакати сліз не мали, вони прощались з товаришами, цілували гармати, своїх коней і на прощання казали „Слава Україні”.

Описати жах такої ситуації немає слів. Мерли борці за Україну, за її волю і славу, не на полі бою, а в стодолах і шоплах селянських від тифу.

Коло 22-го листопада рештки вояків 4-го полку, які перемогли тиф, прийшли до району Любара; було їх тільки коло 60 і тягли за собою 2 гармати. З Любара, хто мав силу, кінно чи на возі, помандрував у зимовий похід.

У Любарі закрилась книга історії буття 3-ої легкої батареї 4-го гарматного полку 1-ої гарматної бригади Січових Стрільців.

Вічна хай буде пам'ять поляглим у боях і померлим від тифу.

Цей спогад мій хай буде квітами на могили лицарів, що віддали своє життя в боротьбі за вільну Україну.





Инж. Микола ФЕЩЕНКО-ЧОПІВСЬКИЙ

## МОТОВИЛІВКА В 1919 РОЦІ

(Жмуток спогадів)

Коли під кінець весни 1919-го року майже половина Правобережної України опинилась у руках большевиків, фронт Української Армії відкотився на захід. А тоді большевики звернули більшу увагу на повстанців, які оперували на Київщині.

Підступом, з допомогою підкупленого злочинця однієї глупої липневої ночі був убитий отаман Дмитро Соколовський. Він оперував в Радомиському повіті Київщини й мав близько 8.000 добре озброєних повстанців. І проти інших, менших повстанських груп, большевики висилали поважні військові сили, з якими повстанцям боротись було тяжко.

Повстанський загін ім. Гетьмана Івана Мазепи, під командою отамана Юлія Мордалевича, поручника російської царської армії, в якому автор цих рядків був ад'ютантом, а в боях старшим кулеметчиком, — два рази був сильно розбитий й тому, після глибоких рейдів по Київському повіті, почав пробиватись на захід з тим, щоб з'єднатися з Дівою Армією.\*

І той радісний день з'єднання, що приніс нам скріплення віри в перемогу над ворогом настав!

22-го серпня того самого року наш загін на станції Попельня, залізниці Київ — Козятин ( у Сквирському повіті) зустрівся з 3-ім корпусом Української Галицької Армії.

У загальному поході Армії УНР на КИЇВ — ОДЕСУ 3-ій Галицький Корпус ішов лінією згаданої залізниці на столицю України, яку з мотивів престижевого порядку треба було на той час, щоб там не було, здобути!

---

\* Повстанський загін ім. Ів. Мазепи після сильного прорідження в боях з большевиками в дні злуки з 3-ім Галицьким Корпусом мав тільки 180 бійців.

Але людність, на жаль, до галицьких частин української армії поставилась не дуже прихильно, як того може хотілось, можливо через брак відповідної пропаганди, що на той час не легко було провадити. А найголовніше через те, що галицькі частини мали на собі австрійську уніформу. Тим то твердження одного зі старшин галицької армії, який писав свого часу на сторінках „Свободи”, згадуючи про похід на Київ в 1919-ім році, що в людей на Придніпрянщині „бракує національної зрілості”, бо, мовляв, ніхто не зголошувався добровільно до галицької армії, занадто сміливе, голословне й неправдиве.

Не буду, однак, на цьому тут зупинятися, бо то вимагає більшої розвідки.

Хочу, бодай у короткому описі, згадати за бій під Мотовилівкою (залізнична станція між Васильковом і Фастовом, бій, який дав остаточну перемогу над більшовиками в загальному поході 3-го Галицького Корпусу.

За той бій майже ніхто не згадує. Не згадується про нього і в історії Української Галицької Армії. Не згадується також і за наш повстанський загін.

А шкода!

Цими своїми рядками може я викличу і від інших учасників того бою належне йому освітлення, хоч би таксамо в коротких спогадах.

День 22-го серпня 1919-го року для нас повстанців був знаменним тим, що з повстанців ми стали членами регулярної армії, бо того таки дня нам був поданий наказ Уряду про наше приділення до 2-ої бригади (власлива назва бригади 8-а Самбірська) 3-го Корпусу української галицької армії.

Від того дня всі оперативні накази отримували ми від штабу бригади, залишаючись цілком автономною частиною у своєму внутрішньому житті.

У загальному наступі ми рушили на Київ. А тому, що ми добре орієнтувались у знаній нам місцевості, то в тому наступі наш загін був передовою частиною в усіх дальших воєнних операціях.

Марш на Київ був швидкий. Большевики не ставили опору, а поспішно відступали. А затримали вони нас аж між Мотовилівкою й Васильковом, де прийняли бій, який й називаю Мотовилівським.

Було то 27-го серпня, якщо мене не зраджує пам'ять.

З самого ранку наш загін зайняв шосе, що сполучає м. Васильків зі сталею залізниця тої самої назви.

Позиція не була вигідна, тим то ми через якихось дві години бою відступили, не витримавши сильного вогню большевиків, що завзято перейшли в контрнаступ. І тільки, коли ми дістали підкріплення, наш загін знову перейшов в наступ.

Галицькі частини мали більше щастя й посувались вперед майже без бою.

Большевицькі частини, що врешті потрапили в створений нами мішок, ми оточили.

Бій тривав майже цілий день. Однак опір большевиків, що боронилися завзято, був зломаний.

Як характеристичний момент бою, подам те, що одно большевицьке кулеметне гніздо було зліквідоване обходом. Большевик-серб, що був при кулеметі, був ранений в руки пострілами ззаду. Його взяли в полон, але віддали йому всі почесті правдивого вояка.

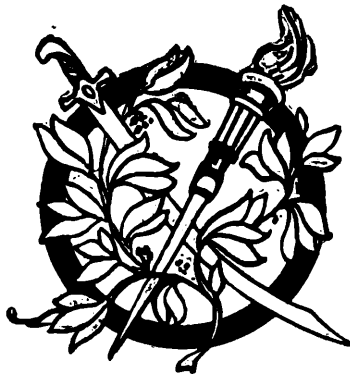
Після того дорога на Київ була відкрита, і 30-го серпня ми були в **СТОЛИЦІ!**

Але мушу тут зазначити, яку вигоду дало большевикам те, що вони затримали нас під Мотовилівкою. Вони затримали нас на дуже цінний для себе день. Утродовж того дня вони змогли перепровадити евакуацію Києва, а також дали можливість прорватись на північ кількатисячній армії моряків збольшевиченої чорноморської фльоти.

День проволоки призвів до нашого зудару з денікінцями в самому **серці України — в її столиці**. Денікінці скористали з того, що 3-ій галицький корпус належно не забезпечив мостів на Дніпрі.

І радісний день українського вояка — День 31 Серпня 1919-го року, день його перебування, як **ПЕРЕМОЖЦЯ**, у **СТОЛИЦІ**, — був затьмарений.

Довелось відступити, відступити перед новим уже ворогом, із тим, щоб трохи пізніше стати віч-на-віч іще з одним страшним ворогом — **ТИФОМ**, що майже здесяткував наші ряди.





Андрій ГОЛУБ  
Полковник Армії УНР

## ЗБРОЙНА ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА НА ХЕРСОНЩИНІ В ЗАПІЛЛЮ ВРОГА (1917 – 1919 роки)

Я не маю на думці подати тут хронологічний перебіг усіх бойових пригод, а згадаю тільки про ті, що найбільше затрималися в пам'яті.

Революція 1917 р. застала мене на румунському фронті. Служив я тоді у восьмому гусарському лубенському полку. Незабаром наш полк був зукраїнізований.

Пішли чутки, що румуни займають Бесарабію, а тим самим і Кишинів, де стояв наш полк за мирного часу. Мене, як квартир'єра післали до Херсона підшукати нове місце для полку. З Яс доїхав я до Одеси, а там тоді большевики якраз роззброїли гайдамацький курінь. Коли я висів з поїзду, мене оточила озброєна цивільна банда. Поздирали з мене військові відзнаки, бурку, відняли револьвер і повели до будинку перед стацією, де містилася ЧеКа.

Там засідав Ревком. Голова „тов. Соня”, а з нею 5-6 його членів. Зо мною було двох вартових з карабінами. „А! гайдамак — в розход” — закричала Соня, не запитавши навіть мене, хто я такий.

Мене взяла досада — не страх перед смертю, бо до неї я звик за чотири роки війни, але вмерти безславно я не міг. Мить і я розмахнувся повалив вартових, вихватив в одного з них карабін, вистрілив у групу чекістів і крикнув „бомба”.

Озброєний я вийшов звідтіль.

Пройшов попри панцирне авто, що стояло перед будинком, а далі через парк (де викинув карабін), щасливо добрався до знайомих і там переночував, залишився до другого дня. З газет я довідався, що „банда гайдамаків” налетіла ввечорі на „ревком”; були вбиті й поранені. А то був я, один гайдамака, що тільки один раз і вистрілив.

З допомогою знайомих купив білет на пароплав „Суворов”, що



курсав Одеса — Херсон, і з кошиком у руках, як торгівець овочами, добрався до Херсона.

Розшукав українську організацію. Пішов туди. Застаю там кілька-надцять молодих людей. Говоримо — плянуємо.

Несподівано, будинок оточила озброєна цивільна банда. Ми всі були без зброї. Виходу не було. Нас арештували й посадили на міноносець „Потьомкін” у тюрму. Роздягнули нас до білизни, а це було в березні, то було холодно. Вартовий матрос (видно українська душа) попередив нас, що ввечері перевезуть нас на острівець і там розстріляють.

Рада в раду, ми вирішили, як будуть нас вести на розстріл то на умовлений знак кинутися на конвой, всі мусіли розбігтися, хто куди, може хтось і врятується. А треба знати, що херсонський порт відгороджений від суходолу високим муром і зверху набитий товченим склом.

Я дав умовлений знак, збив з ніг вартового й перескочив через мур на другий бік. Чув я стрільянину, але кулі вже не могли мене зачепити. Чи хто ще з моїх товаришів недолі врятувався тоді, не знаю.

Тікав я щосили через квітники на городи і добрався до військових морських касарень, що були тоді порожні. Вартував там старий сторож; він дав мені стару шинелю, обтер скривавлені рани на руках і примістив мене в комині.

Однієї ночі почув я кроки й розмови в касарнях. А то Австро-німецьке військо вже прийшло в Херсон і зайняли касарні. Я виліз із комина, але мене заарештували, взяли мене за шпіона. Завдяки перекладачеві-українцеві мене звільнили. При владі був тоді вже гетьман Скоропадський.

Незабаром я довідався, що в Херсоні формується 57 полк і набирають туди старшин і підстаршин. Я зголосився і мене, як кіннотчика, призначили командиром кулеметної сотні.

Пробув я кілька місяців у тій частині. А коли почалося повстання проти гетьмана, ми дістали наказ відійти на Дон у розпорядження ген. Краснова.

Командний склад полку складався з росіян та змосковчених українців, які з презирством ставилися до всього українського. Я потайки зібрав старшин і підстаршин своєї сотні, а були то дисципліновані й національно свідомі люди, і ми вирішили не йти на Дон. Моя сотня залишилася в Херсоні аж до приходу Губерніяльного Комісара п. Няньчура.

Губерн. Комісар Няньчур доручив мені зформувати кінну сотню. Я наказ виконав. Зформована сотня мала 150 щабель і складалася переважно з кіннотчиків, добрих українців.



**Володимир ГЕРАСИМЕНКО**  
генерал-хорунжий, командир Кін-  
ного полку 6-ї Стр. Січової Дивізії.



**Степан ЧОРНОМАЗ**  
сотник 2-ої Волинської Стрілецької  
Дивізії Армії УНР.



**Іван ІЗВОШИК**  
сотник Кінного Лубенського полку  
О. К. Д. Армії УНР.



УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВА САНІТАРНА МІСІЯ В БЕРЛІНІ В 1918 РОЦІ.

Вергтий ряд зліва: 1. І. М. Більченко, 4. Свідерська, 5. Свідерський, 6. Тризванський, 9. О. Гончаренко, 10. Гончаренко, Сидять: 2. Петренко, 3. А. Журавель, 4. К. Воевідка, 5. В. Сімович, 6. Тризванський, 7. Тарашук. Решта незнані.



УЧАСНИКИ ЛІТНІХ УЧИТЕЛЬСЬКИХ КУРСІВ У КИЄВІ 1913 Р.  
Серед учительства посередині сидять письменники: 1. Олена Пчілка, 2. Іван Нечуй-Левицький, 3. Юрій Сірій, 4. Симон Петлюра (наклонив голову) і 5. Спиридон Черкасенко (стоїть у білому капелюсі).  
Цей рідкісний, унікальний знімок надіслала учасниця з'їзду п. Людмила Грицак. (X)



„Атака Кінноти Українських Січових Стрільців”. Малюнок Юліана Крайківського. Едмонтон 1943 р.

Якось у місяці лютому ми довідалися, що в Кривому Розі захопили владу місцеві большевики. Мене відрядили туди з кінною сотнею придушити повстання. До Кривого Рогу їхали ми без відпочинку цілу ніч, і хоч були змучені, але нам пощастило швидко ліквідувати большевицьку владу й назад наставити українську.

Тоді треба було дати відпочинок людям і коням.

Відпочивали недовго, бо на другий день уранці прибули з Херсона двое кіннотчиків і сказали, що й у Херсоні захопили владу місцеві большевики, а туб. комісар Нянчур із своїми урядовцями перебуває на англійському міноносці в херсонському порті.

Я із сотнею кинувся назад до Херсона.

Не доїжджаючи до залізничної стації, ми спішилися, обеззброїли вартових і зайняли двірець. Від вартових ми довідалися, де розміщені їхні сили.

Посідали на коней і поїхали до центру міста. Спішилися у міському парку й залишили там коней. Я розділив сотню на два відділи. Один під командою сот. Маковія, мав зайняти дім Соколова, а я з рештою вояків мав захопити ресторан „Бар” де містилися головніші большевицькі сили повстанців.

А що було то ще дуже рано й усі спали, то нам пощастило дуже легко без єдиного вистрілу й тут ліквідувати большевицьке повстання. У місті знову почала урядувати українська влада.

Було спокійно може який тиждень, але не більше.

Я із сотнею вирушив до Каховки, де також большевики захопили владу. Большевицьку владу там ми ліквідували, але повернутися до Херсона вже не могли. Отаман Григоріїв зрадив український уряд і почав діяти самостійно, на власну руку.

Він витнав із Херсона військо антанти й осів там, як у своїй столиці. Яка доля губерніяльного комісара і його урядовців, я й досі не знаю.

Я із своєю сотнею був відрізаний від українського війська. Становище було безпорадне. Проте, я вирішив не здаватись ні Григорієву, ані большевикам, а піти в запілля ворога. То був дуже ризиковний крок. Правда обозів у нас не було. Наше постачання провадилось коштом ворога. Озброєні були добре, мали із десять шгук кулеметів, досить рушниць і набоїв. Два тижні маневрували ми в запіллі ворога й прибирали різні назви та види, пристосовуючись до обставин і оминаючи боїв.

Сталось так, що большевики втратили довір'я до Григорієва. А тоді вже рушила на большевиків і біла армія ген. Денікіна, і я із своєю сотнею опинився в кліщах. Посуваючись між двома вогнями (денікінці і большевики) вниз Дніпром, я плянував дістатися до Оча-

кова, властиво до Кімбурської Коси, щоб переправитися на правий берег Дніпра.

Дійшли ми до рибальського „посьолка”, домовилися з рибалками, і вони вночі перевезли нас через лиман на другий бік Дніпра, обминувши Очаків, де вже були денікінці.

Коли ми перепливали Дніпро, якраз рушила крига, яка могла нас розтерти. Не залишалось нічого іншого, як вибрати найкоротший шлях до Очаківського форту.

Поблизу форту вартовий запитав нас, хто ми. Я відповів російською мовою, що ми кінна денікінська розвідка. А що нас переслідують большевики, то просимо допомогти нам висадитися на форт, бо нас затре крига. З допомогою денікінської охорони того форту, ми висадилися на форт.

Коли ми висідали, післав одну чоту, під командою хор. Теплою, обеззброїти вартівню. Форт опинився в наших руках, але треба було якось вибратись із нього. У самому Очакові командантом залоги був ген. штабу полк. Вознесенський. Із ним я зв'язався телефоном і розповів що й як сталося та чому я обеззброїв залогу фортеці. Через три дні переговорів ми таки домовилися, що полк. Вознесенський пришле нам три великі дуби (шаланди). На них і помістилося 150 людей з кіньми.

Коли ми причалили до берега й почали висідати, від нас зразу відібрали коней. Нас розмістили в кошарах і дали спочити одну добу. Тоді полк. Вознесенський почав умовляти мене, щоб я покинув українську армію й перейшов до них. Не обійшлося й без кпинів на адресу Петлюри, як кол. семінариста. А це, мовляв, не рівня генералам Деникінові, Врангелєві, Красному тощо, які очолюють російську визвольну армію! І що я, як „русский” офіцер зробив великий злочин проти Росії. Я, із затисненими п'ястуками і з болем у серці вислухав образливі репліки полковника мовчки. Переконати себе я не дав. Повернувшись до касарні, до своєї сотні я поінформував найперше своїх старшин про розмову з полковником. З кіньми ми мусіли розпрощатись, а вирішили втікати пішки. Умовилися зібратися біля суворівського маяка, за 3 кілометри від Очакова. Туди я післав ад'ютанта поруч. Хижняка з одним козаком домовитися з рибалками, щоб перевезли нас човнами до Одеси. Уночі потайки, малими гуртками, усі ми були в умовленому місці. Над ранок прийшов я до суворівського маяка останнім. Там уже були всі старшини й козаки.

За дві тисячі карбованців рибалки взялися перевезти нас до Одеси. Не гаючи часу, бо сподівалися ми погоні, пустились ми в море. Тільки може на яких 2-3 кілометри відплили ми від берега, як білогвардійці почали стріляти в нас, але кулі й стрільна до нас уже не долітали. За нами білогвардійці могли погнатися, тим то треба було збити їх із пан-

телику щодо напрямку нашої втечі. Наказав я рибалкам повернути на Туреччину. Вони злякалися, почали мене переконувати, що їх чайки не витримують такого шляху. Але я їх заспокоїв і запевнив, що коли стемніє ми знову повернемося на Одесу.

Удосвіта на другий день ми причалили до Одеси на пристань „пересит”, де переважно причалювали невеликі шаланди і рибальські чайки.

Рибалки заспокоїлись і щиро з нами попрощалися.

Ми висіли. Дав я наказ, щоб козаки розійшлися, хто куди може, але о 8-ій год. ввечорі щоб поодинокі приходили на пушкінський бульвар поінформуватися про дальшу ситуацію. Сам я із старшинами пішов до міста розвідати, чи нема там української місії чи установи, що допомогла б нам. Якусь знайшов і розказав, хто ми, скільки нас, і нам видали посвідки українською й французькою мовами. А ввечорі, о 8 год. роздав своїм воякам ці документи. Я був переконаний, що посвідки легальні й правдиві; проте козаків попередив, щоб були обережні з ними й не губили зв'язку зі мною.

Я із старшинами пішов до ресторану повечеряти, бо були дуже голодні. Не встигли ми ще повечеряти, як до ресторану увійшла білогвардійська патруля і почала перевіряти документи. Коли черга дійшла до нас, ми показали свої свіжі документи. Але їх нам не повернули, а заявили, що ми арештовані. Старшиною патрулі був капітан Яшний, якого я знав ще з Херсона. Нас вивели. Незабаром із розмов з'ясувалося, що вони хочуть нас зразу ліквідувати.

Я тоді звернувся до капіт. Яшного й зауважив йому, що нас пильнують наші люди, і якщо він наважиться на наше життя — то з його родиною в Херсоні станеться те саме.

Це переконало Яшного і він повів нас до деникінської командантури. Звідтам нас відвели до в'язниці. Три дні сиділи ми в тюрмі „на оселедцях”, без води. Викликали нас на допити, та все умовляли, щоб ми перейшли на їхню сторону. Обіцяли привілеї і добрі посади.

Довідався про наш арешт підстаршина Пащенко й звернувся до української місії, щоб допомогти нас звільнити. Правда, нас на волю не випустили, але принаймні перевели до другої тюрми, під охорону французького війська. До нас почали приходити наші хлопці й принесли нам харчі й махорку.

Та ось довідались ми, що на Одесу наступає от. Григоріїв. Треба зазначити, що тоді в Одесі було військо французьке, англійське, прещьке, а також деникінське й польське. Проте уся та наволоч не витримала натиску Григоріїва.

Зчинилася паніка. Одні вантажились на пароплави, інші втікали до Румунії. За одну добу не стало в Одесі деникінських „протекторів”



і самих денікінців. Тюрму, де ми сиділи, уже охороняла цивільна сторожа.

У цій метушні не забули про нас наші козаки. Вони прийшли до тюрми нас визволяти. Розбили ворота й випустили в'язнів. А було там, крім нас, чимало українців, цивільних і військових.

Саме тоді от. Григорій виводив до Одеси. Командантом міста одеси був призначений Тютюнник, який виконував ще обов'язки й начальника штабу Григорієва.

Багато українців зібралися на площі та радились, що почати. У цей час над'їхала патруля з Тютюнником на чолі. Він кричав і лайвся, і врешті декілька чоловіка, у тому числі й мене, заарештував і відправив на „пересип” до спеціальних вагонів. До повстанців потрапляли тоді всякі люди; їх не дуже пильно перевіряли. До них пристали й мої козаки, і вже влаштувалися на службу при охороні вагонів з арештованими. Через два дні викликали мене на допит. Допитував сам Григорій, до речі п'яний. Ми пізнали один одного, бо знали ще в російській армії. Тоді він був капітаном 58 празького пішого полку.

А тепер, змірявши мене з ніг до голови, він підозріло посміхнувся й почав розпитувати, як я потрапив сюди.

Я йому коротко пояснив.

Тоді він подав мені папірець і каже: Читай! А папірець той був ніби мій наказ, яким я ніби призначав 10.000 царських рублів тому, хто вб'є Григорієва.

То була чиста провокація. Я крикнув, що це фальш і брехня. „Я чесний вояк і такого не міг наказувати” сказав я.

Він розсміявся, по-дружньому взяв мене попід руку й сказав сісти. Налив шампанського. Ми випили й розмовились. Отаман намовляв мене вступити до нього, на добру службу. Я відмовився, мотивуючи відмову недобрим здоров'ям і перевтомою. „Ну, то кажи, що ти хочеш?” — сказав він. Я попросив дати мені документ, щоб ніхто з його повстанців не чіпав мене, і щоб я міг відпочити. Він зробив це через свого джуру й пішов собі.

Ідучи попри вагони, я шепнув своїм хлопцям, що чекатиму на них у селі Варварівці.

Добрався я до Варварівки, правда, не так то скоро, бо то досить далеко.

Тоді денікінці натискали на большевиків зі сходу і деякі частини большевицької армії та ешелони з усяким добром-харчами й амуніцією, а також ешелони з кіннями скупчилися в Миколаєві. Коні!.. Ось чого мені треба було, щоб посадити на них своїх хоробрих козаків.

Оббувшись трохи в тій місцевості, я підняв повстання проти червоних. Селяни почали вже ліпше розуміти, що несе їм большевицька

забріханість, і охоче приставали до повстанців. А тоді в кожного селянина була зброя. Таким чином я зібрав близько 2.000 повстанців у плавнях Богу.

Спершу дав наказ спалити дерев'яний залізничний міст через ріку Бог, щоб відрізати большевикам відступ на північ, а тоді оточити місто Миколаїв і захопили вагони з кіньми. Виявилось, що большевицького війська було дуже мало, тим то ми викликали велику паніку. Зчинився хаос; большевики кидали все і утікали куди тільки хто міг.

Ось так ми зайняли Миколаїв і тримали під своєю владою понад одну добу. Треба зазначити, що наскок був дуже вдалий, і відбувся майже без втрат людьми з нашого боку. Селянам дозволив я розібрати добро з вагонів: харчі, одяг, мануфактуру, шкіру тощо.

Я за одну добу зорганізував кінну сотню на добрих конях; набрали ми досить набоїв, рушниць і кулеметів і вирушили знову в запілля ворога.

Тим часом щастя відвернулося від Григорієва. Большевики не довір'яючи йому, почали переслідувати його, хоч ніби він і воював разом із ними. Григорієв тоді, шукаючи собі союзника, нав'язав зв'язки з Махном. Коли оба ці отамани з'їхалися на нараду, Махно за щось роззлостився на Григорієва й пострілом із револьвера забив його на самій нараді. А Тютюнник із невеличким відділом григорієвців пішов на захід, щоб з'єднатися з українською регулярною армією.

У серпні місяці 1919 р. Денікін інтенсивно почав наступати на большевиків, і цей наступ загрожував найперше Одесі. Почалася евакуація Одеси.

Моя розвідка донесла мені про все, що діється в Одесі. Я вирішив перешкодити большевикам відступати звідтіля.

За 50 кілометрів від Одеси є село Миколаївка при самій залізниці. Село велике й заможне.

Мені пощастило змобілізували селян, яким большевики вже встигли залити сала за шкуру, і так створився добрий загін повстанців.

Уночі ми зруйнували залізницю мало не на цілих 2 км. Порозтягали рейки, порозкидали місцями тор і попсували містки.

Большевики, дізнавшись, що залізниця вже зіпсована почали панічно вантажитися на підводи. Забрали майже всіх коней і підводи наокільних сіл і колоній, а навантаживши майно на підводи, рушили на Бірзулу. Розвідка донесла нам, що валка підвід рушила.

За два км. від дороги я спинив свій загін і наказав розсідрати коней. Двох козаків поставив як тастухів до коней, а сам із рештою людей і з десятком кулеметів заховався в кукурудзі так, що коні були позаду нас.

Через деякий час показалася група кінноти приблизно 120-130 вершників і чвалом кинулися на табун наших коней, що паслися в степу.

Ми підпустили той відділ на відступ вистрілу і почали чесати його з кулеметів і рушниць. А що большевиків було видно нам, як на долоні, то ми їх пересікли до одного.

В їхній валці склалася страшна паніка й метушня. Дядьки відрізували посторонки від возів і наохляп тікали, хто куди міг. Тільки в нашу сторону ніхто не втівав. Не припиняючи стрілянини я залишив 10 козаків із двома кулеметами далі стріляти, а решта осідлали коней, рушили в атаку на ворожу валку. Проїхавши із кількометер ми завернули назад, бо валці не було видно кінця. Степ заряснів людьми й кіньми. Усе метушилося й рятувалося втечею. Ми почали стримуватися із стріляниною, бо знали, що там багато є невинних людей, що їх забрали большевики на підводи.

На возах було всякого добра: розмонтовані частини машин, мануфактура, солоне м'ясиво в бочках, цукор тощо. Ми нічого з того не могли скористати, бо ми не мали підвід. Зато дядьки з Миколаївки добре підкріпилися по трудах.

Діло своє ми виконали; наробили шкоди ворогові досить. Незабаром ми залишили це місце.. Проїшли яких 50-60 км. від залізниці й спинилися в якомусь лісі. Майже з тиждень було тихо.

За той час большевики полагодили залізницю. А ми вперто поширювали відомості, що в тому районі багато української регулярної кінноти. Такі вістки підбадьорювали людей і наганяли страх на ворогів.

Якось уранці довідалися ми, що на стації Бірзула скупчилися большевицькі ешелони. Вирішили перейти до іншого лісу, що був за три км. від стації Бірзула. У тому районі було два селища Гандибури і Посисели. В одному з них (не тригадук в котрому) був храм. Уранці, через ліс, де ми стояли, переходила циганська оркестра, що йшла грати на храмовому святі. Я спинив їх і попросив затрати козакам, щоб їх трохи розвеселити і забавити. Заплатив їм добре, і цигани погодилися грати, а козаки розвеселившись пішли в танець.

Десь коло 12 год. вполудне відправив я циганів на край лісу, ближче до стації Бірзула й наказав їм грати голосно, щосили, щоб було далеко чути. Найняв я побережника, посадив його на коня й сказав гнати на стацію та розповісти, що в лісі повно петлорівської кінноти.

Я виліз на дерево й слідкував з делекоглядом, яке враження справив наш післанець на большевиків.

За яких 20-25 хвилин побачив, що паротяти рушили на Одесу. Ми їм не перешкаджали з тактичних міркувань, але нагнали страху чимало.

Було це в серпні 1919 р. У районі Балта оперував повстанський відділ от. Заболотного, що підтримував зв'язки з армією УНР. Я вирішив виступити з лісу й з'єднатися з от. Заболотним.

Уночі, обійшовши Балту, що була під большевиками, надранок знайшов штаб от. Заболотного.

От. Заболотний і його начальник штабу Василь Сovenко справили на мене добре враження. Люди відважні, українські патріоти і цілком віддані Україні. Пізніше я зустрів В. Сovenка. Він був тоді прифронтовим Комісаром Запорізької Дивізії.

Увечері відбули ми спільну нараду і вирішили взяти Балту від большевиків. Однієї темної ночі, через кілька днів по нашому з'єднанні, ми вже наступали на Балту. Кіннота охороняла травий і лівий фланги міста, а піший відділ перев'язавши перевеслом ліву руку, щоб один одного могли розпізнавати, пішли в атаку на Балту. Атака вдалася прекрасно. Не буду описувати того докладно, але скажу одне: большевиків з Балти ми вигнали, але не випустили ані одного потяга зі станції, бо попсували залізницю по обох боках Балти.

Трофеї мали ми такі: 2 гармати-мартирки, 2 польових гармати, що стояли на платформі вагона, 4 кулемети, 12 кулеметів ручних, та багато набойів до них. Крім того багато гвинтівок (рушниць), ручних гранат тощо.

Тоді пішла чутка, що наша армія зайняла Жмеринку, і далі посувалася в напрямку Одеси. Я й от. Заболотний вирішили втримати Балту в своїх руках, пока не підійдуть наші регулярні військові частини. Так воно й сталося. За той час ми мали кілька боїв з большевиками. Треба подивляти відвагу і відданість наших козаків, що так славно і відважно йшли в бій з переважними силами ворога — і не віддали тоді міста Балти ворогові.

Через якийсь тиждень підступили до Балти наші регулярні частини.

Коли прийшло наше військо й перебрало від нас Балту, тоді мене разом із сотнею приділено до Другого Кінного Переяславського полку, що ним командував полк. Аркас.

Отаман Заболотний залишився й далі в районі Балти із своїми повстанцями.

Командант бойового відтинку ген. Ярошевич, побачивши мою кінну сотню у повному бойовому складі, потиснув мені руку і сказав: як би в нас більше було такої кінноти, то ми б дуже добре стояли.

За час нашого перебування в полку полк. Аркаса впродовж трьох місяців ми відбули багато боїв з ворогом. Були світлі наші перемоги, але були й невдачі.

Шостого грудня 1919 р. вирушив я із сотнею в Зимовий Похід, але вже на чолі четвертої сотні із Другого Переяславського полку, бо полк.

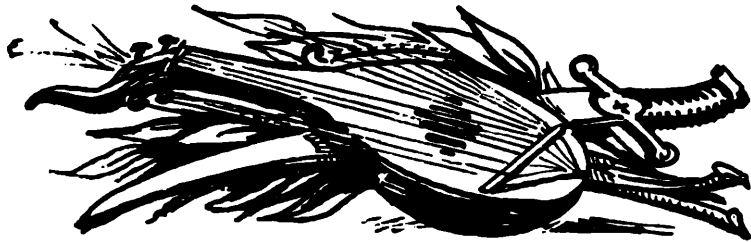
Аркас у Зимовий Похід не пішов, а з трьома сотнями і валкою залишився в денікінців.

Про Зимовий Похід не буду писати, бо то не належить до теми моїх спогадів.

Скажу тільки, що в Зимовому Поході моя кінна сотня розвинулася в полк, під назвою: Другий кінний, Лубенський ім. Максима Залізняка полк, і далі під моєю командою.

Навесні 6 травня 1920 р. залізні когорти лицарів Зимового Походу повертались до з'єднання з регулярною армією, і відкрили свої бойові прапори невмирущою славою.

Мене з полком було приділено, за наказом штабу армії, до Окремої кінної Дивізії під командою ген. І. Омеляновича Павленя (молодшого) під назвою: Перший Кінний Лубенський ім. Максима Залізняка полк. В окремій Кінній Дивізії брали ми участь у бойових діях дивізії аж до переходу за Збруч. О 12 годині вночі мій полк останній перейшов Збруч, прикриваючи відступ наших частин. Склали свою зброю зрадливому союзникові ляхові вночі 21 листопада 1920 р.





Леонід ТОКАЙЛО  
Поручник Армії УНР

## БРОНЕВИК ЗАПОРОЖЕЦЬ

Спочатку наче невелика, спокійна, „безкровна”, яка що далі почала перетворюватися на великий, кривавий буревій, революційна завірюха в Росії 1917 року, застала мене на німецькому фронті, в дієвій армії російського війська. У ній перебував я з 1915 року на посаді молодшого старшини в кінній розвідці при 32 Кременчуцькому полку 8-ої Армії 15-го корпусу.

Революційна хвиля повільно докочувалася до фронту, але вільним духом повіяло досить швидко. І ось одного дня у місяці травні, чи може вже в червні 1917 р. пішла в нашій і сусідніх частинах чутка, що мають відбутися збори вояків українців. А на тих зборах має виступити промову про становище українців у російській армії капітан 30 Чугуївського полку Божко. У призначеному місці, у лісі, зібралося чимало нас отаких, як я. І тут я вперше почув, хто ми, оті численні малороси, що досі так називали нас, іноді навіть із презирством та втрували нас хакхлами. Виявилось, що наша правдива назва українці, і що досі ми віддавали своє молоде життя за чужу державу та чужі для нас інтереси.

Капітан Божко промовляв до нас своєю, українською мовою. Намалював він перед нами історію нашого народу, історію козаччини та гетьманщини, і що настав час і для нашого народу, щоб пред'явити свої права на наше національне життя українців, а не малоросів.

Після тієї промови в моїй голові все пішло шкереберть. А до того ж промовець сказав, що в нас в Україні тепер формується своя армія, своє військо, щоб захищати наші права на нашу національну державність і нашу незалежність української нації.

Я був до того часу зовсім неспівомий нашій минувшині і не мав нагоди почути про ту нашу славу минувшину. Кілька разів після того я зустрічався з капіт. Божком і збагачував собі відомості про Україну, про її минувшину та про те, що настав такий час, коли ми зможемо вибороти волю для українського народу.

Довго я носився з своїми думками, як би то зробити, щоб кинути російську армію, а поїхати в Україну й стати в ряди нашої Української Армії та захищати свою землю й право свого народу. Восени, не пригадую собі добре ні місяця, ні числа, але о 3-ій год. вночі осідлав я коня й як дезертир махнув з російської армії, та подався в Україну. Тяжкий був то мій перехід конем з Литви в Україну. Коли я виїхав уже з фронтової смуги в запілля, то тільки тоді побачив, що таке революція. Скрізь салдатня дезертує, а подорозі грабує, гвалтує й руйнує. Нема ні влади, ні порядку, нічого. У дорозі, коли я спочивав в одному литовському селі, у мене вкрали коня; довелося далі пішки мандрувати до ближчої станції залізниці. На станції я побачив силу силенну салдатні, яка чекає на поїзд. А поїзди рідко почали ходити. Довгенько чекав я, але ось нарешті появився поїзд. Салдати кинулися на нього так, як ото буває якась брва рота кидається в атаку на ворота. І вмить обліпили його своїми тілами кругом до самих коліс, де тільки можна було зачепитися рукою, або стати ногою. Салдати були на дахах вагонів і мало що не на їх осях. З боєм за місце на даху вагону, але з радістю в душі, по довгому мандруванні я вступив в Україну.

Чистенькі українські села з білими хатами й садками, радісно відбилися у моїй душі. Я станув на рідну землю, про яку так мріяв, щоб і ще хоч раз глянути на неї, бо на фронті кожної хвилини можна було сподіватися смерті.

Добравшись до рідного Поділля, вирішив побачитися із своїм стареньким батьком, якого я вже три роки перед тим не бачив. А матір моя померла тоді, коли я на фронті захищав „матушку Росію” та батюшку царя. Спочив удома кілька днів, обчистився від нужи й пішов до найближчого міста, щоб вписатися до нашої армії і стати в ряди оборонців волі України та її народу.

Тоді у Волочеську формувався 13 кінний Стародубський полк. Я зголосився і мене прийняли. Але через кілька днів я захворів на тиф і мене відвезли до Жмеринки, до шпиталю. А через який час появилася нова московська зараза — большевики. Вони зайняли Жмеринку й робили „чистку” в шпиталі. Я вже тоді видужував, але мене не рушили, бо адміністрація шпиталю заявила, що я давній там санітар.

Большевики довго не втрималися і відступили в сторону Одеси. Залізничники допомогли розбити большевицький броневик, пустивши на нього порожній паротяг. Жмеринку зайняли українці. Командантом міста був полковник Осецький. Я зголосився до штабу, і мені було доручено звернутися до сотника Климка (здається що так, бо пишу все з пам'яті а мені вже 70 років). Він проводив мобілізацію на Поділлі. Мене сот. Климко прийняв і я з ним і поручником Стратійчуком по-

їхали на стацію Ярошенка, в сторону Одеси і там у наокружних селах, а найбільше в селі Пеньківці змобілізували близько тисячі чоловіка. Привели ми наших мобілізованих до запорізької групи і там посортували по частинах. Я пішов у частину Чорних Запорожців, т. зв. Чорношличників, а що не було досить коней, то мене залишили в пластунах. А пізніше мене відіслали до штабу Запорізького Корпусу, а там при штабі була організована кулеметна школа. Командантом школи був сотник Шульга а старшини поручник Слищ, хорунжий Ярмолинський, хорунжий Нагорний і я; підстаршин та козаків було 26 чоловіка. З цієї школи пізніше став броневик „Запорожець”.

Про броневика „Запорожця” я й хочу написати кілька слів та про його останній рейд. Я не бачив, щоб у збірнику „За Державність” колинебудь і хтобудь із моїх побратимів, що були на цьому броневіку, та написали бодай щонебудь про його роботу та його останній рейд 19 листопада 1920 року.

Броневик „Запорожець” був зремонтований і посвячений у приєвності Головного Отамана, славної пам’яті Симона Петлюри в Станиславові. Командантом броневика був сотник Шепарович (гарматчик), адютантом сотник Шмалій, командантом гарматного відділу поручник Григорович, а кулеметного відділу сотник Шульга. Молодші старшини на броневіку були такі: гармаші — поручник Костик (галичанин), Скрипка, хорунжий Яворський (галичанин), кулеметники — поручник Токайло, хорунжий Ярмолинський, хорунжий Слищ, хорунжий Нагорний, залізничний інженер Янкевич, лікар Банах та перший водій — машиніст бунчужний Скиба (другого забув прізвище), діловод Замлинський та 48 підстаршин і козаків. Спочатку броневик стояв на стації Тисьмениця. Телеграф і телефон обслуговувала п-а Павлишнінова Маланка — українка. Бойова частина броневика „Запорожець” було поділена на дві зміни. Тоді як одна зміна виїжджала на позиції, друга залишалася на відпочинку в базі. „Запорожець” завжди мав зв’язок із частинами, які були в боях проти большевиків і мав таке спорядження: 4 кулемети „Максима” та 4 „Моїса” дві маленькі гармати, та рушниці. Під час наступу армії „Запорожець” робив велику прислугу для неї тим, що вривався на позицію большевицької армії, зчиняв там паніку, а тим часом з обох боків наша армія гнала большевиків. З Тисьмениці база „Запорожця” переїхала до Копичинець, а його бойова частина весь час була на позиції Копичинці — Гусятин і безупинно добре виконувала своє бойове завдання.

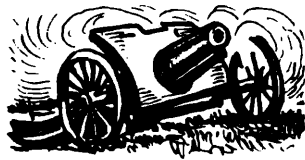
Останній рейд „Запорожця” був 19 листопада 1920 р.

Наші союзники поляки підписали перемир’я з большевиками й залишили нас самих боронити нашу волю і визволяти від ворога рідний край. Хоч ми й завзято боролися, але не сила була вже ставити опір ворогові, який був дуже добре озброєний та перевищав нас у багато



разів своєю людською силою. Наша армія почала відступати до Збруча під натиском кавалерії з лівого крила — Будьонного, а з правого — Котовського. 19 листопада, броневик мав завдання зробити розвідку до Проскурова, і виїхав із Гусятина о 2 годині по обіді. Але від Гусятина й до Проскурова ми вже не мали зв'язку з нашою Армією, яка відступила тоді до Волочиська. На залізничних стаціях водотяги вже були розбиті, а тому доводилося наповняти паротяг водою відрами з будьяких ставків, що траплялися по дорозі. Ось так біля стації Лісоводи, деє недалеко від Городка, нам треба було давати води в паротяг. Тоді на броневикі були поручник Костик, хорунжий Яворський, поручник Токайло, хорунжий Замлинський, інженер — поручник Янкевич, водій — машиніст Скиба та 24 козаки. Їхали ми помаленько, розвідку вислали по обидва боки залізниці, але вона не могла нічого доброго дати, бо місцеві люди казали, що вже днів із зо два на цій лінії не видно було українських частин. Так ми доїхали до Проскурова, де вже також не було ні нашого війська, ні ворожого. Надвечір ми повернули назад і виїхали з Проскурова. Тільки відїхали трохи, як нас обстріляли з кулеметів. Ми почали також стріляти, але незабаром усе замовкло й ми потихеньку поїхали далі. Тепер не можу я пригадати всіх стацій, що їх ми переїздили. Але ось доїхали ми до якоїсь невеличкої річки, як броневик раптово спинився, аж загуркотіли вагони. Ми думали, що машиніст став навмисно, щоб набрати води. Дано наказ козакам брати відра й виходити наливати воду в паротяг. Але тільки вискочили козаки з вагонів, як почали нас обстрілювати з кулеметів. Ми повскакували назад у вагони й почали також стріляти з кулеметів по невидному ворогові. А ніч була темна й холодна. Моросив дощик. Треба думати, що ми добре потрапили в ціль, бо ворог перемінив свою позицію й почав стріляти з іншого боку. Вислали ми двох козаків перевірити залізницю. Виявилось, що „контрольна площадка” зійшла з рейок, і рейки розірвані. Виходило, що броневик потрапив у безвихідне становище. Ми ще довший час відстрілювалися кулеметами та гарматами, а потім відчепили „контрольну площадку” й повернули назад до попередньої стації, щоб телефоном дати знати нашій базі, що з нами й щоб дали нам якусь допомогу. Але телефони вже не працювали. Відбули ми коротеньку нараду, що робити далі. Годі було думати про направу залізниці під обстрілом, тим то вирішили покинути броневик і добиратися до Збруча пішки. Узяли ми з собою 4 кулемети „Люїса”, замки від 4 „Максимів” та замки від гармат, стрічки з набоями, пошкодили паротяг, попрощалися із своїм бойовим товаришем броневиком „Запорожець” і з провідником — залізничним службовцем вирушили в дорогу. До Збруча йшли ми не дорогами, а манівцями, щоб не потрапити в пастку большевикам. Була приблизно 11-та год. вечора. Дощик накрапав, але вперто не переставав. Провідник-служ-

бовець водив нас мабуть годин із зо дві, а коли ми прийшли до якогось села, застукали у вікно якоїсь ліпшої хати, спитали що це за село, то виявилось, що те саме при тій стації, з якої ми вийшли. Ми накинулися на нашого службовця водія, гадаючи, що він навмисно привів нас сюди, щоб большевики тут нас прикінчили. Поручник Янкевич вихопив пістоля і хотів застрілити службовця, але я вирвав йому з рук пістоля і сказав, що то не муха, а людина, треба перевірити, як воно так склалося. А тим часом водитель-службовець клякнув і почав присягатися, що він зблудив і завів нас несподівано назад до того самого села, тільки з другого боку. Ми дарували йому життя, але заявили, як він наведе на наш слід большевиків, то буде знищена ціла його родина. Він повів нас знову. Не маючи мапи місцевости, тільки компас, ми пішли на захід лісами та полями. Йшли цілу ніч. Потомлені й голодні, бо з харчів нічого не мали, обвантажені зброєю, якої не хотіли залишити большевикам, вранці о 3-ій годині ми дійшли до якогось села. Тут розпитали людей, чи не проходило українське військо, нам відповіли, що раненько проходила частина в напрямку до Волочиська. Ми напружили всі сили, пішли слідом і десь коло 10 години ранку зійшлися з Українською Державною Школою з генералом Шаповалом на чолі. Ця школа прикривала відступ Української Армії. Ми приєдналися й разом дійшли до Волочиська, де були скупчені майже всі рештки українського війська.





Д-р Іван РОЗГІН

## ЛІКАРСЬКА ОБСЛУГА БОГДАНІВСЬКОГО ПОЛКУ

Лікарську обслугу в Богданівському полку організували лікарі: д-р К. Бризгун, д-р С. Коломойцев і д-р А. Журавель, який відіграв головну роль в організуванні цієї обслуги.

Андрій Журавель народився 1892 р. в селі Софіївці, Амурського Краю (на Зеленому Клині) в родині багатого селянина. Свою високу медичну науку він почав 1909 р. в петербурзькій Військово-Медичній Академії. За участь у студентському русі він був звільнений з Академії, і перейшов на медичний факультет в Томську (Сибір). Тут він брав участь у політичному житті відомої „Томської студентської громади”, що гуртувала багато українців, пізніших учасників Визвольної боротьби 1917-1920 років. Закінчивши університет у 1917 р., напередодні революції, Андрій Журавель став військовим лікарем 1-го куреня славнозвісного Богданівського полку в Києві. При цій нагоді варто згадати, що військовим лікарем 2-го куреня був його приятель д-р К. Бризгун, що тепер живе в Канаді. За головного лікаря полку був д-р С. Коломойцев, про якого згадують, як про „дуже сумнівної якості українця”.

На початку Богданівський полк перебував у стадії організації, тим то лікарі мали дуже багато праці, а д-р А. Журавель ще й до того брав участь в культурній і політично-освітній роботі. Про це оповідають його сучасники полковник С. Лазуренко, командир полку, проф. М. Міщенко та д-р К. Бризгун.

Нашвидко сформований полк був висланий на загальний російський фронт, що тоді ще якимось тримався. Перший курінь, в якому служив д-р А. Журавель, щасливо дістався до воєнних позицій на території України, звідки пізніше повернувся назад до Києва в жовтні місяці того самого 1917 р. а на другий курінь, як відомо, на залізничній станції Пост Волинський, під Києвом несподівано почала стріляти якась

московська військова частина й багато богданівців наклали там головами. У жовтні 1917 року, і ще на фронті згадуваний головний лікар Богданівського полку С. Коломойцев зник із полку, а на його місце був призначений д-р А. Журавель, і він виконував ці обов'язки аж до повороту богданівців до Києва.

При переформуванні української армії на нових засадах д-р А. Журавель дістав призначення на дивізійного лікаря, але через дальші політичні події йому недовго довелося виконувати ці обов'язки. Київ зайняла московська червона гвардія. Під час цієї короткотривалої большевицької окупації м. Києва. А. Журавель працював у Київському військовому шпиталі, а коли Київ знову здобуло українське військо, він працював у Військовому Секретаріаті. На цьому становищі застав його гетьманський переворот.

Вліті 1918 року, д-р А. Журавель виїхав до Німеччини в складі „Военно-Санітарної Місії”. Головою Місії був д-р Кость Воевідка, а членами, крім А. Журавля були ще відомі на той час діячі В. Симович, Паращук і Тризв'янський.

Місія мала свій осідок у Берліні. Обсяг діяльності її був не тільки медичний, а багато ширший. Вона була ніби першим посольством України в Німеччині. Крім того, що закуповувала медичні матеріяли, вона нав'язувала контакти з медичним світом Німеччини, а також опікувалася полоненими українцями, що були тоді вже в окремих таборах. При цій нагоді д-р А. Журавель познайомився з визначними діячами українського визвольного руху закордоном, членами Союзу Визволення України В. Дорошенком, А. Жуком, З. Кузелею та іншими. Усі вони пізніше, вже після другої світової війни, тепло згадували д-ра А. Журавля як українського патріота, активного політичного діяча, а над усе милого співрозмовця і співпрацівника.

Перебуваючи закордоном, д-р А. Журавель, крім безпосередніх обов'язків члена Місії, у вільний час нав'язував персональні контакти з німецьким медичним світом — науковим і військовим. Він відвідував доповіді визначних клініцистів у берлінському університеті, відвідував військові шпиталі, почав вивчати низку організаційних проблем з царини охорони здоров'я. Уже тоді він цікавився найбільше системою заходів до лікування сухот (туберкульози).

На цей період припадає велика персональна подія у його житті, а саме одруження із співачкою Республіканської Капелі Кошиця, донькою українського діяча, священника, о. Т. Туркало — Вірою Туркало. У м. листопаді 1920 року він приїхав був із Берліну до Кам'янця-Подільського, щоб одружитися; а взявши шлюб, знову вертатися до Німеччини. Але повернутися до Берліну йому вже не пощастило, бо тут несподівано захопила його большевицька окупація.



Олександр ВИШНІВСЬКИЙ  
Генерал-Поручник Армії УНР

## ПРИТОМНІСТЬ ДУХУ

(Пам'яті Президента У.Н.Р. Андрія Лівницького)

У бурхливі революційні часи Покійний Президент А. М. Лівницький не раз був у дуже скрутному становищі, що загрожувало йому смертю.

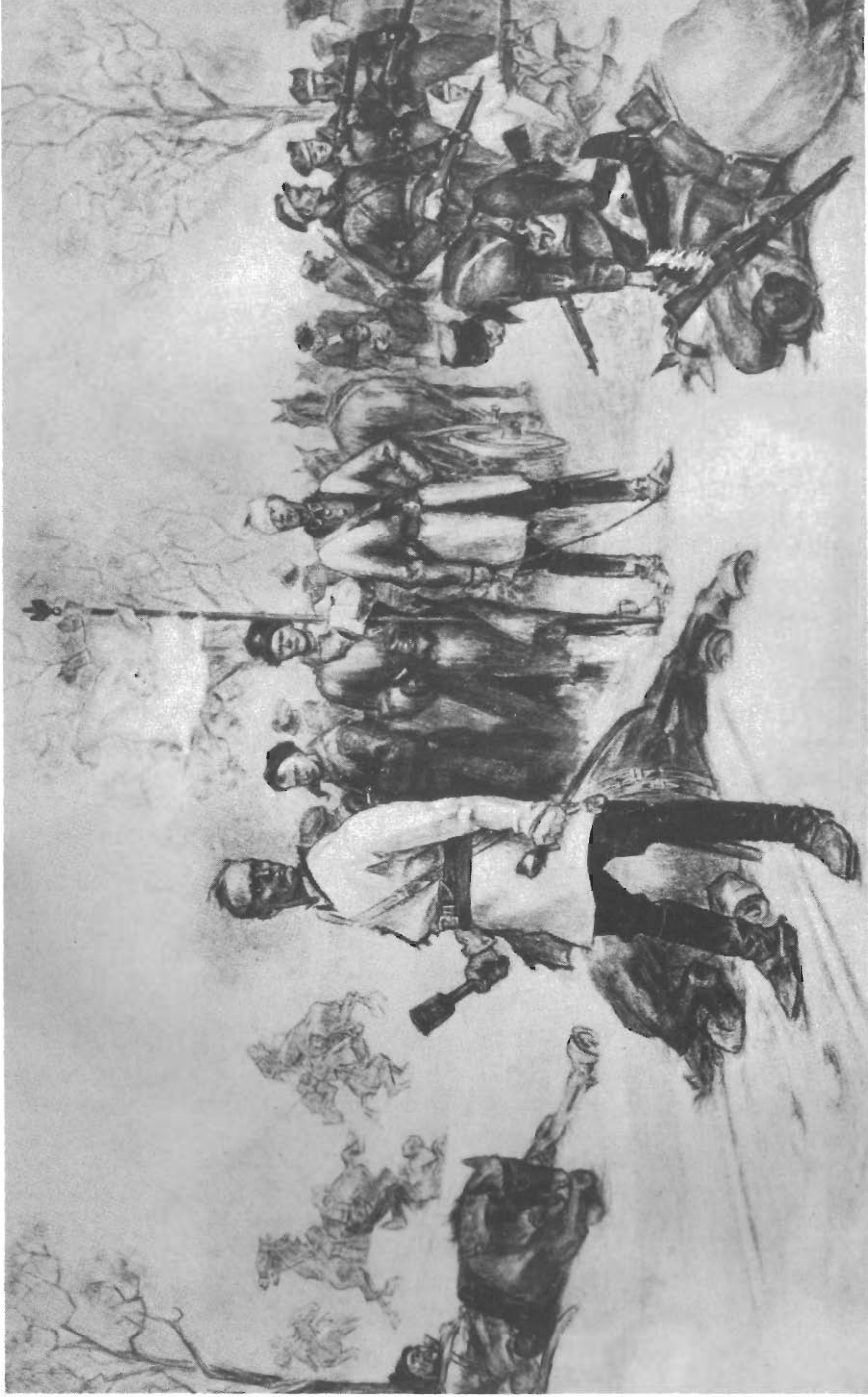
У таких випадках Покійному завжди ставав у пригоді його незвичайний дар притомности духу, що допомагав йому знайти вихід із, здавалося, цілком безнадійної ситуації.

Замість квітів на далеку могилу, хочу зазнайомити Українське Громадянство з одним із тих випадків, коли притомність духу пізнішого Наступника Головного Отамана Симона Петлюри врятувала йому життя.

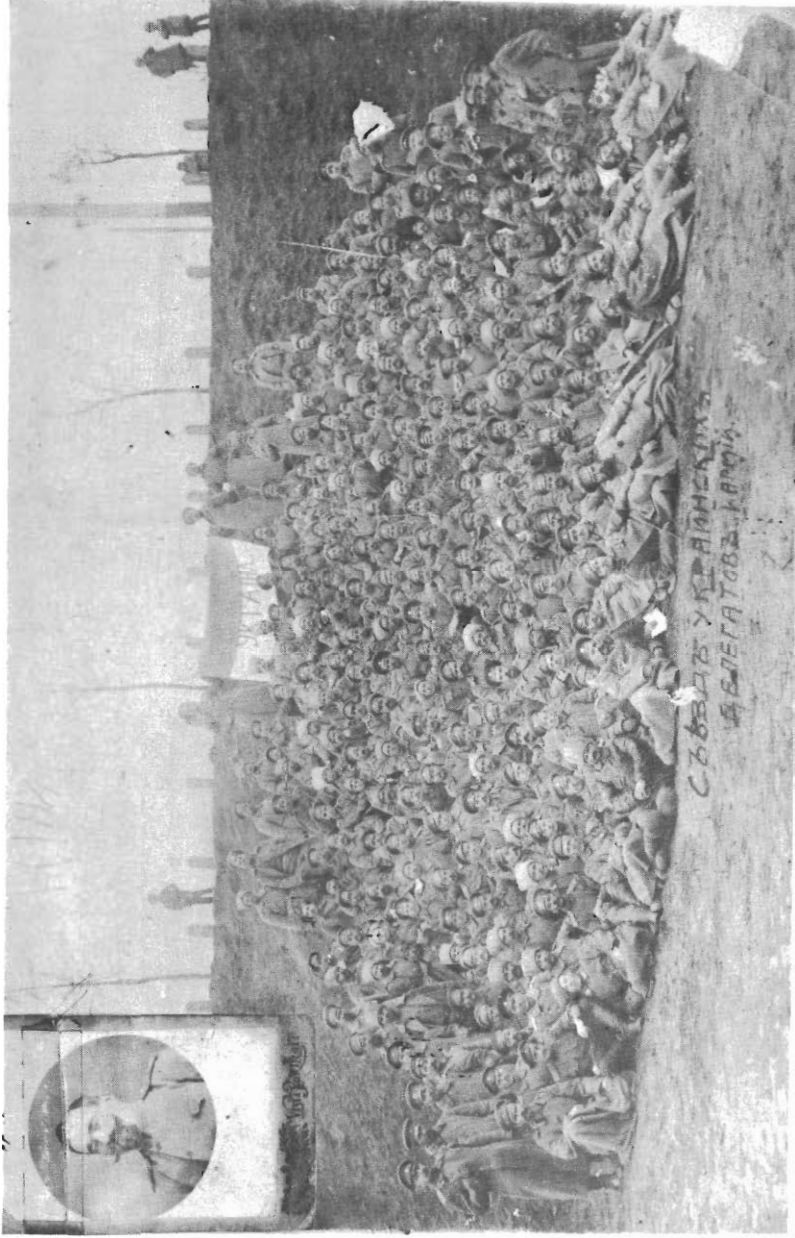
У ПОЛТАВІ Й ПЕРЕЯСЛАВІ. ГРИГОРІЙ ХРУСТАЛЬОВ-НОСАР І ЙОГО ДОЛЯ. БОЛЬШЕВИКИ ПОЛЮЮТЬ ЗА ГОЛОВОЮ А. М. ЛІВНИЦЬКОГО. НЕВДАЛА МАСКАРАДА Й ЩАСЛИВА ВТЕЧА.

Перед революцією 1917 року Андрій Миколаєвич Лівницький (далі будемо називати скорочено „А. М.”) був Мировим Суддею на Полтавщині, у м. Глем'язів, Золотоношського повіту. Вибух революції застав А. М. у Києві, де він перебирав Нотаріяльну Контору від свого дядька, нотаріуса Олександра Юхимовича Ільяшенка (Мати А. М. була з роду Ільяшенків). Революція перешкодила законно оформити передачу.

Після повалення царату А. М. переїхав до м. Золотоноші, де його було вибрано спочатку Повітовим Комісаром, а незабаром, на З'їзді Повітових Комісарів у Полтаві, і Губерніяльним Комісаром Полтавщини. Одним із перших завдань, що їх переведенням у життя А. М. розпочав своє урядування, була українізація Губерніяльного і Повітових Комісаріятів. Його правою рукою в справі українізації був Яків Танцюра, пізніше інженер, абсолювент Подебрадської Академії в Чехії. (Тепер у З.Д.А.). На працю до Губерніяльного Комісаріяту Полтавщини Я. Танцюра дістався досить оригінальним способом. Ще перед тим, як



„Останній набій” Малюнок Леоніда Перфетського, 1949 р.



З'їзд українців-делегатів 5-ої російської армії в місяці квітні 1917 р. на фронті за босвою лінією окопів. Не дивлячись на те, що на знімку підписано: „Съѣзд делегатів“, проте на національному прапорі написано виразно: Хай живе Україна! Це свідчить, що душа делегатів з'їзду була українська.

видати наказ українізації, А. М. довідався був, що якийсь пан Танцюра, в одній із установ Полтави, вже розпочав на власну руку провадити діловодство українською мовою. Здивований і водночас захоплений цією ініціативою, А. М., із притаманним йому нахилом до жарту, наказав: „Як це він смів самочинно, без мого наказу, провадити українізацію? негайно прикликати Танцюру до рапорту!” Молодий „самочинний українізатор” перелякався, і перед тим, як з'явитися перед „трізні очі” Губерніяльного Комісара, звернувся за порадою до своїх співробітників, що, мовляв, він має робити? Ті порадили з'явитися й подати заяву про димісію. Я. Танцюра так і зробив. У відповідь А. М. засміявся й сказав:

— Димісію приймаю, а безробітного Якова Танцюру призначаю на працю до Губерніяльного Комісаріату. (Так про це призначення оповідав сам А. М., будучи Президентом У.Н.Р. на еміграції).

Хаос, що був за тих часів скрізь, отже і на Полтавщині, найбільше турбував Губерніяльного Комісара. У такій тяжкій ситуації, у змаганнях запровадити на Полтавщині лад і порядок, А. М. працював на становищі Губерніяльного Комісара аж до часу, коли Полтаву захопило большевицьке військо. Щасливо уникнувши арешту, А. М. вчашоно переїхав до м. Переяслава. Тоді в Переяславі Головою Земської Управи був Григорій Степанович Хрустальов-Носар, колишній Голова Совета Робочих Депутатов у Петербурзі за революції 1905 р. Бувши вже свідомим українцем, Хрустальов-Носар зорганізував на Переяславщині Українське Вільне Козацтво й спираючись на нього, як на військову силу, був тим, кому фактично належала вся влада в Переяславському повіті. Йому підлягали Повітовий Комісар, міліція й різні установи. До А. М., коли він прибув до Переяслава, Хрустальов-Носар поставився з належною пошаною й визнав його авторитет.

Якраз тоді в Переяславі відбувався З'їзд Повітової Селянської Спілки. Під впливом большевицької агітації й різних солодких обіцянок червоних щодо поділу між селянами землі, більшість делегатів спілки були настроєні пробольшевицьки. „За радянську плятформу!” було гасло, з яким селяни прибули на З'їзд озброєні рушницями-, „одрізанами”. Хутко дійшовши до порозуміння з також пробольшевицькою 105-ою командою, що становила залогу в Переяславі, селянські делегати мали намір захопити владу в повіті. Не зважаючи на такий настрій З'їзду, А. М. не завагався виступити на ньому з промовою, закликаючи селян не робити бешкетів і спокійно чекати на розпорядження української влади.

Коли впродовж кількох днів З'їзду виявилось, що загроза збройного виступу прихильників советської плятформи має здійснитися, Хрустальов-Носар оточив своїми збройними відділами міський театр, де відбувався З'їзд Спілки і бурсу, де була розташована 105-та ко-



манда, та обезброїв, як селян, так і Команду. Зліквідувавши таким чином большевицьку змову, Хрустальов-Носар цілковито підпорядкувався А. М., який почав запроваджувати порядок у повіті.

Довідавшись про це, большевики вислали з Полтави до Переяслава великий кінний відділ з наказом негайно арештувати А. М. і привезти до Полтави на їх суд-розправу. Одного дня цей відділ увірвався в Переяслав. Українське Вільне Козацтво було розкидане тоді по цілому повіті, і це уможливило большевикам опанувати місто. Відразу розпочалося гарячкове полювання на голову А. М.

Самого Г. Хрустальова-Носаря тимчасово залишили в спокою, зваживши на його велику популярність у повіті. Проте, пізніше, коли большевицька влада зміцнилася, Г. Хрустальова-Носаря підступно забили (травень 1919 року) спеціально для того надіслані чекісти; голову його відрізали й відвезли до Москви, як речевий доказ виконаного завдання, а тіло кинуте в Дніпро.

Під час перебування в Переяславі А. М. мешкав у будинку своєї тітки, Леоніли П. Дорошкевич, на Монастирській вулиці. Саме того дня, коли большевицький відділ увірвався до міста, А. М., не знаючи про це, спокійно йшов до Повітової Земської Управи. По дорозі перестрів його якийсь селянин і перелякано прошепотів:

— Большевики в місті, вже шукають за Вами. Тікайте, Пане Комісар!

Подякувавши за попередження, А. М. повернувся, і не заходивши вже до свого помешкання, подався до одного з інших своїх родичів, де спіткався з своїми двоюрідними братами Федором і Миколою. З'ясувавши їм ситуацію, А. М. сказав Миколі:

— Нічого не вдієш, будемо тікати разом, Миколо!

— Легко сказати „будемо тікати”, але як це виконати, коли кожна людина в Переяславі добре знає як виглядає „Пан комісар?”, — промайнуло в голові Миколи.

— Перш за все треба змінити твій зовнішній вигляд, щоб тебе, Андрію, ніхто не міг пізнати в місті, — відповів він.

Зголити вуса й бороду А. М. категорично відмовився, але погодився скинути окуляри й передяпнутися. У додаток Микола нашвидку пофарбував йому, за браком чого іншого, фіксагуаром вуса й бороду на чорно. Коли вже збиралися виходити, А. М. раптом пригадав собі, що в помешканні тітки залишилися деякі його речі.

— Не руш з місця, поки хтось не принесе моїх речей! — несподівано заявив він.

Брати почали намовляти А. М. не гаяти часу. А тут якраз до кімнати влетіла засапана сама тітка Леоніла.

— У мене в хаті вже були большевики, все перевернули до гори ногами, шукаючи за тобою. Кожної хвилини можуть бути тут. Отже,

тікай якнайшвидше! — одним духом проказала вона, звертаючись до А. М.

Але й це не допомогло. І тільки після того, як речі принесли, А. М., Федір і Микола, усі в мисливському одязі, з рушницями за плечима й наганами в кишенях, у супроводі гончих псів, вирушили бічними заулками міста в напрямку на хутір Голосіївка. Ще не так давно в цьому хуторі було повно праці й радості життя, але після того, як через нього, наче той тайфун пройшла була „революційна хвиля”, залишивши хутір у жалюгідному стані назовні і всередині, все раптом завмерло. Ніхто там уже не жив і не працював. Хутір був недалеко від міста, але на відлюдді, і через те подорожні вирішили чекати там на zorganizовану охорону й коні для даьшої мандрівки до м. Золотоноші.

По дорозі, ще в самому місті, вони зустріли невідомого селянина, який побачивши А. М., зупинився, зняв шапку й привітався:

— Здорові були, Пане Комісарє! Куди Ви тростуете?

— Та хочеться трохи розважитися на полюванні, — посміхнувся, відповідаючи А. М.

— Невадалася маскарада! — помислив Микола, коли рушили далі.

Його думки передалися мабуть А. М., бо він раптом зупинився й обернувшись до Миколи, засміявся:

— Як-же це ти мене пофарбував, коли перший стрічний дядько зразу пізнав мене!

До хутора дійшли без перешкод. Щоб не нудитися очікуванням на охорону й коні, А. М. запропонував піти на полювання навколо хутора. Пустили гончих. Пси хутко винюхали зайця й почали його гонити. Заяць вискочив якраз на А. М., і він його забив. Встигли ще пополуднувати ним, коли прибули коні й охорона. Усі разом щасливо доїхали до м. Золотоноші, після чого Федір, разом із охороною, повернули назад до Переяслава, а А. М. з Миколою залишилися в Золотоноші в хаті рідного брата А. М., Олексія.

**А. М. У БУДИНКУ, ЩО ЙОГО ОТОЧИЛИ БОЛЬШЕВИКИ. ВІЧ-НА-ВІЧ З БОЛЬШЕВИЦЬКИМ КОМАНДИРОМ. „СТОЙ, ВИХАДА НЕТ!”  
БУТИ ЧИ НЕ БУТИ? З НЕВОЛІ ДО ВОЛІ.**

У Золотоноші на той час большевицького війська ще не було. Уся влада, як і в Переяславо, була в руках Самоуправи, що її очолював Голова Повітової Земської Управи, Каздобін, якого підозрівали в прихильності до большевиків.

Одного дня, під час перебування в Золотоноші, А. М. і Микола пішли до Повітової Земської Управи. По дорозі зайшли до аптеки й купили пляшку ліків. Прийшовши до Земства, піднялися на другий поверх і зайшли до кабінету Голови Земської Управи. Ледве встигли

привітатися, як до кабінету ввійшов один із урядовців Земства й схвилюваним голосом сказав:

— Большевики оточили будинок Земської Управи!

Усі присутні в кабінеті підійшли до вікна. Через вікно було видно на пляцу, перед Земством, спішених кіннотчиків-червоногвардійців, які почали співати „Звейтєсь соколи орлами”.

Микола відчув, як його серце почало раптом битися прискіпшеним темпом, а на чолі виступив холодний піт.

Що за фатальний збіг обставин! Невже-ж нас уже ніщо не рятує? — бликкавицею врізалася гостро-розпачлива думка в повне тривоги серце Миколи.

Мимохіть погляд двадцятилітнього юнака зупинився на А. М., ніби сподіваючись його відповіді на болюче питання. Обличчя А. М. було спокійне й навіть злегка усміжене. По ньому не можна було пізнати, що саме переживав він у цей момент, опинившись раптом в оточенні своїх смертельних ворогів. Відійшовши від вікна, А. М. напів жартівливо звернувся до Каздобіна:

— Ці Валлі несподівані „гості” з їх співом, перешкодили нам навіть поговорити. Ну щож, приймайте „гостей”, а ми заглянемо до Вас іншим разом.

Спокій А. М. поділав на Миколу як цілющий бальзам, викликавши надію на рятунок. Попрощавшись, А. М. і Микола вийшли з кабінету й спустилися на першу площадку сходів. Згадавши про ліки, А. М. зупинився на площадці й подивився на юнака.

— Де пляшка з ліками? — запитав він.

— Забув у кабінеті — розгублено признався Микола.

А. М. скривився:

— Вернись і забори! Я тут почекаю на тебе.

— І як йому в голові якісь там ліки, коли ми трапили в матню, з якої невідомо чи вирвемося! — знеохочено подумав Микола, але мовчки повернувся на тору й ліки таки забрав.

Рушили далі на діл. Сходи виходили на коридор. На ліво від сходів були вихідні двері, направо — кімнати, де урядували службовці Земської Управи. Спустившись на діл, побачили, що в коридорі, перед вихідними дверями, стоять на варті двоє озброєних „до зубів” червоногвардійців. Глянувши скоса на вартових, А. М., не зупиняючись повернувся у протилежний бік — направо — а Микола за ним.

— Як же це ми тепер вийдемо звідсіля? — знову затривожився Микола.

І знов, наче у відповідь на цю його думку, А. М., не обертаючись, тихцем сказав:

— Миколо! пам'ятай: у нашому становищі єдина надія на порятунок — це припомність дуку.

Обидва ввійшли до першої кімнати, де уридував бухгалтер Управи, добрий знайомий А. М. Тут чекала на них ще гірша несподіванка: у кімнаті було кілька озброєних червоногвардійців. Їх командир розмовляв з бухгалтером. Побачивши А. М., бухгалтер перервав розмову й звернувся до нього:

— Товариші ось спеціально приїхали, щоб арештувати Андрія Лівницького. Може Ви знаєте, де саме він тепер є?

Ні один мускул не здригнувся на обличчі А. М., щоб зрадити його заскочення.

— Та-ж я не тутешній, я з Маріуполя, то ж його не знаю — вільно відповів він.

— Як-же не знаєте? — вдавано настоював бухгалтер, — це-ж той, що вчора був у клубі: середнього росту, доброї туші, в золотих окулярах, з татарськими вусами й борідкою.

Це був правдивий опис зовнішності А. М. і він так тоді справді виглядав. (Бабка А. М. по матері була з гетьманського роду Самойловичів, що мали в собі домішку татарської крові). Якби большевики звернули були належну увагу на вигляд „товариша з Маріуполя”, що стояв перед ними в золотих окулярах, то на підставі того опису відразу пізнали б А. М. і заарештували. Але чи ж могли вони домислитися, що особа, зовнішність якої описав бухгалтер як „не тутешнього”, стояла тут перед ними, що цим „з Маріуполя” і був власне той Андрій Лівницький, що його шукав большевицький командир, щоб арештувати?

Почувши відповідь А. М., „товариш командир” зазначив:

— Ми маємо певні відомості про те, що Лівницький перебуває зараз у Золотоноші.

— Якщо ви напевно знаєте це, то зверніться до Голови Управи, Каздобіна. Може він знає, де саме зараз Лівницький перебуває — зареагував А. М.

— Проведіть нас до Голови Управи! — наказав большевицький командир бухгалтерові.

Усі разом вийшли з кімнати. Большевики з бухгалтером пішли на гору, а А. М. з Миколою — до виходу. Вартові біля вихідних дверей бачили, що А. М. з Миколою йшли разом із їхнім командиром і розійшлися в різні сторони. На це й рахував А. М. Але коли обидва хотіли вийти з будинку, червоногвардійці загородили їм дорогу до вихідних дверей.

— Стой, вихада нет! — рішуче попередив один із вартівників, скерувавши на них гвинтівку. Другий вартовий також мав гвинтівку на поготовлі. Ситуація почала виглядати безнадійною. Життя А. М. було в смертельній небезпеці.

— Ось коли прийшло наше „бути чи не бути!” Ще хвилинка й Го-

лова Земської Управи, разом із більшовиками, будуть тут і тоді ніщо вже нас не врятує — з розпучкою помислив Микола.

Якось механічно-інстинктовно рука його прилягла до кишени з наганом. Готовий був на все — це вирішення пришло якось відразу, несподівано для нього самого, — він цілковито опанувавши себе, уже не дивився на вартових: його напружений погляд був скерований з німим запитом і готовістю до чину на А. М.

— Ось тобі й маєш! — почув Микола голос А. М. — ми всі ждали більшовиків, у надії, що вони прийдуть і зроблять тут порядок, а вони самі роблять безпорядки...

— Какіє такіє безпорядкі? — здивувався один із вартівників і опустив гвинтівку.

Другий червоноармієць зробив те саме. Перший лід було проломано.

— Ну якже, — продовжував А. М. спокійно-глузливим голосом небезпечну гру, — отой ваш старший, що зі „шкіряною коробкою” (бінокль) на трудях, сказав нам, щоб ми йшли пообідати й повертали працювати, а ви нас не пускаєте. Що ж це за порядки!

Червоні вартівні переглянулися між собою.

— Ми имеем приказ никаго не пропускать. А что ето действительно товарищ командир так говорил?

— Таж ви самі бачили, що ми вийшли разом із ним. А якщо не вірите, то підіть його запитайте — пустив свій останній козир А. М.

Червоногвардійці знов переглянулись між собою. Покликання на „товарища командира” таки їх переконало.

— Ну, если он так действительно сказал, то проходи!

Життя покищо було випране. Вартівні розступилися і А. М. з Миколою вийшли з будинку Земської Управи. З неволі до волі.

— Тільки не спіши, Миколо! — попередив А. М.

Вдихаючи глибоко, на повні груди, свіже повітря волі, що раптом набрало для нього надзвичайних цінностей, Микола в радісному піднесенні запитав А. М.:

— Ну, а щоб ти робив, Андрію, якби вартівні нас таки не випустили?

— Або відкрив би собі шлях на волю кулями нагану, або не дався б узяти живцем, — спокійно-поважно, ніби мова йшла про щось samozрозуміле, відповів А. М., доторкнувшись рукою кишени з наганом.

Коли обидва завернули з вулиці в бічний заулочок, А. М. подав команду:

— Тепер прибавити кроку!

Прибавили, і Андрій Миколаевич Лівидцький щасливо дістався до с. Ліпляви на березі Дніпра, де він народився, і де перебувала його рідня.



Володимир КЕДРОВСЬКИЙ  
Полковник Армії УНР

## ХТО СПРИЧИНИВ ПРОСКУРІВСЬКИЙ ПОГРОМ

Українська Дипломатична Місія подорожі до Царгороду застрягла у Відні й намагалась дістати від різних представників держав Антанти візи для переїзду з Австрії до Туреччини. Голова Місії Олександр Гнатович Лотоський поїхав до Праги, де здавалося були такі Антантські чинники, що могли б видати нам візи, бо Відень перебував під окупацією антантського війська, переважно Італійського.

Наші торговельні місії, що також були у Відні, провадили переговори з різними торговельними організаціями та установами, щоб закупити для нашої армії чоботи, шинелі, білизну й усіляке інше майно австрійської армії, яке попало до рук різних спекулянтів. Розплачуватися за це майно наші місії мали українською валютою, яка тоді обмінювалася на біржі так, що одна гривня дорівнювала одній німецькій марці. Багато в цій справі допомагав колишній український посол до Австрійського парламенту Микола Василько. Йому пощастило домовитися з деякими продавцями й закупити чимало чобіт, шинелів та білизни колишньої австрійської армії.

Тринадцятого лютого 1919 року вранці нашу місію й торговельні місії один високий урядовець одного з австрійських банків, який допомагав нам обмінювати українську валюту на чужинську, українець, Сіроїчківський повідомив, що українську валюту ніхто не хоче приймати або обмінювати на чужинецьку. Він причини ще не знав, але думав, що на українсько-більшевицькому фронті скоїлася якась катастрофа.

Дуже скоро з'ясувалися причини бойкоту української валюти. Післяполудневі газети подали відомості, друковані великими літерами на перших сторінках, що українці вчинили погром у Проскуріві й змасакували тисячі жидів. Як звичайно, для сенсації все перебільшувалося. Отже факт проскурівського погрому вдарив нас не тільки морально й політично, а особливо матеріально. Він позбавив наш уряд матеріальних засобів на провадження успішної війни.

У короткому часі ми отримали від Уряду докладні відомості про те, що сталося в Проскуріві. Інформаційне пресове бюро у Відні, яке дуже добре провадив Бріндзан, намагалося всіма силами зменшити й зм'якшити ту пропаганду, що її закордонна преса розпочала проти української боротьби. Але що могло зробити одне наше пресове бюро проти не тільки німецької, але й іншої чужинецької преси? Через тиждень після погрому я отримав телефонограму, через Станіславів, від Головного Отамана Петлюри. Він кликав мене вернутися до ставки Головного Отамана, якщо стан мого здоров'я дозволить це зробити. Справа в тому, що після тяжкої хвороби на еспанку й запалення легенів мені наші військові лікарі в Києві приписали виїхати кудись закордон для видужання. Я порадився з лікарями Окуневським та Піснячевським, які контролювали моє здоров'я у Відні, і повідомив телефонограмою Головного Отамана, що за яких два тижні буду чувтися в силі й зможу повернутися до армії. Свої справи військового агента до Туреччини я передав своєму заступникові генералові Астаф'єву, а сам повернувся до Штабу армії, що вже був у Здолбунові.

Тут також кружляло багато чуток про те, хто спричинив проскурівський погром. Були відомості, що певна частина проскурівської людности й частина залоги розпочали повстання проти української влади й гайдамацьких частин, які тоді щойно прибули до Проскурова на відпочинок після тяжких боїв з большевицькою армією. Проте годі було з'ясувати правдиві причини, і хто саме розпочав погром.

Для мене особисто то була таємниця аж поки, десь у 1924 році, я дістав у Нью Йорку брошуру: „Ив. Алексеев (Небутев). Из воспоминаний левого ЕСЕРА”. (Подпольная работа на Украине), Гиз.— Москва, 1922 г. Тепер передаю точний переклад брошури Алексеєва з російської мови, не подаючи від себе ніяких коментарів. Передаю трохи скорочено частину третю, що має заголовок:

## У ПЕТЛЮРІВСЬКОМУ ПІДПІЛЛІ

Отже Алексеев каже:

„У Київському Обласному Комітеті Партії Лівих С-ерів дістаю останні розпорядження:

„Виїжджайте негайно в Жмеринку й починайте роботу для організування повстання з метою, щоб до наступу большевиків на Київ розхитати внутрішню стійкість петлюрівців і деморалізувати запілля”...

„В Жмеринці я з'явився до В. Зеленка і С. Деревенського, з якими я й мусів провадити дальшу працю збирання своїх сил... У той час відкрився селянський з'їзд району, зв'язаного з Жмеринкою. Ми пішли туди.

„З'їзд був скликаний з ініціативи жмеринського Совета...

„Увечері обмінялися враженнями й інформаціями та умовилися домовитись з комуністами і боротьбістами про створення ревкому... Під час цих розмов зайшли до нас т.т. Снегов і Лесовик. Перший — комуніст, другий — боротьбіст. Ми остаточно домовилися з ними про організацію Ревкому. В основу поклали принцип паритету.

„Я, згідно з ухвалою нашої фракції, мав наступного дня виїхати до Києва по гроші, зброю й військові мапи...

„У Києві я насамперед побачився з боевиками і порушив серед них справу експропріації (пограбування) Данського консульства...

„В обласному комітеті зустрів мене Громов. Вислухавши мій звіт, він схвалив плян наших дій, але пропозицію щодо грабунку відкинув.

„Через чотири дні ви одержите все”, — сказав він мені, подаючи руку...

„Я повернувся до Жмеринки. Там найняв кімнату в помешканні священика Боржськовського. Приписався згідно з документами, як Алексеев, кооператор, а працювати став під прізвищем Небутев.

„Я негайно взявся формувати ревком... З Києва приїхали Блюмкін, Андреев і Бутяев. Крім них приїхали ще два боротьбісти — Литвиненко і Наталка Луценко... Розходячись додому, ми побачили на парканах нові накази коменданта. Прочитали... Під загрозою розстрілу робітникам наказувалося здати зброю. Ми умовилися з Блюмкіним, що темою для виступу на мітингу буде: „Робітники, не здавайте зброї!”

„О четвертій годині в головних майстернях жмеринського вузла зібралось близько двох тисяч робітників. Першим виступив Блюмкін. Після Блюмкіна говорив я...

„На спільному засіданні трьох фракцій (лівих с-р., комуністів і боротьбістів) був остаточно сконструйований ревком. До нього увійшли по два представники від кожної фракції. Від нас — я і Блюмкін, від комуністів — Снегов і Урланд, від боротьбістів — Литвиненко і Наталка Луценко. Головування поклали на мене... На першому засіданні ревкому ми розподілили ролі... Постановили негайно скликати губерніяльний з'їзд ревкомів і там визначити день виступу на всьому Поділлі. Попередню підготовку пляну доручили Бутяеву...

„На губерніяльному з'їзді ревкомів були підтверджені наші уповноваження й нам надали функції Губерніяльного Ревкому. Днем виступу з'їзд призначив дванадцяте лютого, при чому виступи, мусіли відбутися й там, де не можна було сподіватися на цілковитий успіх. При цьому брали під увагу те, що в затальному підсумку, це все таки буде плюс і неминуче відіб'ється на фронті, який не зважаючи на все, заломлювався покищо досить повільно. Правда, Київ уже захопила було большевицьке військо, але на нього провадили наступ петлюрівці й їм пощастило заволодіти вже „Постом Волинським”...



„Становище в Жмеринці позначилося на десяте лютого тим, що несподівано, протягом доби, підійшло шість ешелонів петлюрівського війська. Обговоривши ситуацію, ми прийшли до висновку, що треба починати з Проскурова. Проскурівське повстання неминуче мусіло відтягнути з Жмеринки деякі військові частини, щоб придушити його, а серед тих частин, що залишаються, викличе панічний настрій, спричинений нашим виступом. Тоді ми виступимо й у Жмеринці”.

„Для посилення проскурівського ревкому виїхав від комуністів Снегов, від нас Бутяев, від боротьбистів Литвиненко... Ми вирішили закликати робітників і селян до повстання. Днем повстання призначили піснадцяте м. лютого... Того самого дня Директорія приїхала з Вінниці до Жмеринки. Захопити Директорію — це фактично значило ліквідувати петлюрівський фронт. Таке завдання було дуже привабливе, і заради його виконання можна було йти на жертви...

„Наступного дня в їдальні Борухмана ми зробили блискавичне засідання... Ми розіслали післанців в наокільні села з тим, щоб вони на завтра, на 12-ту годину ночі привели до Жмеринки селян...

„Що ж тим часом відбулося в Проскурові? Приїзд туди наших товаришів збігся якраз з появою нових військових частин. Робітників у Проскурові нема. Єдина сила, що на неї ми могли спертися, було 80 розпропагованих артилеристів.

„О 12-й годині ночі 12 лютого члени Проскурівського Ревкому й жмеринчани прийшли до артилеристів і арештували їх командний склад, а артилеристів вивели на вулицю. Через двадцять хвилин вокзал був у руках повстанців і вони вже починали перекидати свої сили в місто, щоб обеззброїти загони. Вістка про повстання швидко облетіла все місто. Гайдамаки вискочили з касарень і сховалися за містом, але за годину перейшли в наступ. Вокзал обстріляли з гармат. До повстанців ніхто не пристав. Розрахунок на розкладені загони виявився неправдивим. „Божевільно хоробрим” не залишилося нічого іншого, як розпустити артилеристів. Через годину до міста вірвалися гайдамаки і почали погром...

„Усі члени Проскурівського Ревкому, крім одного, були розстріляні, розшматовані. Жмеринчан врятувало те, що всі вони перебували в одному домі, і коли погромники дійшли до нього, вийшов до них Литвиненко. Його українське походження й „посвідчення” з великим уповноваженням врятувало цей дім від погрому.

„Вернулись вони до Жмеринки морально розбитими, вважаючи себе невинними винуватцями цього погрому”.

\*\*

Це документальне свідчення того, хто був організатором провокаційного повстання в Проскурові, яке привело до погрому. Була ціла

низка таких провокацій з боку лівих російських есерів та большевиків, які викликали повстання проти української влади, викликали бунти деяких, не досить злотованих і національно-свідомих українських військових відділів, що приводило їх до переходу на сторону большевиків, або доводило до самодемобілізації й дезертирства.

Згодом розклад українських військових частин припинився й армія видужала від розкладу й дістала повний імунітет проти большевицько-московської пропаганди й провокації.

Але численні агенти большевиків, час-від-часу, викликали погроми та різні заколоти на території української влади. Таких агентів багато ловила контр-розвідка армії й окремих дивізій та державна інспектура. Багато активних погромщиків попало в наші руки з комуністичними партійними посвідками, старанно прихованими різними способами. Пізніше до большевицько-московських провокаторів приєдналися також і агенти добровольчої армії з тим самим наміром сплямити українську боротьбу за державність та остаточно підірвати матеріальну базу українського Уряду.

Та все це героїчна українська армія переборола б, коли б не було антантської бльокади, і як наслідок її, брак постачання й неспроможність боротися з тифом та іншими хворобами. Усе це примусило Українську Армію припинити боротьбу й скласти свою зброю, бо доводилося боротися не тільки на фронті, а й у запіллі з нечисленною кількістю ворожих агентів.



П. ЧЕПІК

## ПАРТИЗАНСЬКИЙ ЗАГІН ІМ. 30 КВІТНЯ

(Спогад учасника подій, що виконував обов'язки лікаря Партизанського загону ім. 30-го квітня)

Партизанський загін ім. 30-го квітня був організований у м. червні 1919 р. в м. Рівному майже з усіх співробітників Української Міської Міліції У.Н.Р. м. Рівного. Він мав намір того самого дня заарештувати в м. Рівному зрадника Українських Визвольних Змагань Отамана Оскілка, який намагався перебрати на себе обов'язки Головного Отамана Війська У.Н.Р. Симона Петлюри. Оскілко в своїх зверненнях до війська оголосив Симона Петлюру зрадником, а себе проголосив Головним Отаманом військ У.Н.Р. Заарештувати його не пощастило, бо він завчасу втік.

Згідно із завданням Військового Командування У.Н.Р. Партизанський Загін ім. 30-квітня повинен був діяти в запіллі ворога й наносити йому поразки з середини. З цією метою, у м. липні 1919 р., він вирушив поїздом з м. Рівного до станції Олевськ, де тоді якась українська військова частина тримала фронт по річці, яка протікає біля Олевська. Як називалася та військова частина, уже не пам'ятаю.

Завдання Партизанському Загонові було дане таке: приїхати на ст. Олевськ, пов'язатися з командиром військової частини, яка займає фронтову військовою смугою, а він покаже місце, де можна перебратися через лінію фронту в запілля ворога, щоб ворог не помітив того.

По приїзді на ст. Олевськ командир партизанського загону сконуникувався з командиром військової частини прифронткової смуги, і той йому сказав, що за два-три дні він виявить місце переходу і дасть декілька вояків, які вночі переведуть Партизанський загін через фронтову смугою, якою була невелика річка.

На 3-ій день дістали повідомлення, що близько 3-ої години вночі Партизанський загін буде вирушати в похід.

У загоні було 120 вояків; він був добре озброєний, — щось із 40 вояків мали ручні 25-ти набійні кулемети „Шоша”, 2 кулемети Кольта й 1 Максима, а решта мала рушниці з достатньою кількістю набоїв.

О першій годині вночі, перед тим, як мав загін незабаром вирушати, несподівано наскочили червоногвардійці. Зчинився великий галас. Партизани, почувши галас і стрілянину, не розгубилися, а зразу дали відсіч напасникам і примусили їх у хаотичному безпорядку відступити за річку, яка була фронтовою смугою між Українською армією й червоною. Червоногвардійці, відступивши, залишили багато забитих, але підрахувати, скільки їх було, не було спроможности й часу, бо була темна ніч. З Партизанського загону було 3 забитих і декілька легко ранених, яким я, що виконував обов'язки лікаря Партизанського загону, подав медичну допомогу.

Про цей несподіваний напад червоногвардійців на Партизанський загін зразу було повідомлено Військове Командування У.Н.Р. Від нього було отримано наказ вирушити поїздом у напрямку стації Сарни і там чекати на дальші розпорядження.

Вирушаючи до Сарн, ми забрали 3-х забитих партизанів і в Сарнах, запросивши православного священика, поховали їх і поставили на могилі дерев'яний хрест.

Через кілька днів загін дістав наказ приєднатися до військової частини, яка розпочала була наступ.

Партизанський загін ім. 30-го квітня, приєднавшись до фронтової військової частини, брав участь у наступі на большевицьку армію, яка під натиском війська У.Н.Р. відступила аж до м. Києва.





Валентин СІМ'ЯНЦІВ  
Сотник Армії УНР

## В ЗИМОВОМУ ПОХОДІ

(Продовження)

### ВСТУП

*І в келії неначе в Січи  
Братерство славне ожива . . . .  
„Чернець” Т. Шевченка.*

Бачу їх побратимів своїх: в ладу, в поході, в бою й на відпочинку. У всіх тих веселих і тяжких хвилинах, якими повне було життя тоді.

Перші роки після нашої війни, як ще були по таборах у Польщі, часово верталися до того, що тоді ось недавно було, і сподівалися продовження початого.

Судилося інакше. Розбрелися по світах. І хоч куди кого закинула доля, ми шукали один одного й знаходилися. І знов верталися до спогадів, до бувальщини та вірили, що знов покличе Україна.

Віками так ведеться, що вояки радо згадують ті дні, коли в січах бували вони. Та й то: бо й почеснішого нема нічого на світі, як бути вояком і захищати чи виборювати свою батьківщину.

### ХVІ ЯК ПЕРЕХОДИЛИ ДНІПРО

Була люта зима. Уже знали, що Дніпро близько, що простуємо на Лівобережжя. А більшість сотні були Лівобережці, і багато полтавчан. Недаром і пісня сотенна була: „Видко шляхи Полтавські”. Скільки, скільки почувань вкладали полтавчани, виводячи перше речення, яке власне й було для них причиною принадної сили в цій пісні. А ми, не полтавчани, підкорені, подолані їхнім галушництвом, надривали свої горлянки з ними, мавши перед очима кожний свою „Полтаву”.

Останній перехід перед Дніпром. Ночуємо в селі, відпочинок і приготування для переходу Славути. Головне перекувати коні на гострі шипи .

Настрій у сотні був урочисто-святковий. Шукали голок — латали, пришивали — змащували зброю, чистили сідла й всілякі ремінчики.

Ранком вирушили до Дніпра. Рівна, біла, широчезна долина, лівий берег трохи вищий. Тільки кущі показували, де власне береги, в яких відпочиває під білою, пухнатою ковдрою Дніпро.

Були в сотні й такі, що знали якраз цю місцевість, і, показуючи на якісь дерева, чи кущі, із захопленням та довго оповідали, як вони якраз отам колись щось робили. І це все тоді набирало не абиякого значення.

А Слауту ми переходили, ведучи коней за поводи.

## XVII НА СИНЮСІ РІЧЦІ

Нашу сотню післали охороняти перехід через річку Синюху. Туди мала переходити наша Запорізька Група. Стояли ми там уже декілька днів, — провадили розвідку в напрямку передбаченого руху Групи. Уже ми знали, що наші близько — чекали. Ще один перехід і завдання наше виконане. Та дочекалися не того.

Тієї, ніби останньої ночі, був алярм. Десь близько — в місці розташування Групи чути було бій. То була загадка для нас: з ким билися Запорожці? Де взявся ворог?

Ще не повернулася наша розвідка, що мала з'ясувати ситуацію, як прибігли „збігці” — ледве живі, тільки в білизні, без чобіт, на конях без сідел.

Розказували вони, як у таких випадках то буває, неймовірно страшні речі. Та це й зрозуміло; бож треба було якось виправдати страту державного майна: сідла, чоботи, штани тощо.

Ясно було одно; — червоні напали вночі. Але де вони взялися? Де взялися, то взялися, а виходило, що наші вночі не досить добре охоронялися.

„Збігців” улаштували по хатах. А наші роз'їзди тримали весь час під доглядом всі підходи і під'їзди до містечка Ревуцького, де ми стояли.

В одному з таких роз'їздів виїхав я з Терешком на дорогу, що вела до місця постою Групи й де був уночі бій.

Ідемо, пійно розглядаємося. У далині показалися сани, що досить швидко наближалися до нас. Над'їхали й ми зупинили їх.

— Куди їдете? — питаємо. Назвав дядько село.

— А відкіль їдете? — знов назвав дядько село.

За той час ми в усіх селах навкруги побували, тим то дещо вже знали.

— А що там було вночі біля вашого села? — Нічого певного дядько сказати не може — бо, каже, „перелякалися й поховалися”.

Мудро вміли наші дядьки відповідати, коли не знали, з ким діло мають.

— А хто ви? — питаю в людини, що в санях і прикрита кожухом.

— Лікар. — Не давши лікареві далі говорити, утрутився в розмову дядько й сказав, що його дружина має родити, і щось там не так, як треба, та що вони дуже поспішають.

— Пустіть ради Христа! Не затримуйте.

— Зараз поїдете! — приобіцяв Терешко візникові, а до лікаря:

— Вилазьте з саней. — Почувся протест. Але Терешко так розходився, а лікар так тримався зле, що справді це могло викликати підозріння. Лікар більше відкрив обличчя — старша людина з вусами, чи навіть з бородою. Для мене не було сумніву, хто то був. Гірше було для тієї людини, що в санях — ми говорили по російському, а шлики поховали під шапки.

Терешко переглянув сани й уже взявся обшукувати „лікаря”. Мене це смішило, як важно брався до всього Терешко. І побажав йому у „лікаря” в кишеньці знайти гармату, а як ні, так хоч пару кулеметів, навмисно багато говорив, сподіваючись, що „лікар” мене пізнає. Терешко лаявся. Лаяв мене, а я його дражнив.

А дядько тримався бездоганно. Так розписував страждання дружини й свої батьківські почуття, що хотілося слухати. А стримати сміх тяжко.

— Пане полковнику, не пізнаєте мене? — звернувся я до „лікаря”.

— Господи Боже мій, та чого ж не кажете зразу?!

— Придивлявся, — кажу.

— А цей — показує полковник на Терешка — так заходився біля мене, що міг би чоловіка і на правду злякати.

Усі були задоволені, тільки дядькові було ніяково. Але грав він ролю чудесно.

Ось так, або якось інакше, але поповнювався наш відділ і дійшли до яких двох соток.

Знали ми тепер і напрямок зміненого маршруту, бо крім „збігців” мали й зв’язкових, і наказ.

Почався тепер „Кручений Похід” у „Зимовому Поході”.

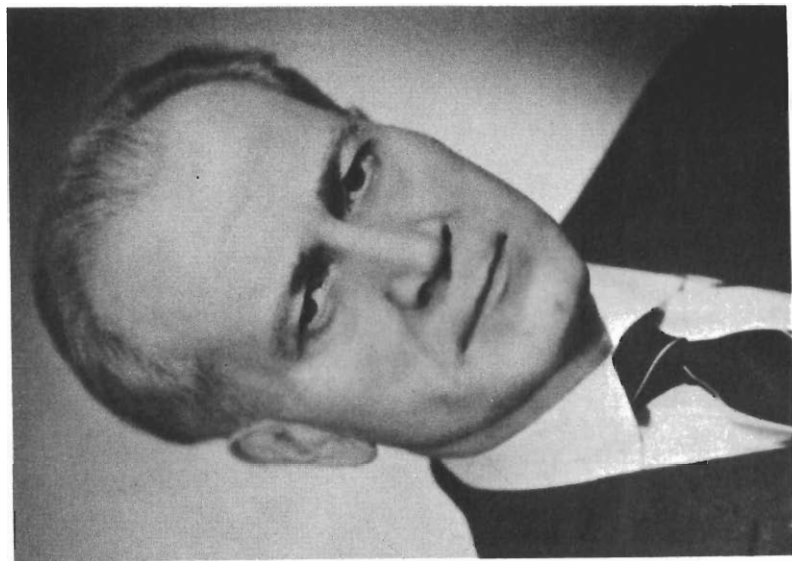
Скільки разів ми переходили Синюху?

Казали, що разів із п’ять, чи шість. То туди, то сюди. То наближаємося до своїх, то віддаляємося. То обходимо ворога так, щоб напоротися на нього там, де його перед хвилиною не було. Пустимосся за Синюху — не можна! Знов сховаємося. Якби наші селяни нам не помагали, був би нам там „каюк”.

Знову з Терешком маємо завдання. Поїхати в село, як воно зветься забув, але на березі річки, і зробити місток через Синюху. Невеличка річка, але бурхлива й бистра і тому взимі не замерзла.

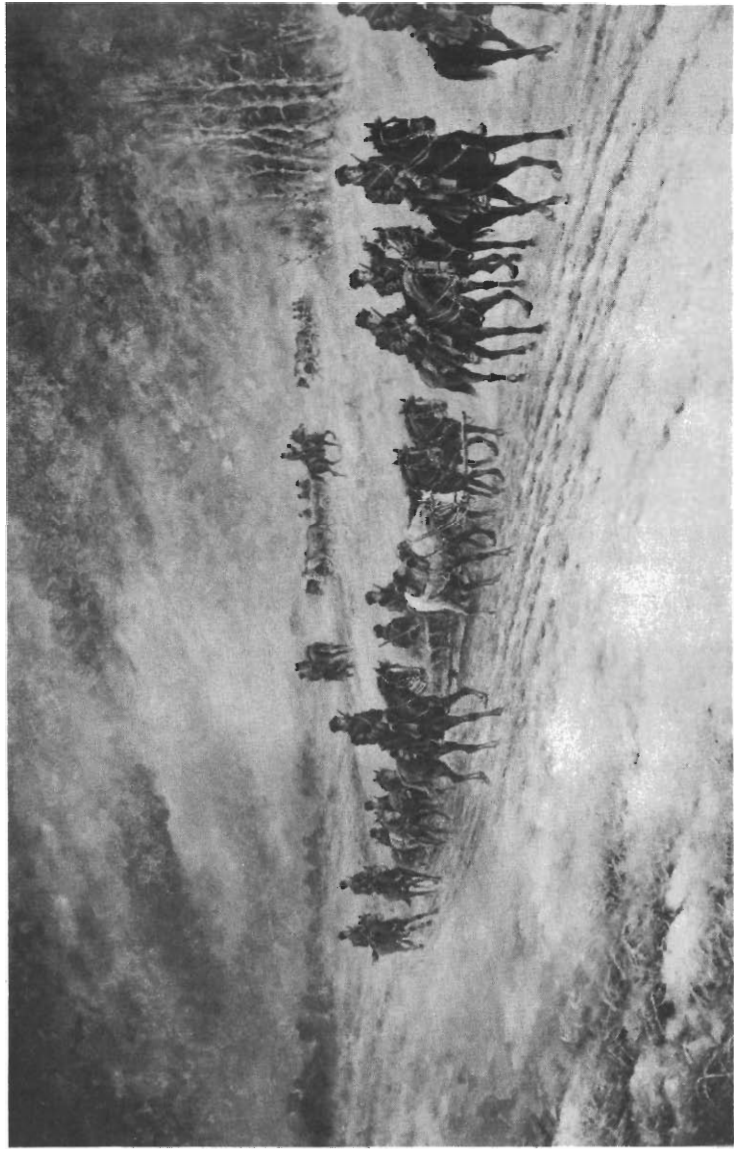


**Андрій ЛІВИЦЬКИЙ**  
Президент Української Народної Республіки  
(1926 — 1954)



**Микола ЛІВИЦЬКИЙ**  
В. О. Президента Української Народної  
Республіки в екзилі.





КІННОТА АРМІЇ У.Н.Р. В ЗИМОВОМУ ПОХОДІ В ГРУДНІ 1919 РОКУ. Малюнок артиста-малюра Грінченка, учасника Зимового походу, Лицаря Залізного Хреста. Власник образу д-р Осип Шандра в Чикаго.

Приїхали до Старости і сказали йому, що нам треба. Запитав тільки, на котру годину. А в нас і година визначена.

— Добре, буде на час — пообіцяв Староста.

Поїхали ми на місце переправи. А там уже працювали. Зі stodол, чи там клунь, тягли наші дорогі дядьки матеріял на міст, і міст швидко наростав через річку, наперекір лихій, аж чорній Синюсі.

Понтонери! — Ні крику, ні біганини, — спокійно робили своє діло.

Ми стояли, так скажу, роззявивши рота. Усе було так добре комбіновано: люди й матеріял. Ну ніоднісінького зайвого руху, майже без команд, тільки зиркали один на одного. Чистіше, як на маневрах.

Прийшов п. Староста й запропонував не стовбичити тут, а йти відпочивати. Показав хату. А тітка вже, мовляв, знає й чекає на нас. А з вікна й річку видно.

Пробували дякувати й „протестувати” — „мусимо, не сміємо”.

А Староста на те:

— Робіть, як хочете. Але і мені і тим, що роблять, було б ліпше, щоб вас тут не було. А ну наскочать червоні, а ви тут. І вам же зле. А так, коли треба, вас сховаємо, або вчасно втечете. А міст нам потрібний, скажемо.

Пішли до хати. Сховані. І роботу видно.

Попоїли там добре. Місток готовий. І відділ підійшов. Перейшли ще раз Синюху. Нас тепер: Сотня кінноти, довгенка валка з тими, що не можуть іти, та невеличкий відділ піхоти, зле озброєної. Кожний розумів, що наше становище „не спокусливе”, але що мали ми робити...

Знов я й Терешко спереду їдемо. Якись села перейшли спокійно. Але в якомусь містечку повно большевиків. Завернули ми. І відділ знов сховався за Синюху десь вище. Так тривало може із тиждєнь. Після довгих переходів кілька годин відпочинку, і знов далі. Коней не розсідлювали. Їли находу. Або в одній руці шматок хліба, а в другій несеш сідло, щоб хоч трохи підсохла спина коневі. Охляло все. На конях було не більше, як півсотні, а решта вже були на возах. Що то мій кінь Мудей. Малий відпочинок вирівнював його сили. Спадав на тілі, але все був жвавий. А робив же багато більше кілометрів тими розїздами, та розвідками. І начальство, бувало, казало: „твій кінь зможе більше, як інші, то й їдь”. Була то правда — нічого не поробиш, тай приємно було то чути. Відпочинок для інших, а нам, хто мав ліпші коні — їдь. Деколи посиляли двох, трьох, а тепер послали б половину козака, коли б так можна було.

Усе кінчається — кінчиться й цей „Кручений Похід”. Ми знали вже, де наші. Але й червоні вже „полювали” за нами й наступали на п’яти.

Свої „привітали” нас вогнем. І тільки з білою шматою підпустили нас. З радістю ми здалися в „полон” і передали їм турботи зустрічі з червоними.

## XVIII ТУЛЬЧИН

Перед самим Тульчином сот. Соловійов заборонив мені сідлати Мудея. Була ранка і вже затяглася ніжною рожевою шкіркою, але Мудей почухався та зубами здер шкірку, і тепер був поганий струп.

Мав я ще одного коня, та його заїздив один юнак піхотинець, що був зголосився до нашої сотні. Я позичив йому коня, а він напоїв гарячого.

Намагався я просити сотника осідлати таки Мудея, але той рішуче заборонив і сказав узяти Ярмакового коня Азора.

Це було нове в сотні: перед сот. Соловійовим усі старшини шанували козакову власність і таких наказів не давали.

Поручник Шенгур, Гриць Українець, Михайло Р. Звоник, Шапар, Терешко і я (може ще хто, та я забув). Не цілий десяток послали нас, як передню стежу, перед піхотою в саме містечко Тульчин.

Ранок. Ідемо. Розглядаємося. Гриць і я на сотню кроків спереду. Чекаємо з кожної хати, з кожного ріжка „привітання”. Перед нами майдан. Стали. Підїхала стежа. З вулиці, що виходить до майдану з протилежного боку, перебігають червоні і зникають за хатами.

„Вперед! Слава!!” — спереду пор. Ш. а за ним ми ріденькою лавою кар’єром вилетіли на середину майдану. Густим рушничним вогнем відповіли червоні. Упав Звоник і його кінь. А ми відскочили за хати. Ті, кому було ближче праворуч, туди, відкіль приїхали, а ми трое ліворуч туди, куди зникали большевики. Сховані за хату дивимосся, як кроплять червоні майдан уже й з кулемета. Звоник і його кінь лежать нерухомо.

Поза хатами ми щасливо добралися до своїх.

А вже підходила піхота. Зав’язався бій. Наші піхотинці вибили червоних з майдану й погнали далі.

Ми йшли за піхотою. Звоник ще говорив. Мав чотири кулі в собі. Багато куль мав і його кінь. За всіх нас дістав. Правду кажуть: на фронті не сміє ніхто чимсь від інших виділятися. А Звоник був великий на малому коні. Та ще той кінь рідкої масти: білий з рижими великими плямами.

І хоч казали ми Звоникові до побачення, але до вечора він не дожив.

Підїйшла наша сотня. Уже цілою сотнею забезпечуємо правий фланг нашої піхоти.

І раптом між нами і піхотою, у неї на фланзі, і трохи ззаду з’явився більший відділ большевицької піхоти. Тепер нас було більше й ми ворожу піхоту змінjali враз. Шапареві куля розбила чашку на коліні, під Балакшієм упав кінь.

Далі ми посувалися без перешкод, мабуть по головній вулиці аж до кінця містечка. Тут, за останніми хатами, чоловік із сімдесят боль-

шевицької піхоти зустріли нас рушничним вогнем. Вибухи гарматних стрілен були ліворуч від нас і трохи спереду. Наші, виходило, погнали червоних. А це, що нас стримує, прикриття їхнього флангу. Так ми міркували.

Ця ворожа піхота, відстрілюючись, вийшла за містечко й зайняла канаву побіч дороги, обсажену старими деревами. Їй добре, а нам зле. Пробували наблизитися, не пощастило. Необережний наскок і з сотні може нічого не залишитися.

І бачить око — та шаблею не дістанеш — жартували хлопці. І навіть хвалили командира червоних, що з револьвером у руці робив порядок серед своїх вояків, бо вони втікали далі канавою.

Ми бахкали сильніше, щоб було гамірніше. То наближаємося, то відскакуємо. І отак грали „в ката й мишки” аж до великого саду біля самого шляху. Сад той і сховав їх від нас.

Частина сотні, чоловік із десять спішилася й пішла через садок шукати ворога. А в садку, на протилежному його кінці, біля шляху хата. І попростували спішені до хати. Большевиків ніде не видно. Підійшли під самісіньку хату. А далі попід стіну, обережненько, аж до рогу хати, звідкіля видно було подвір'я.

Перший Василь Коваленко, а за ним Терешко, за Терешком я, а далі вже решта притулилися спинами до стіни. Подвір'я тільки Василь бачить, і то тільки заглядає туди і передає: „Двір повний, мабуть усі тут. П'ють воду. Засапані, перелякані. Деякі сидять на пеньках, решта купою біля відер з водою”.

Задні сповіщають: „Сотня на шляху, під'їжджає до хати”. „Підніmemo їх” — подає старший команду, і створивши лаву праворуч від рогу хати, випустили по декілька набоїв.

До канави вони вже не дісталися — на шляху була сотня.

Розгорнутою лавою пішла сотня праворуч від шляху вперед.

Видно було нам, як ліворуч від шляху повів сот. Бурба свою четверту сотню в атаку — легко, гарно, як на параді, бравурно.

Ще далі ліворуч, мабуть билась піхота. — Багато стрілянини. Туди саме били й наші гармати.

Нам двом правофланговим передали по лаві посуватися праворуч і вперед, переглянути терен за зломом місцевості.

Проїхавши зо дві сотні кроків, наших нам уже не було видно. Ми зустріли нашого командира полку й сказали, чого ми тут. Тепер уже в чотирьох ми стояли за зломом терену, що спускався повільно до річечки, чи рівчака, зарослого по берегах деревами та кущами.

Зовсім близько від нас, за тою річечкою, бачимо швидко маршують чоловіків із двадцять піхоти в уніформах школи червоних курсантів. Атакувати через потік неможливо. Знімає полковник Дяченко карабін, і ми теж за його прикладом, та й стрільнули на тих курсантів.

Зразу їх відділ став. І як на вправах: один шерег стоячи, другий з коліна, і чути було: „Плі”.

Полковник Дяченко наказав нам відійти в запілля.

Переходили ми за хатою те побойовище. Лежало все. Подалік лежав і їхній командир. Він боронився до останнього набою — навіть Андрієві Лепесі, що насадив на нього, уже порожнім револьвером намагався розбити голову.

На шляху нам дали партію полонених відвести в запілля. Забрали. Довели. Здали до більшого гурту. Тульчин наш. Зметена ще одна перешкода. Врятувалися з большевиків тільки ті, що мали змогу втекти. Бій затих. Ті, хто не переслідував ворога, сходилися до своїх частин.

І ось тут налетів на мене сот. Соловійов, закидаючи мені, що я втік з поля бою. А чого ж він не вислав другої пари, щоб мала зв'язок з нами, коли ми сховалися в терені. Так робиться завжди. І відкіль же я знав, що в сотні не знають, що з нами сталося. Та й полковник Дяченко знав, чого ми там, і знав, що робить, коли одсилає до обозу.

До чого доводить сліпа ненависть. І тільки щаслива нагода, присутність там на той час полковника Дяченка врятувала мене й Соловійова від лиха. Він хотів, розмахнувшись, мене вдарити, а я витяг револьвер. А тоді став між нами полк. Дяченко.

Ой, і ненавидів мене сот. Соловійов. І не тільки мене; були ми оті „старі козаки” і інтелігентніша частина сотні йому занозою, в його поганому неукраїнському серці.

Декілька днів хлопці Ярмака утішали, розважали. А я довго не смів йому й на очі показатися.

Азора й мішок цукру лишили в одного господаря, щоб доглядав коня. Його рана не була тяжка, але треба було, щоб він або стояв або лежав.

І потім ще довго і в юнацькій школі, куди я і Ярмак були призначені, аж до 1921 року, згадували наших коней.

## ХІХ. ОБРІЗ У СВОЛОЦІ

Зима. Ніч. Тягнеться довжелезна колона. Усе там є. Піхота, гармати, кіннота, а отих валок найбільше. Коні тюпають, похиливши голови, чи шукають якоїсь травки при дорозі, чи куняють, як і вершники.

Куняєш і ввижається вулиця, хати. Підсліпкувато — ліниво глипинеш очима — біло з боків, а спереду кінські хвости, та зігнуті спини козаків. Ніякої вулиці, няких хат. Цей сон так остогид, що інколи сниться, бо знаєш, що це тільки сон, щоб дражнити.

Іноді тільки і розганяє сон тягуче, на всі голоси переливане: „Піід ноги”. Де оте „пі” просто таки виспівують. Або „Повід вправо” — тоді тягнуть „по”. А бува ще „Стій” зовсім не музично, відрубане, коротке.

Ці команди передаються один до одного по всій довжині колони. Я любив прислухатися до них і передавати сам, та й не чув, щоб хтось нарікав. Приємно самому продерти горлянку й вслухатися в переливання голосів, що створювало щось подібне своєю різноманітністю звукових забарвлень до настроювання інструментів в театрі.

На ці команди чути запитання спросоння:

— А це, що там?

— А це кого доганяємо?

— Несе когось проти нас?

— Стій, — викликає більше зацікавлення.

Стали, стоїмо. „А чого це?” — „А де це ми?”

Чого?

„Хвіст” увірвався, треба чекати, аж дожене. Або „голова” урвалася, а то й згубилася на якийсь час. Шукають голови, а без голови ані руш.

„Де?” Того ніхто ніколи не знав і відповідь була одна: „Проти неба на землі”.

„Стій”, дуже часто був і заспівом до бою.

Так ото стали! А за хвилину нас витягли з колони і чвалом гріємо себе й коні. А за хвилину хати й не сон. Дві чи три хати на сотню. І так добре — ліпше як увесь час надворі. Але ж і люду в хатах, як оселедців у бочці. Усе це вовтузиться: одно сюди, друге туди, як на базарі — раді, що не треба сидіти. Той шукає закурити, тому здалося, що хтось має щось з'їсти, той шукає когось, що мабуть в іншій хаті. А дехто витягнувся де попало й уже спить. І того лають, що забрав багато місця. Скрізь повно. Заглядають і на піч. А на печі дівчата. Аж чотири. А мати біля печі, як на варті. Хлопці „добувають” піч — дівчата сміються. Веселий куток на печі.

На перекинутій діжі, посеред печі каганець горить. Трое з дівчат шиють, а четверта їм читає — наймолодша. Сволок, під сволоком поличка. На поличці книжки. В сволоці довга лядка на гачках. Тільки я хотів доторкнутися до ляди, вісім рук було на моїй руці, і тримали ляду. Дівчата в один голос:

— Просимо, не дивіться туди! просимо, не дивіться!

Стих сміх. Дивіться і мати на піч.

Хтось із хлопців, кому шкода було сміху, що його не стало:

— Та вони там Леніна з Троцьким сховали.

Жарт про головачів безглуздої революції трансформувався в уяві, як можливість схованої большевицької агітаційної літератури. І хоч дуже шкода було дівочого сміху, довелося гостріше запитати:

— Що там маєте?

— Та воно вам не цікаве!

— А все ж що там?

— Дивись тай годі, — заохочують хлопці.  
 Дівчата зняли рученята і відсунулись в куток.  
 Відкриваю обережно, сподіючись побачити книжки, портрети, або що завгодно, тільки не обріза, що там лежав.  
 Дівчата благально з кута:  
 — Лишіть то нам!?  
 — Лишіть то нам!? — з таким самим проханням мати з долини.  
 Питаю: „А хто ж стріляє з обрізу?“  
 — Мати! але ми всі вміємо — зацокотіли вони як сороки.  
 — А на кого?  
 Мати з долини:  
 — Я вдова, знаєте який тепер світ. Як свої хлопці заходять, так чого ж — хай пожартують. Але вночі, як хто до хати добивається... Тепер став народ не такий.  
 — І стріляєте просто по хлопцях? — хтось запитав.  
 — Підстрілили кого?  
 — Ще, дякувати Богу, ні! Але вночі, як до хати стукає, так вийду в сіни, тай стріляю догори.  
 — І помагає?  
 Мовчанка.  
 — А в нас будете стріляти? Тепер же ніч!  
 Мати:  
 — Е, хлопці, вам жарти. А от як би котрому та чотири дівки! .. Регіт. А, мовляв, по одній не можна розібрати?  
 Пожартували, а обріз у цьому жіночому „царстві” залишили.

## XX. У ЦУКРОВАРНІ

Дозором від сотні їхали Терешко та ще один „новенький” — кілька днів, як прийшов до сотні доброволець. Гарний хлопець, але ще іноді вирячував очі.

Їздити в дозорі я любив. Вільно їдеш, сам собі командир, і всі відомості дістаєш „з першої руки”.

З горбка видно містечко, а ліворуч від дороги цукроварня. Перед тим, як з'їхати в долину, озирнулися на сотню. Віддаль бачення захована, а що за хвилину буде згублена, то нічого — сотня зараз же вишле нових, що будуть бачити і нас і сотню.

Під'їхали під цукроварню, до воріт. Стоїть парубок — хлопець 18-19-ти років. Питаю, чи є хто в цукроварні — себто військо.

— А он стоять! — показує на подвір'я, — а он там у тому будинку, за огорожею цукроварні може понад сотня людей квартирують тут.

У подвір'ї, кроків за двадцять від воріт, стояла купка денікінців — чоловіків з десять. Подвір'я повнісіньке селянських підвід і дядьків, що купами стояли там. Денікінці вивозять цукор.

Денікінські салдати стояли відокремлено й про щось собі розмовляли.

Побачивши таке, третього послали сповістити сотню про все, що бачили і чули тут. А самі залишилися біля воріт і тримаємо того парубка біля себе, а він нам розказує, що то за в'ійсько, і все отаке ми випитуємо. Парубчина доміркувався, що ми не денікінці, і не приховував своєї прихильности до нас.

За часом, коли б сотня й не поспішала, то мала б уже бути тут. Але тихо і сотні нема???...

Терешко пропонує скочити на ту купу салдат. Я стримую його й себе від такого ризикованого наскоку, і виправдую це, що ось-ось сотня буде тут.

Парубійко на боці Терешкового пляну:

— Розбіжаться, як зайці — вони тут всього бояться.

Весь час поглядаємо на дорогу, а сотні нема. Вже пішки можна було б дійти.

Нарешті, і наше становище невиразне. Або тікати назад до своїх, і не чекати аж нас зауважать. Або таки скочити.

Терешко переміг.

Глянули ми один на ондого. Зіскочили з коней: Передали поводи хлопцеві: „Веди коні за нами”.

Скочили на подвір'я. „Слава! Слава! Кидайте зброю!” І бухкаємо догори. Купа салдатів розбіглася, кинувши рушниці. А декільком видно „сподобалась” наша команда, стояли підвівши руки. Дядьки шарахнулися в усі боки і між ними поховалася решта денікінців.

Коноводові дали рушницю, забрали своїх коней, і казали йому відвести полонених до воріт. Стріляємо часто догори, кличемо сотню, а її нема.

Але ось зауважили ми, як декілька денікінців, тікаючи перескакують через муровану огорожу. Тікають туди, де показував парубок, що вони там квартирують.

А де ж сотня?

Терешко ще витрусив одного денікінця, що сховався був у солону в саях. Показав і мені дядько на сани, і я витяг та веду до воріт. Не перестаючи стріляти — „створюємо ситуацію бою” й кличемо своїх.

А сотні нема й нема. На полоненому на поясі револьвер. Кажу кинути з поясом додолу. Він це зробив. Моя рушниця в нього за спиною, а я мушу стріляти — „робити бій”. Підходимо до дерев, що росли на крутому косогорі, і мій денікінець, використавши, що я набивав рушницю, чкурнув у кущі й зник.

Аж тоді в подвір'я вскочила сотня.

Тим часом денікінці повтікали зі своїх касарень, залишивши нам



якусь мізерну здобич. А скільки можна було мати і коней і всього іншого.

Була то „Сорок вторая Сводно-Гвардейская бригада”.

В одного денікінця витрусили чимало грошей і то чужими валютами. Тоді я, та й багато з наших, уперше побачили зелені американські доллари, фунти, франки...

## XXI. ВОЗНЕСЕНСЬКЕ

Де кілька днів швидких переходів із малими відпочинками наблизили нас до Вознесенського й відірвали від большевиків, що наступали були нам на п'яти. Казали, що ми виграли один день, для операцій під Вознесенським.

Загально ми знали дуже багато: що піхота без набоїв, гарматчикам нічим стріляти, а в нас і набоїв не було, і коні, і як всі ми перетомлені, що ззаду на нас наседають червоні, а перед нами найжена добре озброєна залага міста. І знали також, що у Вознесенському повно всілякого військового майна.

І все зводилося до одного — знести вознесенську перешкоду, або загинути. І не одному там комусь, чи якійсь частині, а цілій нашій Армії.

Усі це знали, про це ніхто не говорив.

І був останній наказ. Два параграфи з нього запам'ятав. Казали, що:

Насвітанку наші гармати випустять на ворога свої останні набої і все після цього гасла піде вперед. А за цим і запевнення про цілковиту перемогу над ворогом.

Далі:

Хто не встигне переправитися через Буг сьогодні, має пробиватися нижче через річку десь 15-20 верст, а там, з другого боку, ті, що вспіють пробитися, будуть чекати. Перше всім подобалося, а ось оте друге, можливість нашого „розрізання”, встроило мені кілочок неповної віри в перемогу — і це мені псувало настрій.

А от ми вже й під самісіньким Вознесенським. Полк став у балці. З тої балки Вознесенська не видно.

Сотник наказав, щоб усі склали набої на купу — бідно! Перерахували й порівнювали поділили на кожного. Я мав вісім, а припало мені, як і всім, три. Спішили нас і пішли ми зайняти свою ділянку на фронті. Три набої на рушницю, а в піхоті, казали, і по три не мають — от і воюй! Наказано насадити багнети на рушниці — ніби компенсація за набої.

Залягли на ораному полі, на м'яку, уже і заскорожену пахучу землю. Лежу розтягнувся у всю ширину і довжину, приємно, а чую

сон змага. От, от засну: тиша, ніби нікого ніде нема, всі умови до спання — м'яко, тепло й тихо.

Та ось десь далеченько від нас — паку, пак, пак... І за хвилину заграв фронт з другого боку і праворуч, і ліворуч. Зовсім близько проти нас густа лава ворога. Куди не глянеш, виблискують постріли. Кулі високо тюнкають, Тю на те! — та ж то довгий фронт. Наші не відповідали большевикам і вони перестали стріляти. Видно одностороння розвага їх не бавила.

Я таки чи заснув, чи тільки на хвилину забувся, і чув як знімали нас з фронту, але відразу не встав. Аж за хвилину перемиг себе й догнав наших.

Перед світанком знов нас зняли з фронту й відвели до балочки — сховали.

А вже, як почало трохи світати, побачили ми, що цілий полк наш в балочці, і гармати наші теж тут.

Руки біля гармат: ото заправляють свої останні набої гармаші, щоб дати гасло.

Гукнули гармати, і помалу посунули ми на конях, уже розгорнуті в лаву, з долини на горбок.

Спереду густа рушнична й кулеметна стрілянина. Б'ють їхні гармати, але по комусь хто за нами. А там нікого немає. Тихенько посуваємося вперед. Уже майже на зломі терену. От от і підемо в атаку. Їзці не спускають очей з командира, ждуть команди. Тепер уже можна говорити. І все надолужує довгу мовчанку — гомонить! перегукується, прочищає горлянки. Готується до важливого моменту, коли всі, аж надриваються, намагаючись перевершити один одного, в чудовому, зворушливому кличу — „Слава!”

Налетить, заглушить усе, як грім ударить наша — „Слава”.

Старшина зі штабу під'їхав до сот. Соловійова — передає видно наказ.

Сот. Соловійов під'їхав до правого флангу нашої сотні, відділив щось трохи більше, як десять чоловіка й наказав зв'язатися з Київською групою генерала Тютюнника, і сповістити, що Запорозжці пішли вперед.

Кінець цього розказу дослухали, коли вже Запорозжці стрясали небо й землю непереможним — „Слава”.

Чулися ми покривдженими долею. Ми бачили, як летіли коні, виблискували шаблі. Під'їжджали ми поволі, не спускаючи очей з фронту, як наші врізалися у ворожі лави. Бачили, як фронт вони зім'яли. Ми пізнавали окремих їзців.

„І чого Андрія поперло туди?” хтось вигукував. Видно було, як Лепеха проскочив фронт і зробивши коло, уже завертав коня в гущу метушливого змішаного фронту. Бачили, як з Кукли зіскочив Степан.

Що він робить? А він узяв рушницю за люфту і почав гатити прикладом, як довбнею. Сокрушав!

А за хвилину горб сховав нам картину бою. Жаль нам було, що ми там не були — ремствували.

З горбка спускалися до якогось присілку. Бачимо як наш дозор став, а за хвилину, коротенький разок на нас з кулемета — пристрілюється Пішли в атаку — не було часу роздумувати. Збилися на малому місточку біля млина. На місточку стояв покинутий червоними „Максим”, а по вулиці тікало декілька червоних. Вони не втекли. Але виглядало на паніку — вони могли знати більше, як ми тоді. Набої забрали, а „Максима”, хоч як було шкода, знищеного кинули в воду.

Ідемо далі. Тихо на фронті. Значить наші упоралися скоренько.

Виїхали до дальшого присілку. Криниця, журавель, корито. Коні тягнуться до води. Поїмо. Жадібно п'ють воду і коні і люди. Скоренько підтягають хлопці попруги, оглядають коні. Передихнули — треба далі їхати. Аж дядьки щось показують — виходило б по їхньому далі їхати не можна. А як кличемо дядька, або котрийсь із нас хоче під'їхати до нього ближче, дядько зникає. Безумовно ворог близько, і то дуже близько.

З воріт вибігла молодиця. Та жінка схопила першого, що трапився їй, за стремено і з плачем: — ... І дорогенькі, і, голуб'ята рідненькі. Сійте! Не їдьте! Вертайте!

— Тіточко, кажіть, що там є? — Питаємо.

— Отам, зразу за селом багато большевиків.

— Як багато?

— Дуже багато, там склади.

Підійшли нарешті й дядьки. І от про що ми довідалися. Зі села забрали большевики всі підводи. І зі складів, що є ось тут, усе вивозять. Декому з дядьків пощастило втекти. А головне ми довідалися, що на воротях стоїть варта з кулеметом, і є військо всередині.

Старший говорить, що не наше завдання туди лізти, бо вже були такі „гарячі”, щоб вдарити на склади.

Тітка стоїть осторонь, та благально дивиться на нас.

Повернулася розвідка і донесла: Що в складах великий рух. Багато підвід уже навантажено, а багато ще вантажать. Видно військових, але не вкупі, а бігають сюди туди. На воротях кулемет спрямований на дорогу, що нам нею їхати. Біля кулемета зауважено одного вояка. Але біля воріт будка і можливо там решта обслуги кулемета.

Під'їхали ми попід огорожено складів під самісінькі ворота збоку. Виринули, як раз, перед кулеметом. Чи були в будці, чи ні, большевики, ми не бачили, а той, що стояв біля кулемета, почав тікати, як тільки почув — „Слава!”

Кулемет обернули, вкотили трохи далі до подвір'я й пустили стрічку.

Усе відразу забігало й ринуло від нас. Стріляти можна було тільки вгору. Ворота ніде не видно. Котимо кулемета вперед; трохи стрілів і вперед. Кинулись ми робити порядок в обозі. Дядьки радо допомагали. Відбирали спершу підводи з набоями, гранатами, та набоями до гармат. Лишили двох чи трьох на охорону і порядкування. Треба виконувати наказ.

Послані хлопці подивитися, що робиться з того боку складів, бачили, як розтягнутою купою тікали червоні, через поле до міста. А ще, щоб „підбадьорити” їх, післали їм, декілька черг з кулемета, щоб і не озиралися на той кулемет, що лишили й на других воротах.

Забрало нам це хвилин 15-20 часу. Готові їдемо далі шукати Київську групу.

— Спасибі Тіточко! Та й вам, люди, теж дякуємо.

Тепер перед нами чисте поле. Наїхали на окопчики, такі маленькі, що ледь сховати голову, вислані соломою, за напрямком — видно большевицькі. Далі натрапили на окопчики наших, теж такі самі, тільки без соломи.

Ріденька стрілянина без порядку десь в напрямку до міста.

Коли їхали повз окопчики, говорили про тих, хто спав, чи не спав у них цієї ночі. За таке діло можна й не одну ніч полежати без соломи. Так гратулювали ми нашій піхоті.

Їдемо якийсь час і нікого ніде. Аж тепер рівнобіжно з нами, але ближче до міста наближалася кавалькада, чоловік на двадцять, а то й більше. Їхали швидко. Ми ясно в лаву — тепер уже не цілих десять. А вони їдуть, хоч би що. Ми показуємо гасло: тричі рушниця просто-висло догори, і вони так само відповідають, але коней не стримують. Але ж нарешті, як відчіпне, післали нам двох чоловіка. Зв'язалися. Штаб отамана Тютюника спішить до міста, до Вознесенського.

Наше донесення — що і як, було для них підтвердженням тільки того, про що вони й так доміркувалися. Дістали ми й від них якоесь повідомлення. І тепер поспішали до своїх, щоб почути: як воно було, та й самі ми їхали не з порожніми руками — три кулемети зняли, склади забрали. Але й знали, що ніхто в сотні з нами не хотів би мінятися, та й ми признавали їм першенство.

Знайшли ми свою сотню під залізничним мостом — чекали черги на перехід через Буг.

У післаному нами обозі знайшлася скринька одеколону. І все тепер поливали цією пахучою водичкою: один одного, коней кропили, і від тої суміші пахів нарешті став такий сморід, що й коні чхали.

Радоцям не було кінця. І кожному хотілося розказати, що він не даром жив той день, що він щось зробив у цьому святі нашої Армії.

І хоч згадували про той час, передбачений наказом випадок, у випадку невдачі шукати з'єднання зі своїми десь нижче на річці, та вже з усмішкою — упоралися за один раз.

А Бустаки велика річка. Ходив я її теж привітати — погладив її, попестив. Швидка й великі хвилі ходили по ній в той день, з гребенів своїх посилаючи нам грайливі викрутаси, що миготіли на сонці білими хусточками привітів.

Розказували, що деякі частини переправлялися поромом. І пором потопився — і Буг захотів жертви від нас.

Перевозили ми коні через залізничий міст. Мудей так обережно ставив свої елегантні копитця на нову для нього дорогу. Спершу пробував, чи не провалиться. Легко постукавши по дощці, аж тоді ставив на повне копито свою ногу.

У Вознесенському ми відпочивали може днів зо три.

Михайло Р., Василь Коваленко і я дістали квартиру в аптекаря, зі завданням не допускати самовільного забирання ліків. Вартувати аптеку. На ліки попит був. А от спирт притягав багатьох. І таких доводилося випроваджувати з аптеки.

Звичайно „пацієнти” жалілися на біль у шлунку, голови, чи попереk ломить. Таким пропонували тут такі зажити: хіни, реціни, знали наперед, що відмовлятимуться. Траплялися такі „соромливі”, що ковтали хініни, лаялися, а от на рицину охотників зовсім не знайшлося. Усі хотіли спирту — універсальний лік. Були й такі „тяжко хорі”, що вже десь „підлікувалися” — ті без балачок „летіли”. Звичайно один із нас постійно був в аптеці, але спершу не втручався в розмову клієнта з аптекарем, і тільки у випадку потреби вживав відповідних заходів.

Ліки видавалися тільки на урядові вимоги з відповідними підписами і печатками. Брала полкові й цивільні шпиталі.

На прощання аптекар допитувався, що ми хочемо за службу.

— Нічого не сміємо ми хотіти й брати, — казали ми.

— А все ж я б хотів чимсь віддячитися, — тримав аптекар на своєму.

Хтось попрохав щось з білізни, хтось сказав про простирало — захотілось ще хоч кілька ночей поспати на білому, а потім, розуміється, проміняти на курку. Я заявився за білими хустками — дуже любив стромляти носа до білої хустини.

А все ж коли відходили й прощалися, дістали пляшку спирту.

І я зауважив тоді: у жида ніколи не дістанеш горілки, поки в нього в хаті. Допитувався я: чому?

І відповідь була:

— Ну, знаєте, вип'є чоловік і зовсім інший може стати. От ви,

усе добре робили, а як би випили? Хто то знає? І чому я сам собі маю біду викликати.

За Зимовий Похід не було такого радісного дня, як той, коли здобули Вознесенське. Це було п'ятнадцятого квітня. А за три тижні ми вже були знов у сформованій нашій Армії. Ми знали, що йдемо на з'єднання з нашими.

## XXII. БІЛА ШАПКА

В околиці Єлисавету розташовані ми були в районі, зайнятому нашими повстанцями отамана Гулого-Гуленка. І був наказ звати себе повстанцями цього отамана. Тут таки, у сусідстві в селах були розташовані й большевики. Був наказ їх не чіпати, і поза межі свого розташування носа не показувати.

Були між большевицькими частинами й відділи з латишів. Тут найсуворіші накази, мабуть не могли б нічого зробити. Латиші так зле пописалися в дні революції, і виказали так мало людяности в ті несамовиті часи, головне за фронтом. Були вони звірі люті й у запіллі. Чека, всілякі карні загони для боротьби з „бандитизмом” та викачування з народу продналогів (узаконюваний грабунок), палення непокірних сіл і все таке брудне, криваве над безборонним людом робили тоді латиші. Скрізь, де тільки большевикам треба було жорстоко, немилосердно розправлятися з непокірними, посиляли латишів.

Чув я пізніше такий дотеп — що революцію в Росії зробили: жидівським розумом, латишською жорстокістю і глупотою москалів. Нехай буде для когось спірна роля в революції двох народів — жидів і москалів, але латиші незаперечно виконували ролю найжорстокіших охоронців революції.

Покликали мене до якогось більшого штабу. Потрапив я знов до того полковника, що був улаштував мені — „гостину денікінців”.

Частує мене п. Полковник тютюнцем — питає чи добрий? Тютюн дуже добрий. Тут досить і ми його мали. А після всіляких бакунів, то й сказати щось годі, хвалю тютюн. Хвалить і полковник, та жмурить око ніби від тютюнового диму.

— А в Єлисаветі тютюну повно, — каже полковник.

— Але й червоних там повно, та й заборона туди й носа показувати, — кажу.

— Цивільним погуляєте. — І розказав мені п. Полковник, що мене має найбільше цікавити.

Поїхав. Дядько, дуже говіркий і веселий, везе мене до Єлисавету. Весь час оповідає і все в нього вартє купу доброго сміху.

Завдання дуже легко виконано і складено до голови, а тютюн купив дядько.

І який би тютюн не був добрий, але загорнутий в газету, нідоного.

Журилося з візником та нарікаємо на погані часи, що немає нічого, ані того дурного папірця до тютюну. За те тепер газет багато друкують! І бери, скільки хочеш.

Взагалі, каже мій дядько, сміття все більше, та більше — саме сміття.

Так нарікаючи, та в доброму гуморі виїхали ми за Єлисавет.

І дядька осінила така „геніяльна” думка.

— Та ж он там, — показує пужалном, — школа, а учителька добра знайома, і напевне має якийсь ліпший папір.

Дуже я не сперечався, тільки просив, щоб недовго. Усе йшло добре, дістали ми папірець трохи ліпший, як газета. Але з сусідньої кімнати до нас увійшло три військових. Момент створився трохи непевний, бо й учителька впізнала в мені не тутешнього. А головне, я не чекав зовсім чогось такого. А ще й щодо дядька я відчув, що то не тее... і він на слизькому.

Аж за хвилину вийшло, що ті три, то денікінські офіцери, переходять тут у школі. Один з них, якийсь родич учительки. Бачили, що ми з міста їхали, так голодні на відомості.

Дядько розказав їм, що їх цікавило. А що мене зацікавило — ті офіцери добре говорили по українському.

На кінець всі були задоволені, ми попрощались і поїхали.

Уже повернуло з полудня. Коні притомилися.

— Треба десь стати, погодувати коні, — каже візник, і пропонує заїхати в лісничівку, до його кума.

— Кум, та ще якась несподіванка, — кажу дядькові. Запевняє, що ніколи там нікого не буває — бо тож з дороги.

— Хто туди захоче їхати? В лісі стояти війську — ніколи!

Звернули в ліс. Заїжджаємо на подвір'я, а там біля жолоба більше, як десяток коней і тут таки вештаються большевики.

Подивився я на дядька. Дивиться і він на мене. Ну що говорити — вскочили!

Вийшов на зустріч кум. Привітався і я, як старий знайомий, і пішов до хати, лишивши кумів „поговорити”.

Рушниці між рогачами, шаблі, де хто скинув, по лавах у перемішанню з шинелями. Видно заїхали сюди червоні на довший час.

Треба було щось робити в тій непевній, слизькуватій, чи навіть слизькій ситуації. Треба було перевести увагу зі себе на щось, принаймні на перший момент, а там, як обставини покажуть.

Потрапив я не до тої хати, що треба. Куми пішли до іншої. А тут іще в сінях чую гамір — „товариші”. В око мені впала біла шапка (папаха), з довгого смушку, гарно закрученого. Надів я ту шапку, тай приміряю перед зеркальцем, що висіло біля вікна. Вийшли „товари-

ші”, а я ніби і не дивлюсь на них, так чепурюся біля зеркала в новій шапці. Один з них до мене:

— Не твоя шапка, положи на місце.

Я йому кинув свою, теж гарну, чорну, низького смушку.

Уважно розглядає він мою шапку.

— Поміняємось? — питаю я.

Тепер уже декілька розглядають мою шапку, і власник білої каже, що моя шапка також не погана, але гірша, як його. Я настоював на виміні; — до торгу приєдналися інші. Власник білої запросив в додаток до моєї шапки три пляшки самогону. Я давав одну. Накінець „ударили по руках” на дві.

Не так гаряче торгувався власник білої шапки, як „брашка”, якій йшло про могорич, а не про шапку.

Пішов я на другу половину хати, тай кажу своєму дядькові, на злість йому, ще й весело:

— Дві пляшки самогону — хоч родити, а щоб були.

— Як воно сталося, я не знав, але вмить самогон з’вився.

Довелось випити з червоними. І на другу половину я прийшов у білій шапці.

Коні відпочили, нагодовані, і ми попоївши над вечір виїхали.

Дядько зітхав. Я мовчав. Не витримав таки дядько:

— І нащо вам та шапка?

Що вона мені не дуже потрібна була, то я і без дядька знав і що їздити в ній не буду теж знав. Але я нічого ліпшого видумати не вмів у той час. А хоч чимсь кортіло допекти дядькові. Кажу йому:

— Мав лишити голову там?

— Таж ваша шапка ліпша була!

— А голова хіба тепер гірша стала? — підтрунював я над дядьком.

— І ще дві пляшки перваку сукиним синам... — не міг заспокоїтись дядько, — обіцяв привезти п’ять, а тепер тільки три.

Аж тепер я зрозумів його журбу і злість — обіцянки не дотримав...

А вже зовсім посміялися, як я розказував у штабі про торги і могорич за шапку. Як я, приміряючи білу шапку, створював відповідний вираз на обличчі, а коли ще не входили до хати, „товарищі”, так сам собі командував: — „Залишить” і знов дивився по людському, поки не здавалося, що вже ось ідуть і треба відповідно „скорчити морду” захопленого красою білої шапки.

### XXIII. БІЛЯ АНАНЬЄВА

Говорилося, що йдемо на з’єднання з повстанцями Ананьївського повіту. Чи повстанці поспішили, як воно там було, не знаю, чи ми спізналися, чи большевики якось довідалися про підготовлюване повстання і напали самі, але вийшло не так, як гадалося.



У пам'яті залишилися сумні, сумні картини спалених сіл. Стояли димарі, благально про помсту поминаючись, над купами обгорілих решток хат. Переїздили вулицями, і де-не-де видно було людей, що, зігнувшись, перегрібали чорні купи з надією, може, хоч щось знайти в тих румовищах пожежі.

Оповідали — село запалили, а людей, що ще були там, зігнали на вигін. Залишили дивитися, як їхнє добро поїдав вогонь.

І большевики чекали, аж вогонь з'їсть до решток вікову працю. Ще й допомагали страшній стихії вогню там, де і вона — та стихія, ніби страхаючись свого ганебного діла, хотіла виявити милосердя й оминала якісь хати, злобою людською перелякана, стушталася.

Переїхали спалене село. І десь незабаром наскочили на червоних, що зустріли нас, спершу рушничним вогнем, а потому й кулеметами, з добре закритих позицій перелісками, кущами та ярами.

Відходили ми. Не знаю, чи наше завдання було ввійти тільки в вогневий зв'язок з ворогом і виявити його, чи несила примусила нас завернути.

Якби не оте село спалене, та випадок, що трапився мені пізніше, напевне я того дня й не пам'ятав би.

Був там наш цілий полк Чорних Запорожців, і відходили ми лавою — не поспішали.

А як зачали бити їхні гармати, передали наказ розсипатися по полю. Бо в той час уже виходячи з засягу безпосереднього рушничного й кулеметного вогню, сотні почали стягатися до колон.

Нас з'їхалося троє: Михайло Р., Терешко і я. Їхали, мабуть, таки задніми, уже за нами було видно тільки як червоних піхота вилазила з кущів у поле. Звідки не взявся хорунжий Бубон і нагримав на нас, що відстаємо й їдемо купою. Відскочили ми один від одного й погнали коні чвалом. Начальство треба слухати. Але Михайло щось сказав був таке, ніби я й Терешко приєдналися до нього. Ясно сказав Михайло, аби так — щось сказати. Але пам'ятаю, що мене то якось кольнуло: куди ж пак „мудра голова” Михайло, що ніколи і ні в чому не може бути винен.

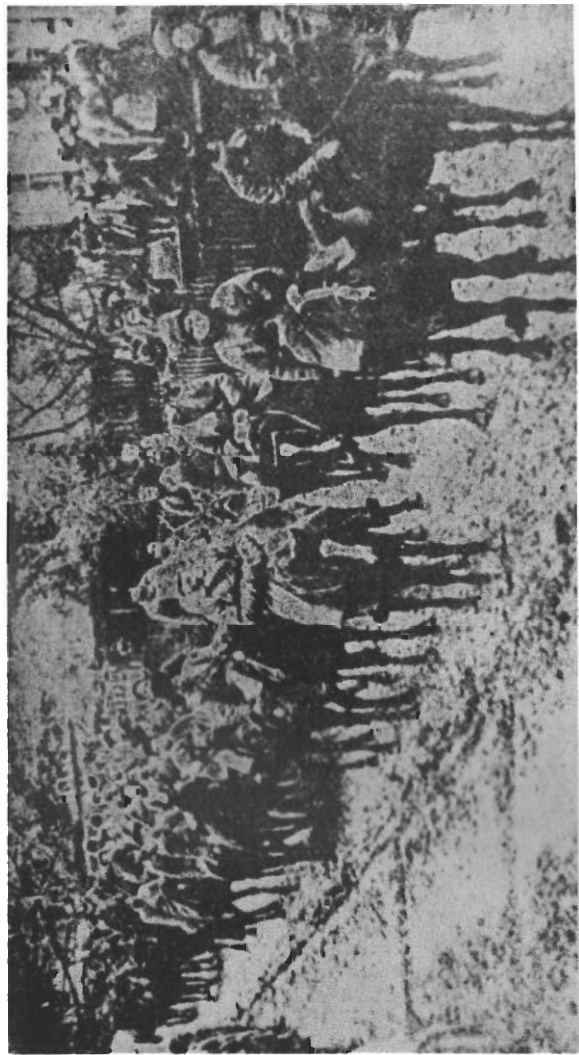
Розсмаковуючи оте Михайлове „виправдання”, я навіть трохи стримував Мудея, що не любив гарматної стрілянини і зривав до галопу — зачинав бути неспокійним. Нарешті стало так, що наших я вже не бачив, тоді попустив поводи Мудеєві й дав йому волю ганятися з вітром.

Раптом перед нами (себто Мудеєм і мною) на зеленій луці, може, метрів із п'ятнадцять в діаметрі, сірувата пляма сухої землі. Мудей би її перескочив, бо в Хащоватій, як був наскочив несподівано на більшу ковбаню, перелетів її.

Але хто ж знав!?



ГОЛОВНИЙ ПРОВІД СТАНИЦЬ З'ЄДНАНИХ КОМБАТАНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ЧІКАГО.  
Стоять в першій ряді зліва на право: 1. Підп. А. Куциньський, 2. пор. Феценко-Чопівський, 3. сотн. Голяш, 4. підл.  
Б. Шевченко, 5. сотн. Кашуба. Стоять в другій ряді зліва на право: 6. сотн. Новицький, 7. поруч. Будний, 8. сотн. М.  
Марчук, 9. сотн. Ільницький, 10. майор В. Зарип'кий.



Кіннота отамана Якова ШЕПЕЛЯ в 1919 р.  
Хрестиком зазначено Віктора Іваницького. На підвищено стоїть отаман Шепель  
із штабом.

Ускочили ми з розгону й Мудей загруз відразу аж по саме черево, але ще рвонувся і в середині того болота став, сильно б'ючись передніми ногами. А зад цілий уже був під болотом. Несподіванка ошелешила мене. Але багато думати не було часу. Та й що видумаєш: або кидай коня й тікай пішки. Страшно кидати коня.

Мудей почав кластися на бік, я хотів стати біля нього, але мусив лягти, бо груз в болото чорне, липке, смердюче. Проповз якимось на беріг на тверде. І червоні показалися — ще правда далеко.

Мудей знов бив передніми ногами і мені здавалося, що посувається до сукого. Поповз я до нього, він страшенно тяжко дихав. Відпустив йому зубами (руки ковзаються, таке слизьке болото) попругу — думав, щоб легше йому дихалося. Мудей знов зачав бити ногами, звільняючи передні, а зад ледь над болотом. Уже й прощаюся з конем. Та й червоні ближче. Лежу так, що тільки простягнутою рукою доторкаюся Мудеєвої голови, весь час крутиться, щоб не вгрузати. Перекинув повіді через його голову. І в цей час, мабуть таки надкінським зусиллям, Мудей вдарився ще й передніми ногами зачепився за тверде, тягнучи повідом і мене до берега. Ми на сухому. Мудей весь трусився. Підтяг знов зубами попругу. Тепер чув, що червоні стріляють. Бо перед тим вони, мабуть, не розуміли, що там борсається на землі. Стріляли — та в Мудея ще знайшлися сили, щоб таки летіти. Ой же ж летіли.

Знов спалене село. Перед ним річечка. За містком я зліз з коня. Оглядаю його. Тільки голова у мого Мудея не в болоті. Бачу, виступає кров через болото із задніх ніг від черева. Стираю болото, а серце кілька раз тьохнуло . . . а то тільки він пошкрябався об суху кору того болота.

Болото швидко обсихає й неприємно стягає шкіру. Мудеєві мабуть теж. Стираю те болото тай думаюю тепер, а де ж полк? В село їхати не хочеться.

Усе вийшло добре! І полк показався на дорозі.

— Де ти чортів дрович? — питали.

— Дрович! — відказував і більше нічого. І довго не хотілося мені признаватися до тієї купелі. А як і розказав, так тільки через Мудея, бо я мав стратити голову та він її урятував своєю силою.

## XXIV. ОСТАННІ ГОДИНИ В ЗИМОВОМУ ПОХОДІ

Неможливо все, що діялося в той день, не тільки тепер, а й тоді зразу, вкласти в послідовно ясне оповідання.

Ситуації, напрямки фронту, ворожі частини, свої сусідні праворуч, чи ліворуч мінялися не протягом годин, а впродовж кількох хвилин.

Тільки спільне прагнення пробитися до своїх скеровувало дії окремих частин і дало в загальному висліді перемогу.

Пригадую як ми, спішилися, замість коней тягли гармату й допомагали гармашам. І ті гармати, які били щойно, скажім, на північ, тепер, обстрілювали ворожі лави на південь.

Перед нами ворог — атакуємо, погнали. А за нами чуємо: „Ура!“ Кидаємося туди і так, що малоццо не рубаємо свою піхоту, а большевики кудись зникли.

А валки, це нещастя нашої Армії, тоді теж воювали й відбивали назад, по декілька раз страчені вози. Наша сотенна валка була тричі у большевиків у полоні, все виривалася, і нарешті була проголошена, як страчена.

Вечоріло. Стоїмо по дворах. На сотню дві, три хати. Ніхто і не думає про спання. Цієї ночі маємо з'єднатися з нашою Армією.

Бухають гармати з усіх боїв, цокочуть кулемети, тріщать рушничні постріли.

У нас алярм за алярмом.

Уже зовсім уночі поквапно переходимо село. І за селом на дорозі: гармати, піхота, валки, нас там ще не доставало забити дорогу так, що кінноту вивели на поле і ми пересувалися рівнобіжно.

Намацала большевицька артилерія і б'є по дорозі. Ніч сховала нас, але хоч зрідка, але рвуться стрільна близько. І ось один набій розірвався зовсім близько біля нашої сотні.

Засичали скалки і Мудей застрибав на трьох. Хтось пропонує сісти за ним. Хтось кричить не затримуватися, коня дострелити. Сотня поспішно відходила з небезпечного місця.

А мені вірити не хочеться. Як, Мудей на трьох ногах? Хочу подивитися на ногу. Де там! Рветься, як сказаний і не підпускає близько до ноги, щоб обмацати. Його хотять дострелити, а я ледве втримую його. А ніч же темна, темна. Лишило начальство зо мною Ярмака. А це ж ніби з моєї вини він не має Азора. Іду я Мудеем та міркую з Ярмаком, що робити, що думати, що з конем.

Вже спокійно навкрути. Ми вже десь недалеко від своїх.

Мудей хоч на трьох ногах, а все жвавий. Ярмак напوماцки на дорозі шукав кров з Мудеєвої рани — не знайшов:

— Ну, що воно таке?

Сотня тепер посувалася поволі і ми пішки із шкандибним конем догнали сотню на якомусь роздоріжжі.

Наказ. Сотня наша має на цьому роздоріжжі залишитися й скеровувати валки окремих груп на визначені напрямки. Змішані валки розсортувати за приналежністю і місцем їхніх частин.

Уже як нікого не було на дорозі, ми від'їхали до села Писарівки, призначеної нам для постою.

Зимовий Похід уночі проти шостого травня 1920 року закінчився.

У Писарівці я розсідлав Мудея. Стоїть на трьох ногах. А їсть зі звичайним сильним апетитом. Ярмак лишився зі мною біля коня. Пробували зі світлом дивитися — нічого не видно. Відставив кінь праву передню ногу й стоїть на трьох. Світло блима, та й Мудей не дає підійти близько, крутиться.

Хлопці приходять, подивляться, хтось скаже якесь там слово, та що то допоможе. Сидимо ми — я з Ярмаком та чекаємо дня.

Дочекалися світла з усіх боків і скільки хочеш. А на небі нічого не видно. Так я аж розсердився на Мудея. Штовхнув його в ребра і вже не панькаючись схопив за ногу і підняв як до ковання. Кінь побачивши, що я не жартую, тримав ногу спокійно, а Ярмак заглядав знизу, обмацував і визначав діагнозу. Він був фельдшер з фаху.

— Скалка стрільна сантиметрів із три, або й чотири пройшла біля ноги так близько, що зрізала шерсть і трохи шкіри. Кістка ціла. Ясно, що болить, бо то удар по кістці. От як би ти сам ударився спереду по гомілці — болить то дуже! І спужло трохи. — Діагноза мені дуже подобалася.

За кілька днів кінь стояв уже на чотирьох, а потім і забув зовсім, що то там було.

Пізніше, з роками, як розгублювалися друзі, мінялося багато, багато чого, росла туга — жаль за тим всім, чого було так повно тоді.

Р. Б. 1959-1962

В Ісході.

(Кінець)





Яким ХРИСТИЧ  
Мічман фльоти УНР.

## ЯК Я ЗБРУЧ-РІЧКУ ПЕРЕХОДИВ

(Спомин-епізод з 1919 року)

На початку червня 1919 року, підчас найбільших селянських повстань в Україні проти большевиків, уряд і військове командування УНРеспубліки, маючи певні відомості про те, що повстанці діють не скоординовано, кожна, більша чи менша група, виступає самостійно в обороні свого села, або околиці і не підлягає Армії УНРеспубліки.

Маючи такі відомості, урядові чинники Армії УНР, вирішили післати до більших скупчень повстанських осередків своїх уповноважених післанців з листами-закликами вступити в безпосередній зв'язок з Дієвою Армією УНРеспубліки, щоб спільними силами провадити боротьбу проти червоного найзника — москалів на території України.

Одним з таких державних післанців було призначено і мене з дорученням пробратись через большевицький фронт до Одеси, що її був зайняв от. Григорійів. Моїм завданням було відвезти і доручити особисто лист до от. Юрка Тютюнника, що тоді був в Одесі, як начальник штабу от. Григорієва. В тому листі, що його власноручно підписали — прем'єр уряду УНР Ісаак Мазепа і член Директорії УНР проф. Федір Швець, з відповідними печатками, був заклик до от. Юрка Тютюнника, щоб він постарався зорганізувати якомога найбільший відділ повстанців от. Григорієва та спільним порядком прилучився до Дієвої Армії УНРеспубліки. (Між іншим треба сказати, що той лист був написаний на тоненькому шовку і зашитий в пасі моїх штанів. Якщо б ЧеКа його знайшла, то це була б певна „путівка” на „курорт” — куля в потилицю.)...

Щоб іти в таке далеке й небезпечне запілля безоглядного червоного ворога, та ще й в той час, коли в Україні лютував озвірілий „воєнний комунізм”, треба було мати якісь документи подорожжі, якими можна було б маскуватись перед ЧеКа.

По такі спасенні документи треба було поїхати до Заліщик — до частини УСС. У Заліщиках несподівано зустрів я Миколу Мороза, який теж мав подібне доручення до району Олександрії...

У Заліщиках, куди нас післано із Тернополя, мабуть вже знали

про наші відвідини тож і документи для нас були скоро виготовлені. В тих „документах” було зазначено, що ми бувші „залізничники” із ст. Окно, в Румунії, тепер вертаємось до дому...

Треба з подивом признати, що „посвідки” були так прецизно спрепаровані, що годі було б не вірити в їх автентичність: на бляжкетах Ст. Окно, в румунській мові та в російському перекладі, з відповідними печатками і підписами, — в повному — найкращому порядку. Крім цих „посвідок” ще, для підкріплення „правди”, додали нам декілька румунських леїв... З повищого було видно, що усі формальності були передбачені, а те все так багато нам сприяло в дорозі бодай в першій фазі переходу через Збруч і дальше...

З тими „автентичними румунськими документами” ми повернулися до Тернополя. В дальшу дорогу вирішили йти разом з Тернополя до Гусятини, там перейти Збруч на другу сторону — в Україну. Але нам це не пощастило — тяжко було з переправою...

Перебуваючий у Гусятині загін Українських Січових Стрільців, які тоді підготовлялись до вимаршу в Україну, цебто його старшини порадили нам пройти берегом Збруча до м. Сатанова, бо міст там не був ще зірваний, та як нас запевняли, безпечно буде „перескочити” на другий берег Збруча і що там, мабуть, ще немає большевиків...

Послухали ми тієї доброзичливої ради побратимів-УСС і, здаючи себе на ласку Провидіння Божого, помандрували берегом Збруча, вірніше, воліклися лісом, крізь окопи та різні засіки з колючого дроту — часів першої світової війни...

Десь над вечірню пору, коли на дворі почало трохи сутеніти, не доходячи кілька кілометрів до м. Сатанова, побачили ми „кладку” — грубезне дерево через Збруч (в цьому місці річка була вузька), тож рішили ми тут таки перейти на другий бік, не йти далі — до м. Сатанова, і це нам легко вдалося. Ми перейшли Збруч! А що дальше робити?... Вдалині, на горбку, було видно село, як ми пізніше довідались, Іванківці... Радимось, чи обминути село, чи йти до нього й шукати там нічлігу. З оповідань УСС виходило, що тут немає і не було большевицьких ватаг, отже можемо бути безпечні від несподіванок. Але, мабуть було таке наше „щастя”, що недалеко від берега Збруча побачили жінку і парубка, які накладали на „гарбу” — великий драбинчастий віз — сіно, і ми, не надумуючись, чи воно добре буде, чи ні, якось інстинктивно пішли до неї, привітались „по-руському”, вона ж відповіла по-українськи: „добрий вечір”! Признаємось, що це нас мило заскочило!.. Вона відіслала парубка з сіном до дому, а ми пішли з нею поруч в село. Подорозі оповідаємо їй хто ми, звідкіля і куди прямуємо, несподіваючись якоїсь напасти. Наша нова знайома розповідає, що вона з Київщини із села коло Василькова, а її чоловік в цьому селі — Іванківцяч — є тепер головою громадської ради та запрошує нас до



себе. Жінка була мила, говірлива та все запрошувала до себе на відпочинок, бо вже й ніч надходить, а далі каже що в селі є „советська власть”. Виходить — погались дідькові в руки! Не було вже нам іншого виходу, як прийняти з подякою запрошення доброї жінки-українки та йти в „гості” до голови промадської ради...

Небагато ми й пройшли, а вже на початку села обскочило нас кілька хлопців озброєних рушницями і запровадили нас до сільської буцегарні — „холодної”, а та мила жінка, що з нами так солодко розмовляла, на цей наш арешт не реагувала, а чим скоріше відійшла... Провокація чи випадок? — ми ніяк того не могли зрозуміти...

Буцегарня, в якій нас замкнено, не була холодною, бо це було літо, але в наших душах таки порядно похололо... Буцегарня — маленька, забруджена гнилою соломою, скоріше свинюшник, сісти немає на чому, хіба на тій соломі, або стояти... Тому що вже була ніч, ніхто тут не „урядував”, тож ми маємо бути у цьому свинюшнику аж до раня, коли розвидниться... Кілька разів заходив до нас якийсь парубчина і, при світлі ручної ліхтарки, перечитував наші „румунські” папери й сказав, що завтра рано нас відпустять. Так бодай хотів нас заспокоїти, хоч ми не дуже йому вірили, бо поведінка його виглядала, що це агент ЧеКа, що потім і справдилось...

В тій ситуації наш „настрій” не був надто „батьорий”, але мій приятель — Мороз — людина веселої вдачі, все казав: не з одної московської халепи „сухий” виходив, тож і тепер мав, навидювижу, добрий гумор, та як наш Купер’ян повторював: не журімося — якось воно буде!.. Мали ми зі собою харчові запаси: хліб, сало, ковбасу і плящину польської „виборової” і почали „вечеряти”, а нам ласкаво присвічував наш „місяченько” через заправлене вікно, попід яким для нашої „охорони” проходила озброєна варта — наші янголи-хоронителі”...

Підчас вечері укладаємо пляни, як нам треба буде однозгідно відбрехуватись в ЧеКа, бо ми були певні, що цього московського „чистилица” нам тепер не минути...

Після вечері наші нерви трохи заспокоїлись, ми почали дрімати, сидючи на соломі... Десь, мабуть, коло години десятої вночі, до нашої „келії” хтось увійшов з великою ліхтарнею-„фонарем”. Привітався з нами по-українськи і запросив йти з ним, бо про нас сказала йому його жінка... Був це власне „товарищ” — голова промадської ради. Коло дверей стояв парубок-вартовий з рушницею. Не було іншого виходу, треба було йти і ми пішли з ним...

І дійсно, на нашу, хоч і дуже коротку, радість, він завів нас до своєї хати, де нас сердечно привітала знайома нам жінка з сінокоса... Хата, хіба скоріше кімната-світлиця, в якій ми були примусовими „гістьми”, була досить велика, чиста, але ми зараз таки зауважили, що

ікон святих, як звичайно було в селянських хатах, перед приходом в Україну „комуні”, тут вже не було! Гостинна наша киянка почастивала нас доброю вечерею — яєшня на маслі і чай з цукром, що тоді вже було великою рідкістю-люксусом... Були присутні: господар Микита Горовий, років під сорок, жінка Стефанія і син Денис, а також, як його називали „товариш Борис”. Це той самий, що до нас приходив до буцегарні... Всі розпитували нас про відносини в циганській Румунії. При цих розпитах ми фантазували як тільки могли, розповідали про жахливу нужду й визиск робочого люду і селянства. Для більшої певности, що ми таки з Румунії, показуємо румунські гроші-леї... Господар, а головню „товариш” Борис цікавились життям українців в Галичині (під Польщею). Ми казали, що нічого певного не знаємо, бо із Заліщик все тримались берега Збруча, шугаючи місцевости де б могли перейти на цей берег річки. Запримітили ми, що отой „товариш” Борис пильно прислухався до того що ми казали і **весь час собі щось нотував**, а жінка господаря, **мабуть сильно перейнялася „нашими тяжкими переживаннями”** в циганській Румунії, **все зідхала-зідхала...**

Наші „красномовні буйди” **мабуть так переконали** наївних слухачів, що навіть „товариш” Борис і довірені люди з „Комнезаму” сюди приходили і нас слухали, та були, як видно, переконані, що ми „свої люди”, **голосно передавали „товаришеві”** — громадської ради — Микиті Горовому про боротьбу „червоної гвардії” большевиків з українськими повстанцями, а при тому — необережно „товариш” Борис між іншим сказав, що в м. Сатанові, в штабі червоної гвардії, на подвір’ї **валяється маса** зловлених „петлюрівських бандитів”... Вістка про м. Сатанів і полонених повстанців дуже нас затривожила, але на зовні віднесли ми байдуже й вдавали, що тим не цікавимось — не наша справа...

Згадуваний „товариш Борис”, як ми пізніше довідались, був ним Берко Курсунський, (ще в буцегарні інтуїція нам підказувала, що це має бути агент ЧеКа!), топо вечора, скоріше вночі, кілька разів виходив з хати з іншими то знову приходив, а останній раз викликав на подвір’я господаря „товариша”-голову громадської ради. Коли вони оба вернулись до хати, тоді господар нам офіційально заявив, що завтра рано, в год. 6-тій, відправлять нас до Сатанова, в штаб червоногвардійців... Ми „спокоїно” прийняли це рішення, навіть „вдоволені”...

Була вже пізня ніч, коли господар повів нас спати до ще незакінченої прибудівки до своєї хати, в якій не було ще навіть вікон. Дерев’яна підлога була вистелена запашним сіном, так що в наших обставинах кращої постелі годі було б вимріяти. Сіно було накрите чистими веретами, а для нас приніс ще й нові кожухи, бо ночі були трохи холодні — „рай тай годі”!.. Ніч місячна, вікон нема, сторожів немає — не було видно, можна б навіть тікати, та куди й як, бо розположення

села не знаємо... Півні проспівали північ... А ми? Чи могли ми заснути, коли перед нами „триємна” перспектива — Сатанів і, безперечно, Губ-ЧеКа у Вінниці... В цю тривожно-неспокійну для нас ніч, ми не могли заснути ані кілька хвилин, перемучились до год. 4-тої рано і повставали... Розглядаємо господарку „товариша” голови громадської ради, виглядає на заможнього „куркуля”... Господиня нас вже запримітила і покликала на сніданок...

Доходила година шоста, коли треба було збиратись до м. Сатанова, вірніше — до большевицького сатани... Однак, минула вже шоста, вже й сьома година, а ми все неспокійні — ждемо. Господаря лише раз бачили, сказав, що треба подождати, бо немає зарядження з Сатанова...

Не маємо іншої ради — як ждати. Пильно зауважуємо, що приходять якісь люди — старші і молоді хлопці — але без зброї, потиху перешіптуються, нервові, про щось нараджуються, занепокоєні — збентежені. Ми ніяк не могли зрозуміти, але щось мабуть для них важне... Нарешті, прийшла розв'язка „загадки”. Прибіг задиханий Берко Корсунський і вже голосно переказав голові „Громадської Ради” — „товаришеві” Микиті Горовому, що, „якісь петлюрівські бандити” перервали телефонічне сполучення з Проскуровом та що штаб червоногвардійців втік із Сатанова невідомо куди. Сказавши це, гостро наказав усю зброю зараз закопати на кладовищі, а сам скоро зник...

Тепер ми дещо зрозуміли, але ще не знали, куди і до якого „червоного начальства” схоче нас відпровадити наш господар. Одиноке, що ми могли збагнути, що до Сатанова вже не поїдемо, а що буде далше, нас таки турбувало...

Було вже далеко по дев'ятій год. рано і ми стали домагатись у господаря, щоб нас відправив до Сатанова, або відпустив. Подумавши, відкрив нам правдиву на фронті ситуацію, яка зайшла вночі, а саме: якась українська військова частина несподівано — наскоком зайняла Проскурів, тому й штаб „червоногвардійців” втік із Сатанова.. Отже, він — господар — не знає, що з нами зробити, хіба що відпустити на волю... Користаючи з доброї нагоди, якої ми не сподівались, просимо його, як голову „громадської ради”, щоб він, на наших „румунських” документах дописав, що він знає нас особисто та просить советські-радянські установи допомагати нам вразі потреби у нашій подорожі. Він дослівно так і написав (по-руски), прибив печатку сільської управи с. Іванківців, (він же був і старостою в селі, так як в Галичині — війт). Цей, доповнений „документ”, дуже багато прислужився в нашій дальшій мандрівці... Коли це все було готове і ми збирались відходити, господиня запросила нас на друге снідання, при тому й господар поставив плящину самогону, (казав, власного — „заводу”). Після обильної „трапези” господар, не зовсім сміло, запропонував нам купити у нього пару коней. Мій супутник — Мороз — аж підскаочив з радості — коні!

Він був кавалеристом лейб-гвардії російського полку. Що ж, коні в дорозі нам пригодяться. Купили ми у нього пару гарних штампованих — кавалерійських коней за 35-ть тисяч привень, майже за півдаром, ще й з додатком: добрий візок, два мішки вівса, мазниця, відро на воду й батіжок... А добра господиня налагодила кошрик харчів, господар додав плящину самотону, а крім того ще й правдивий дарунок — два новенькі „штаери” та два „магазинки” до них, казав, що в дорозі можуть придатися...

Перед від'їздом із с. Іванківців, наш, тепер приятний і щедрий господар, дав нам докладний маршрут до Проскурова через Ярмолинці, там ми мали переночувати у його свояка — Трохима Кочури — до якого написав поручаючу записку, а нам ще порадив триматись далше від селищ, а їхати полевими дорогами або й лісовими стежками... Подякували, попрощались як з добрими знайомими і поїхали...

І так ми, щасливі й вдоволені, переживши кільканадцять тривожних годин непевності і страху перед невідомим Сатановом у с. Іванківцях, вирушили в дорогу, не передчуваючи, в які тарапати можемо впасти того самого вечора...

На вечір, першого дня нашої подорожі, в'їхали в якесь село і довідались, що в цьому селі „урядує” — „Комнезам”, значить тут є „советська власть”, або прихильники большевиків. Дивно було, що переїжджаючи через село, ніхто нас не затримував та що ми безпечно дібрались на самий кінець села і рішили тут трохи відпочити, нагодувати і напоїти коней, та й самим повечеряти. Стали ми перед селянським подвір'ям, (з хати ніхто не виходив, може взагалі вона стояла пустою, бо ми до неї не заглядали), й лагодились до вечері...

Цей наш гарний настрій не довго тривав... Здалека, у пільмі, запримітили ми силуети вершників, які наближались просто до нас, а було їх яких 20-30... Хто вони — наші, чи чужі, трудно було розпізнати, бо вже було темно. Підїхавши до нас, перший з них, мабуть старший, звернувся до нас по-українськи й запитав: хто ми, відкіля і куди їдемо. Відповідаємо, що ми „залізничники” з Румунії, їдемо додому... Ага! — каже він — це ті, що перевертають у рови наші потяги з військом! (Мабуть, прийняв нас за большевицьких партизанів-диверсантів). Зараз же дав своїм наказ забрати наші коні... Ми кажемо, що коні наша власність і ми їх не дамо!, а при тому шарпнули ми руками до кишень по „штаери”. Він, запримітивши наш рух, дав наказ своїм запрягати наші коні, а нам звелів їхати з ними... Спротив наш був би недоцільний і ми мусіли підкоритись силі... Правити кіньми нам не дали, а в наш візок всіло ще кількох озброєних вояків. В темноті ми запримітили ще два вози з людьми на них... Самозрозуміло, що не могли ми зорієнтуватись, чи це свої чи чужі, бо всі мовчали, мовчали й ми... Довший час, як нам здавалося, їхали ліс-

ною дорогою. Небо було захмарене — темне... Думками я собі уявляв такий образ: що ось, десь у гущавині лісу, з тими що на возах і з нами зроблять — „капут”, як то не раз робили большевики...

Як довго їхали лісом трудно вгадати, здавалось, що досить довго... Нарешті, ліс скінчився, а даліше їхали польовими дорогами й ми незадовго побачили вдалині відблиски ватр і наша валка в'їхала в якийсь великий сад, у якому розташувалась якась військова частина, але чия? Все ще не знаємо, наша, чи большевицька із Сатанова... Той старшина, що нас арештував, знову дає наказ забрати від нас коні, а нас змкнули і поставили варту, щоб ми не думали втікати... Отже, з того мало виходити, що ми знову попали в другу халепу, може ще гіршу, як у с. Іванківцях... За коні починаємо голосно протестувати — сперечатись... В той момент хтось, з натовпу військовиків, запитує: „Це Ви, пане Христинч?” — Відповідаю: „Так, це я”... І от, на моє здивування, підходить з ліхтарнею високий козак, у якому ледве пізнаю, хоч і очам своїм не вірю, мою знайому з Кременчука, на Полтавщині, де я, після гетьманщини, був повітовим комісарем УНРеспубліки — Доба Директорії УНР... Була це пані Надія Квітка разом із своїм чоловіком... Тепер, коли нами заопікувалась пані Надія Квітка (по фаху інженер-архітект), наша ситуація відразу змінилась на краще, бо дали нам спокій з кінями, принесли гарячу вечерю — „козацьку кашу”... Згаданий вище старшина, той що нас арештував, був начальником кінної розвідки, яка так багато нагнала страху червоним, що вони стрімголов повтікали із Сатанова, хоч декого й піймали, були вони на возі, може між ними був і „наш знайомий” — Берко Корсунський...

Рано, коли ми добре виспались і повставали, нашого військового відділу вже не було. Кіннота козаків ще вдосвідку вирушила до Проскурова, залишивши тут обоз — два вози з якимсь приладдям. Кажали, що мусіли чимскоріше відвезти хворого на тиф начальника цього Відділу — сот. Кречета...

Маємо трохи вільного часу й розглядаємо нашу спасенну оселю. Був це розкішний палацик, перед яким величезний овочевий сад, а за ним штучне озеро (на ньому модерний човен). Коли ми увійшли до середини великої залі, там ще висів чудовий гобелін, а в одному кутку стояло мистецької роботи потруддя якоїсь старшої пані. Інших кімнат ми не мали часу оглянути, але пішли на другий поверх, де містилася бібліотека (нараховували ми щось 16 шаф, наповнених різними книжками в дорогих оправках, а на підлозі були порозкидані різні і рукописні в пергаменті папери-скрипти)... Особливу нашу увагу ми звернули на оригінальні образи-картини в дорогих рамах різних мистців-малярів старовинного світу. Мабуть, пропав тут не один дорого-

цінний твір!... З того, що ми принагідно бачили, можна було припускати, що той палац належав до якогось польського маґната.

Наша дальша мандрівка через Проскурів. Коні ми залишили нашій військовій частині, а самі пробитрались як могли — тїдводами і піхотою — аж, нарешті, таки дібрались до Вінниці, де саме тоді був центр Губ-Комісаріяту і Губ-ЧеКа — Поділля... Вінницю я знав раніше, б після плямистого тифу у січні 1919 року, примушений був тут жити під большевиками аж до приходу українсько-польських військ, а мешкав в домі Катерини Сиротенко... Отже, вечірньою порою, темними вуличками, віднайшли ми домівку, згаданої Сиротенко — (власничка малого будиночка, не далеко від ЧеКа), з нею мешкала наша зв'язкова Юлія Глоговська, (буковинка, абсольтентка Чернівецького Університету)... Панну Юлію Глоговську я знав ще з 1918 р. Один довший час вона була секретаркою гетьмана Павла Скоропадського, бо добре знала німецьку мову...

Нашою несподіваною появою вони були здивовані — збентежені, що приходимо тоді, коли у Вінниці бушує ЧеКа... Очевидно, ми мусіли їм сказати про мету нашої дальшої подорожі. Радимось, що нам дальше робити — „висмикнутись” з Вінниці, чи зголоситись до комісаріяту червоної міліції, як це ми робили в селах, де були юбоє нашими зв'язковими з урядом УНРеспубліки і військово-політичною розвідкою — знали про те, як когось підозрілого міліція затримає, то вже таким „заопікується” Губ-ЧеКа, тож порадили, що таки краще й може безпечніше буде добровільно зголоситись до комісаріяту міліції, начальником якої, (як казала Юлія Глоговська), був комісар Баран, буковинець з Вижниці... Порада, як показалося була добра і доцільна, з якої ми й скористали... Залишивши наші довірочні листи у пані Сиротенко, самі пішли до червоної міліції...

Наш зовнішній вигляд був жалюгідний: оброслі — неголені, вбрання поплямлене, чоботи нечищені і „просили” направи...

І от, в такому — босяцькому — вигляді ми „предстали” перед грізні очі начальника вінницької міліції „товариша” комісара Барана... Розглядає нас обережно, з цікавістю і підозрінням й розпитує, по-українськи, хто ми та чого ми тут, у Вінниці. Ми не дуже радо вступаємо в розмову, щоб не попасти на якийсь „гачок”, а зараз подаємо йому „румунські” документи, які він, з видимим заінтересуванням перечитав кілька разів і, без великої надуми, сказав, що ми можемо йти дальше... Підчас нашої короткої присутности, раз-по-раз дзвонив телефон, кудись його викликали... Мабуть, телефонічна розмова його денервувала і він став поспішати — виходити, а ми просили якоїсь посвідки, що ми тут зголосилися. Він, замість посвідки, прибив на наших „румунських” документах свою урядову печатку, поставив дату і підписав, а нам порадив, щоб ми довго у Вінниці не затримувались... Що мала значити

ця його „порада” нам невідомо... Таким чином нам таки пощастило обминути „чистилище — ЧеКа”...

Вернувшись до хати, ми коротко розповіли пані Сиротенко про наш надзвичайний успіх, цілком несподіваний в тодішніх обставинах... „Причепурившись” — пішли до ідальні і застали там парубка, років 18-19, малого росту, гей би „пастушка”. Побачивши незнайомого, зродилась у нас тривожна думка: Чи то може комісар Баран надіслав свого агента, щоб нас перевірити. Наша господиня — Сиротенко — запримітила наше заклопотання й представила — знайомтесь: це є „козак” Нестор, наш зв'язковий-розвідчик від уряду УНРеспубліки, що тепер є у Кам'янці-Подільському... Згаданий вище „козак” — Нестор Корчак, студент Духовної Семинарії, з повітового міста Нова-Ушиця, післаний до Вінниці, щоб розвідати про військово-політичну ситуацію „советів” у Вінниці й ці інформації відвезти й передати от. Юркові Тютюнникові, якого, як казали, треба розшукувати в районі Дністра, бо з Одеси він вже давно вирушив...

Підчас нашої розмови прийшла Юлія Глоговська, яка ходила до наших підпільників-„боротьбістів”, провідником яких був тут, дбайливо законспірований, Григорій Уласович Денисенко, від якого вона принесла важні інформації й передала їх Несторові Корчакові...

Ще того самого дня ми вдячно прощали нашу добру господиню — Катерину Сиротенко, Юлію Глоговську і Вінницю, а я зокрема побратима Миколу Мороза, бо тут наші шляхи розійшлися — він на Херсонщину, до Олександрії, а я, з новим супутником Нестором Корчаком, в напрямі до Дністра, розшукувати от. Юрка Тютюнника.

Дальша моя подорож, спочатку відбувалась з деякими нервуючими перешкодами, поки ми не знайшлися поза сферою червоних, в районі наших військ, що влетшило здійснення наших завдань...

Відділ кіннотчиків от. Юрка Тютюнника ми знайшли в Райгороді, тож нашу мету досягли — передали йому те, що мали передати. От. Юрко Тютюнник нам сказав, що він знав про нас від уряду УНРеспубліки, але думав, що ми десь пропали або захорували на тиф, (що тепер немилосердно розпаношився між народом), то вже, майже, не сподівався нас побачити. Він написав до прем'єра Ісаака Мазепи коротко: що його „шовковий” лист від Якіма Христича одержав...

(М. і. з от. Юрком Тютюнником я був знайомий ще з 1917 р. у Симферополі, Крим).

Поладнавши справи у от. Юрка Тютюнника, ми попрямували вже нам відомими дорогами, без ніяких перешкод, через Дунаївці до Кам'янця-Подільського, щоб урядовим чинникам здати звіт з доручених нам завдань...

Свій звіт писемний, „румунський” документ і записку від голови промаської ради — „совлади” Микити Горового з с. Іванківців я пе-

редав до Міністерства Внутрішніх Справ на руки віце-міністра Павла Христюка, а записку від ют. Юрка Тютюнника прем'єрові УНРеспубліки І. Мазепі.

Моя подорож від Заліщик до Кам'янця-Подільського тривала майже два тижні. Це й був би жмут споминів про те: „Як я Збруч-Річку переходив”.

---

Іван ВАРАНИЦЯ

## СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ ГОЛОВНОГО ОТАМАНА СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Ще гомоніла боротьбою Україна, ще гинули в цій боротьбі її кращі сини. Гарячково відбувалася підготовка до нового народнього зриву проти ворога. Український народ жив надією, що ось-ось прийде день, коли знову з'явиться Головний Отаман з своїми полками і тоді до них приєднається увесь народ, щоб остаточно звільнити Україну від розбишачьких банд червоних московських зайд і закріпити за собою національно-державну волю.

Кілька років червоного терору і мордування чекістськими опришками невинних людей, не лише переконали найбільш несвідомих і легковірних та піддатливих на ворожу пропаганду одиниць, але навіть ті з-поміж виконавців, що пішли на службу до ворога, очмаліли від страшних злочинних дій над українським народом і почали залишати своїх наказодавців, переходили в підпілля і,єднаючись з народом у боротьбі, відпокутовували свої пропріхи.

Ворог знав, що його ситуація на загарбаних українських землях непевна і тому старався всіма засобами використовувати продажні душі так зв. українських комуністів, щоб за їх посередництвом як українців і до того українською мовою ширити свою отруту, туманити й обдурювати довірливих і таким чином закріплювати своє панування в Україні. Але на ці ворожі гачки ловились тільки одиниці. Народ чекав на свого Провідника, щоб скинути врешті з себе ненависне ярмо нової червоної неволі.

І саме тоді надійшла неймовірна трагічна вістка: Головний Отаман Симон Петлюра не живе, його вбито на вулиці Парижу 25 травня 1926 року.



Ні, говорив народ, це неправда, це ворожка брехня і провокація, щоб роззброїти нашу незламну настанову боротьби за визволення України.

І хоч як вперто і постійно большевицька преса писала про смерть сл. п. Симона Петлюри, народ у це не вірив, навпаки, вірив, що С. Петлюра живе і що він таки знову з'явиться в Україні як провідник боротьби. І ця віра в народніх масах жила до часу, коли в Україну прийшли гітлерівські окупанти і коли треба було таки погодитись з вісткою, що С. Петлюра не живе, що його вбив московсько-большевицький агент Шварцбарт. Ці факти найкраще свідчать, як глибоко ідея державної волі і самостійності України, за яку боровся і згинув з рук ворога сл. п. С. Петлюра, ввійшла у свідомість українського народу.

А факт, що сл. п. С. Петлюра згинув на наказ Москви свідчить колишній офіцер КГБ П. Дерабін в сенатській комісії США („Мардер енд кіднепінг ес ен інструмент оф совет полісі” — Вашингтон 1965 р. стор. 74).

У 1966 р. минає 40 років від трагічної дати смерті сл. п. Симона Петлюри. Українці у вільному світі напевно відзначатимуть цю дату з виїмковим почуттям глибокої пошани до сл. п. С. Петлюри і свідомістю національно патріотичного обов'язку докласти всіх зусиль для здійснення великої ідеї визволення України і її народу з московсько-большевицької неволі.

Одначе нам видається, що не вистачить самого тільки відзначення трагічних роковин. Нам необхідно вже в цьому році видати, або принаймні розпочати праці для виготовлення повної збірки матеріялів про життя і діяльність сл. п. С. Петлюри — великої монографічної праці.

Відомо, що багато вартісних статтів, нарисів, есеїв, документів і т. д. так самого С. Петлюри, як і різних авторів про нього розкидано в безлічі різних часописів, журналів і книжок. Досі видано листи і деякі документи С. Петлюри і працю проф. В. Іваниса „Симон Петлюра — Президент УНР” і це мабуть усе з більших видань. Але ці видання далеко не вичерпують всього матеріялу про С. Петлюру і не відзеркалюють його властивої постаті як промадського діяча публіциста, літературознавця, політика і державного мужа.

Тому, поки ще живе, на жаль, вже небагато учасників визвольної боротьби 1917-1920 р.р., у якій головна роля припала саме сл. п. С. Петлюрі, необхідно подбати про зібрання і видання можливо всіх матеріялів, що показали б у належному і повному світлі велику постать сина українського народу сл. п. С. Петлюри.

## З М І С Т

Стор.

ЙОСИП МАНДЗЕНКО, генерал-хорунжий Армії УНР — Сірожупанники: Табір полонених українських старшин у Йозефштадті, Австро-Угорщина .....	5
МИКОЛА БУТОВИЧ, сотник Армії УНР — Формування Сірої Дивізії у Володимирі-Волинському Переїзд на Чернігівщину. Повстання проти гетьмана .....	18
ПРОФЕСОР Д-Р ЯКІВ ЗОЗУЛЯ — Облога Києва, відступ Української Армії на Волинь та організація санітарної служби .....	42
КНЯЗЬ ІГОР КОМНЕН, полковник — Звільнення Кам'янця-Подільського від большевиків у 1918 році	65
Д-Р ВОЛОДИМИР КЛОДНИЦЬКИЙ, майор артилерії У.Г.А. — Моя служба в Українській Галицькій Армії на території східної України .....	73
ВАСИЛЬ ЗАДОЯНИЙ, підполковник Армії УНР — Московська навала (продовження) .....	92
СТЕПАН ВОЛИНЕЦЬ, хорунжий УСС — Українські Січові Стрільці .....	112
СЕРГІЙ ЄФРЕМІВ, полковник Армії УНР — Бої 14 - 15 березня на Карпатській Україні .....	128
ВОЛОДИМИР ЗАРИЦЬКИЙ, майор артилерії Армії УНР — Історія 3-ої легкої батареї 4-го Гарматного полку Січових Стрільців .....	165
ІНЖЕНЕР МИКОЛА ФЕЩЕНКО-ЧОПІВСЬКИЙ — Мотовилівка в 1919 році .....	172
АНДРІЙ ГОЛУБ, полковник Армії УНР — Збройно-визвольна боротьба на Херсонщині в запіллі ворога в роках 1917 - 1919 .....	175

ЛЕОНІД ТОКАЙЛО, поручник Армії УНР — Броневи́к „Запорожець” .....	185
Д-Р ІВАН РОЗГІН — Лікарська обслуга Богданівського полку .....	190
ОЛЕКСАНДЕР ВИШНІВСЬКИЙ, генерал-поручник Армії УНР — Притомність духу (Пам'яті Президента У.Н.Р. бл. п. Андрія Лівицького) .....	192
ВОЛОДИМИР КЕДРОВСЬКИЙ, полковник Армії УНР — Хто спричинив проскурівський погром .....	199
П. ЧЕПІК — Партизанський загін ім. 30 квітня .....	204
ВАЛЕНТИН СІМ'ЯНЦІВ, сотн. Армії УНР — У Зимовому поході .....	206
ЯКИМ ХРИСТИЧ — Як я Збруч-річку переходив .....	228
І. ВАРАНИЦЯ — Світлий Пам'яті Головного Отамана Симона Петлюри .....	237



012.14-21

#### ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ У Х. ЗБІРНИКУ

При сторінці 65-ій, знімок 7-ий подано: підстаршина Армії УНР Іван Вонарха-Варнак, а треба: — сотник повстанського загону „Чорна Хмара”, — пізніше Армії УНР.

На сторінці ілюстрацій при стор. 81-ій, під знімком черга 3, надруковано: — підполк. Олександр Запара, а має бути: — підполк. Павло Рубан, начальник Кінно-розвідчого відділу Кулеметної дивізії.

На сторінці 155-ій, — 15-й рядок знизу, надруковано 1921 р., а має бути 1920 р.

При сторінці 160-ій, перший знімок, хоружий Антоневиц, а третій — поручник Стрілець.

На сторінці ілюстрацій, при сторінці 176-ій, під знімком черга 2, надруковано: — поручн. кінноти Марія Пекарчук і підполк. Петро Пекарчук, а повинно бути: —Харитина Пекарчук, старшина для доручень полку ім. полковн. Богуна УГА, а її чоловік не Петро, а Іван Пекарчук.

При сторінці 208, під знімком: — Бойова Управа дивізії Сірожупанників, скреслити півтора рядки, почавши від „Залізна бригада до Антоневиц”. При сторінці 208, на знімку „Залізна Бригада”; другий зліва сидить (у хутряній шапці з рушницею) Василь Митчин.

На сторінці ілюстрацій при сторінці 209 тексту, на знімку „З'їзд УСС у Канаді, в третьому ряді стоїть: перший хорунж. М. Заяць, а подано 1. (?)

При сторінці 224, на знімку: — „Група Вояків Братства кол. Вояків УД УНА”, в першому ряді сидить 7-й зліва підполк. Кость Мандзенко, а не як подано: — генер. Йосип Мандзенко. Під числом 15 подано підполк. К. Мандзенко, а треба — генер. Йосип Мандзенко.



БОЄНО  
ІСТОРИЧНИ  
ІНСТИТУТ